

Universitat Autònoma de Barcelona
FACULTAT DE FILOSOFIA I LLETRES
DEPT. DE CIÈNCIES DE L'ANTIGUITAT I DE L'EDAT MITJANA
Institut Català d'Arqueologia Clàssica

**L'ARQUITECTURA DOMÈSTICA DE LES
CIUTATS ROMANES DE CATALUNYA
Època tardorepublicana i altimperial**

Ada Cortés Vicente

Dir.: Dr. Josep Guitart i Duran

Tesi per a l'obtenció del grau de doctor en Història

Tarragona, 2009

Segona part:

Estudi de l'arquitectura domèstica per ciutats i conclusions generals

5. EMPÚRIES

5.1. Breu història de la recerca

La identificació de la ciutat d'*Emporion/Emporiae* amb la moderna Empúries es deu al bisbe de Girona, Joan Margarit (1421-1489). A partir d'aquest descobriment un seguit d'autors van fer referència a aquesta ciutat, com Granada al 1545 en la seva obra filològica *Paralipomenon Hispaniae libri decem*. Però per veure un treball més descriptiu de les ruïnes s'ha d'esperar a l'any 1609 amb la *Crònica universal del Principat de Catalunya* de Jeroni Pujades o al 1823 amb la publicació de les primeres plantes de les restes a càrrec de Jaubert de Passà a *Notice historiques sur la ville le comté d'Empúries*. El mateix autor va ser qui va situar la *Palaiapolis* descrita per Estrabó⁸⁹ a Sant Martí d'Empúries. També durant el s. XIX, i abans de les excavacions extensives d'inicis de s. XX, encara va haver-hi estudiosos que van observar i analitzar l'apreciada ciutat, com J. Botet i Sisó o J. Pella i Forgas, entre d'altres.

Cal tenir present que les obres referents a Empúries abans del s. XX són estudis molt valuosos, però sense una contextualització arqueològica de la informació (Sanmartí-Grego 1996, 161)⁹⁰. No va ser fins l'any 1908, quan la Junta de Museus de Barcelona va comprar els primers terrenys i s'inicià la primera excavació sistemàtica, que es donaren els elements necessaris per a una visió arqueològica més profunda pel desenvolupament de la investigació. Des de l'inici, J. Puig i Cadafalch va ser el director de les excavacions, i va nomenar a E. Gandia, conservador del Museu d'Art Decoratiu i d'Arqueologia de Barcelona que depenia de la Junta de Museus, com a responsable del treball de Camp. La Junta de Museus de Barcelona va ser creada com hereva de la Junta Autònoma de Museus, i seguidament es va incorporar dins de la Diputació Provincial de Barcelona dirigida per Prat de la Riba. El mateix any de la seva creació, el 1907, empenia com un de les seus projectes principals les excavacions d'Empúries. Gràcies a un pressupost

⁸⁹ III, 4.8.

⁹⁰ Veure Sanmartí-Grego (1996) per una relació de les publicacions del s. XX sobre Empúries. També veure Mar / Ruiz de Arbulo (1993) que presenten un extens estudi sobre la història de les excavacions i la investigació d'Empúries.

anual, les tasques d'excavació es desenvoluparen campanya rere campanya i entre els anys 1908 i 1939 es va excavar l'extensió total de l'assentament grec i la zona de la muralla de la ciutat romana. Durant vint-i-sis anys J. Puig i Cadafalch va dirigir el treball realitzat a Empúries que va generar una important obra científica. Aquesta es publicava anualment a l' *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans*, i el primer article: "Les excavacions a Empúries. Estudi de la topografia" de J. Puig i Cadafalch era del mateix any 1908. En aquest primer treball es mostrava una primera visió general del jaciment, les primeres planimetries de l'assentament i algunes valoracions històriques. Una altra valuosíssima constància de l'activitat arqueològica de la primera etapa d'excavacions a Empúries són els minuciosos *Diaris d'Excavació* d'E. Gandia (Guitart 2003, 44-47).

L'any 1933 P. Bosch i Gimpera es va fer càrreg de la direcció del Museu d'Arqueologia de Barcelona i també de la direcció de les excavacions d'Empúries, encara que E. Gandia va continuar amb el treball de camp fins l'esclat de la guerra a l'any 1936. La guerra civil espanyola va significar una parada important en el transcurs de les excavacions que es tornaren a activar amb M. Almagro, i que es van centrar sobretot a la ciutat romana. Durant els anys en que M. Almagro va estar al capdavant de les excavacions, destaca dins la tasca científica, l'excavació realitzada per N. Lamboglia i M. Almagro al *decumanus* A de la ciutat romana (Almagro/Lamboglia 1959). Aquesta excavació i la posterior publicació dels resultats va comportar la introducció del mètode estratigràfic al jaciment. Sota la direcció de M. Almagro també es va iniciar la sèrie de monografies emporitanes amb l'obra: *Las fuentes escritas referentes a Ampurias* (Almagro 1951a), i la realització d'una guia de les excavacions (1951b), entre d'altres treballs.

A la dècada dels 60, un cop nomenat M. Almagro director del Museu Arqueològic de Madrid, E. Ripoll va prendre el càrrec de direcció del Museu Arqueològic de Barcelona i de les excavacions d'Empúries. Durant els anys de direcció d'E. Ripoll es va realitzar una nova guia de les excavacions, així com diversos estudis ceramològics i numismàtics. Entre aquests es troba la tesi doctoral d'E. Sanmartí-Grego *La cerámica campaniense de Emporion y Rhode* (1973). N. Lamboglia (1973) també va portar a terme un estudi sobre el municipi d'Empúries, i A. Balil (1972b-1973) va publicar un estudi sobre vivenda i urbanisme.

Amb l'arribada d'E. Sanmartí-Grego a la direcció del Museu Arqueològic de Barcelona, hi va haver un canvi significatiu de la política arqueològica. Es van dur a terme noves excavacions amb la generació de noves publicacions, entre les que destaca l'estudi estratigràfic del fòrum romà (Aquilué *et al.* 1984) i l'anàlisi del sector dels temples de la "Neapolis" (Sanmartí *et al.* 1990). També es va efectuar el primer estudi sobre l'urbanisme i l'arquitectura de la "Neapolis" (Aquilué *et al.* 1983), així com l'obra de R. Mar i J. Ruiz de Arbulo (1993) sobre l'arqueologia, la història i la topografia d'Empúries.

Durant la darrera etapa del jaciment d'Empúries, sota la direcció de X. Aquilué, s'han efectuat diverses excavacions a la ciutat romana i a l'assentament grec, amb interessants resultats històrics i arqueològics. Una de les excavacions més recents és la realitzada a la *insula* 30 de la ciutat romana (Aquilué *et al.* 2006b); però també s'ha excavat part del nucli de Sant Martí d'Empúries⁹¹, s'ha dut a terme una revisió estratigràfica i arquitectònica del fòrum romà (Aquilué *et al.* 2002), així com un estudi exhaustiu dels sistemes d'aigües (Burés 1998). Les últimes campanyes arqueològiques del jaciment han anat destinades a l'excavació en profunditat d'alguns dels nivells de la "Neapolis" reservats, en el seu dia, per J. Puig i Cadafalc.

5.2. Topografia, urbanisme, desenvolupament i evolució històrica de la ciutat

La que possiblement és la tradicional colònia grega més occidental de tot el Mediterrani⁹², es presenta com un assentament excepcional per les seves característiques úniques. Per ser una de les poques amb una entitat urbana abans de l'arribada dels romans a Hispània (Murillo 2006, 329-330), i per reunir en un mateix indret un assentament grec i un de romà. Empúries, juntament amb *Rhode*, són els únics enclavaments grecs localitzats a la península ibèrica, però sembla que *Rhode* es trobava sota l'àrea d'influència d'*Emporion*, dins del golf de Roses.

⁹¹ Sobre les excavacions de Sant Martí d'Empúries s'han editat diverses publicacions, entre les que destaca el volum 9 de les Monografies Emporitanes (Aquilué 1999).

⁹² S'han de tenir presents les colònies foeces no localitzades d'*Hemeroscopeion* i *Mainake* citades per Estrabó (III, 4.6); que encara que en el cas de *Mainake* es relacionin concretament amb la ciutat de Màlaga, o que *Hemeroscopeion* se situï a la comunitat Valenciana, a l'actualitat no es coneixen restes de cap ciutat grega.

L'origen del nucli urbà grec, el primer assentament descrit per Estrabó com la *Palaiapolis*⁹³, es localitza a l'actual població de Sant Martí d'Empúries, que com és ben conegut era una petita illa unida a terra ferma per un petit istme rocós i situada davant la desembocadura del riu Fluvià. La factoria comercial focea no va ser la primera en establir-se en aquest illot, les últimes excavacions a Sant Martí d'Empúries⁹⁴ han posat de manifest l'ocupació per la població indígena des del bronze final. La seva localització geogràfica, al costat d'una petita badia i de la presència dels rius Fluvià i Ter, feien de la posteriorment anomenada *Palaiapolis*, un port suficientment interessant per formar part de les rutes comercials. Això va ser demostrat, des del s. VII aC amb els materials fenicis i etruscos i des de finals del mateix segle - inicis del s. VI aC amb els materials grecs. A més aquests rius permetien la navegabilitat cap l'interior amb naus de fons pla, sobretot al riu Ter⁹⁵. La constatació a l'excavació de la plaça Major d'una major intensificació d'aquest material grec cap a inicis del segon quart del s. VI aC, confirmaria la creació de la factoria comercial focea en aquesta data⁹⁶, i per tant de l'arribada dels grecs a Empúries. La fundació del primer establiment emporità dels foces només es va efectuar un quart de segle després que la seva germana *Massalia*, amb la qual mantenia una important relació comercial. L'inici d'aquesta factoria es va produir sense alterar l'organització de la població autòctona, a jutjar per les dades arqueològiques que detecten la continuació de l'establiment indígena sense cap canvi estructural destacat. Les modificacions més notables s'aprecien a mitjan s. VI aC, en la tècnica constructiva amb la utilització de toves i en la construcció d'estructures d'hàbitat més rectangulars (Aquilué *et al.* 2000b).

El salt cap a terra ferma es va produir en aquesta època, durant els anys centrals del s. VI aC. La creació d'aquest nou nucli va passar a la història amb el nom de "Neapolis", designat per J. Puig i Cadafalch el 1908.

⁹³ III, 4.8.

⁹⁴ Dutes a terme entre els anys 1994-1996 pel Museu d'Arqueologia de Catalunya - Empúries (Aquilué 1999)

⁹⁵ Els últims estudis proposen una molt possible navegabilitat d'aquests rius. El riu Fluvià podria arribar, possiblement fins a Besalú i el riu Ter fins a *Gerunda* en època Romana (De Soto 2006, 144-145).

⁹⁶ A més de l'augment de la ceràmica d'importació grega, es constata una producció local de vaixel·la grisa monocroma que imita tècniques de fabricació i formes de vasos de ceràmica greco-oriental (Aquilué *et al.* 2000b, 98; Aquilué 2002, 95)

La “Neapolis” es va assentar sobre una antiga gran albufera, coberta pels sediments aportats pels rius durant l'època postquaternària creant una plana litoral rodejada per sistemes muntanyosos. El resultat era un terreny de maresmes amb un gran nombre d'estanys i de llacunes litorals⁹⁷. Les accions per dessecar estanys i aiguamolls, que s'ha anat produint des d'època medieval, han anat canviant el paisatge que van visualitzar els grecs quan van fundar la ciutat. La línia de costa a l'actualitat és significativament diversa, els maresmes i les desembocadures del riu Ter i Fluvià es disposen de forma molt diferent, en aquell segle VI aC la “Neapolis” es trobava rodejada pel riu Ter al sud i el riu Fluvià al Nord (Rambaud 2005, 69).

Del nucli arcaic es coneixen poques dades urbanístiques, sembla que a l'inici l'assentament es va ubicar al nord, desenvolupant-se cap al sud al llarg del temps. A la part occidental i meridional es van poder localitzar els pocs vestigis de la primera muralla del nucli urbà, de la qual es conserven restes d'una torre a l'extrem més occidental. L'assentament delimitat per la muralla al sud i ponent, i pel mar al nord i a l'oest, ocupava al s. V aC una extensió de poc més de dues Ha. Un dels elements més destacats d'aquest assentament primerenc és la possible existència d'un temple dedicat potser a Àrtemis d'Efes o a Hera a la zona meridional, ja fora muralles. Aquest temple limitat per un *temenos* amb la presència d'un altar geminat, hauria estat el lloc de trobada entre els ibers i els nouvinguts. Al costat del temple es va descobrir una petita zona suburbana que s'ha interpretat com la zona d'habitatge dels indígenes anomenada per Estrabó, integrada més tard a la societat de la ciutat grega (Sanmartí-Grego *et al.* 1993, 111-112; Sanmartí-Grego 2000). Al s. V sembla que el nucli urbà va començar a independitzar-se de la seva germana gran *Massalia* i les seves relacions comercials, a l'interessar-se més pel circuit econòmic indígena ibèric⁹⁸. Finalment a la segona meitat del s. V, *Emporion* va emetre la seva primera moneda pròpia, una fraccionària de plata (García-Bellido 1994, 123-126).

Al s. IV aC es van construir unes noves muralles que van incrementar la superfície de l'assentament cap el sud, formant així el sincretisme grecoibèric. La construcció de les

⁹⁷ L'anàlisi de la morfologia geogràfica de l'Empordà s'està duent a terme des de les dècades dels 80 (Bach 1986-1987) i els 90 (Palet/Gurt 1998; Buxó 1999). El resultat de la llarga bibliografia és una última monografia dedicada a aquesta problemàtica a Empúries 54.

⁹⁸ Per veure més sobre l'evolució comercial dels primers segles d'*Emporion* a Santos 2003, 112-117

muralles implica la formació de tres grans torres i d'un nou accés complex; en el qual, com defineix Sanmartí-Grego (2000, 112-114), la forma de L invertida de l'entrada condueix a l'enemic a l'interior d'una rateta. Així doncs, aquestes noves muralles concordaven millor amb la nova categoria del nucli urbà, que comptava amb unes grans relacions comercials amb el sud-est de la península ibèrica i el sud feniciopúnic. Molt possiblement durant l'últim quart d'aquest segle *Emporion* juntament amb *Rhode* encunyava la seva primera gran moneda, que encara que s'ha definit com una dracma, presenta una altra metrologia. Una peça de 4,70 g, que s'allunya dels valors massaliotes i sembla buscar uns nominals més acostats als valors focus i púnics del Mediterrani occidental. Aquest canvi monetari sembla respondre a aquest nou circuit comercial, triat des de mitjan s. V aC, on el port d'*Emporion* i la seva nova moneda tenien un pes destacat⁹⁹. La nova expansió del nucli urbà al s. IV aC deixava a la població sense el seu antic temple de concòrdia, és molt possible que en aquest moment es construís la nova zona de cultes amb un nou temple dedicat a Asclepi (Sanmartí-Grego *et al.*1993, 111; Sanmartí-Grego 2000, 114).

En el marc de la Segona Guerra Púnica i amb el desembarcament de Gneu Corneli Escipiò el 218 aC, *Emporion* començà una nova etapa, on s'anava convertint en gran part de la ciutat hel·lenística que es coneix i s'aprecia al camp actualment. La ciutat, que en el període hel·lenístic (s. II - I aC) va passar a ser una de les ciutats independents dins de la federació de ciutats de la província d'*Hispania Citerior*, va augmentar el seu nucli urbà a cinc Ha, amb la construcció d'un nou perímetre de muralles. Aquest nou sistema defensiu de mitjans de s. II aC va destruir el dels segles IV i III aC¹⁰⁰, i aixecava una nova entrada amb un nou nivell de circulació i dues torres flanquejant-la. Dins de l'òrbita romana i amb un *praesidium* instal·lat a l'oest, l'assentament experimentava una nova via comercial, *Emporion* es va convertir en la porta d'entrada cap al nord-est de la península (Aquilué *et al.* 2006a, 23). La prosperitat econòmica que representa aquest paper comercial es va reflectir en l'arquitectura i el urbanisme, la ciutat grega va

⁹⁹ Posteriorment la moneda gaditana escollirà el mateix valor monetari que l'emporità, confirmant aquesta presència emporitana a les costes del sud de la península. Veure García-Bellido (1994, 126-129) per la discussió del valor d'aquesta moneda gran, sense un paral·lel amb el mateix valor anterior a l'encunyació emporitana.

¹⁰⁰ Durant el s. III aC i coincidint amb l'arribada dels bàrquides a la península, *Emporion* va reforçar les seves muralles. Es constata la construcció d'un *proteichisma*, i juntament amb el fossat, *Emporion* millora i consolida un bon sistema defensiu, adaptant-se perfectament a les novetats poliorcètiques hel·lenístiques, que es desenvolupen al Mediterrani a partir del s. III aC (Sanmartí *et al.* 1988, 198)

emprendre el major programa constructiu, amb 12 *insulae* de diverses dimensions i 16 carrers (Mar/Ruiz de Arbulo 1993, 330-334). La nova entrada va donar pas a una important zona de temples, en la que es va situar a la terrassa superior el temple d'Escolapi i a la terrassa inferior el temple d'Isis i Seràpis (Sanmartí *et al.* 1990; Mar/Ruiz de Arbulo 1993, 338-341)¹⁰¹. Des de la zona monumental dels temples s'accedia a la via principal que anava cap el port, passant per l'àgora i la *stóa* de la ciutat, construïdes en aquesta nova fase. L'àgora era una gran plaça de cinquanta-dos per quaranta metres, amb pòrtics a tots els seus costats, excepte al cantó nord on s'ubicava la llarga *stóa* de doble pòrtic i on s'obrien nou locals comercials (Mar i Ruiz de Arbulo 1988, 43; Aquilué 2002; 99). Altres edificis destacats d'aquesta nova "Neapolis" són el *macellum* de la cisterna pública de la ciutat o l'edifici del *prótiro*, entre d'altres (Mar/Ruiz de Arbulo 1993, 344-345).

Els últims estudis situen el moment fundacional de la ciutat romana durant la primera meitat del s. I aC, encara que hi ha alguns dubtes cronològics (Aquilué *et al.* 2002; Aquilué/Monturiol 2004, 35-37; Aquilué *et al.* 2006a, 24). La fundació de la ciutat romana i la creació d'un mateix *municipium: Emporiae*, en època augustea, implica la pèrdua definitiva de la independència política i econòmica de la ciutat grega. Durant el s. I aC la "Neapolis" va construir alguns nous edificis com les termes públiques situades al nord-oest de la ciutat (Vivó *et al.* 2006, 27-36), i en canvi estances d'àmbits privats van sobrepassar les antigues muralles de la ciutat grega en el moment que s'unia la ciutat romana amb l'assentament grec (Aquilué *et al.* 2006a, 24).

Des del s. II aC, abans de la fundació romana, la instal·lació del *praesidium* al turonet situat a l'oest del nucli grec iniciava l'establiment dels romans. Després de les campanyes de Cató, Roma necessitava un control sobre el territori i el port d'Empúries. L'arqueologia ha testimoniat unes estructures d'aquest campament inicial situades al nord del que va ser el fòrum de la ciutat, de les quals destaca una cisterna monumental amb un *compluvium* per la recollida d'aigua que podria formar part del *principia* o *praetorium* del campament militar (Mar/Ruiz de Arbulo 1993, 188-192). Amb aquestes estructures es relacionen una sèrie de sitges per l'emmagatzematge del gra i sota el tram

¹⁰¹ La historiografia ha estat llarga i diversa entorn les interpretacions sobre aquests edificis, el seu culte, i sobretot, la identificació de l'escultura d'Escolapi. La majoria de les opinions han estat recollides a la monografia de l'exposició d'Escolapi 2007 (Carreras/Sáez 2007).

de muralla meridional posterior de la ciutat, es van localitzar els fonaments de dues torres que podrien marcar el límit del campament militar (Aquilué /Monturiol 2004, 33-34).

La ciutat construïda a partir del 100 aC és una ciutat de nova planta amb unes muralles que encerclen un rectangle de 300 per 750 metres, que forma una àrea de 22.5 Ha. La nova ciutat va incorporar l'antic *praesidium* i el camp de sitges, i va seguir les traces principals dels eixos marcats per aquest antic campament militar. Les últimes excavacions han posat de manifest que l'àrea del fòrum no va arribar a la seva configuració definitiva fins a finals de s. I aC (Aquilué 2002, 9-11), moment en què es data una inscripció on es va denominar patró a Agripa (Rodá 2007, 30-31). El fòrum, disposat axialment respecte el *cardo maximus* i travessat al nord pel *decumanus maximus*, va destinar la seva part septentrional a la zona sacra amb el temple principal al centre (fig. 120). En el seu cantó llarg, a l'est, s'ubicava la basílica oberta a la cúria, i finalment al cantó meridional i a l'oest s'obrien una sèrie de *tabernae*. L'interior de la ciutat s'organitzava amb *insulae* de dos per un *actus*, comptabilitzant un total de 45 *insulae*¹⁰², i dividit per sis llargs *cardines* i nou *decumani*. Un dels elements més interessants i amb una llarga discussió historiogràfica és la muralla que divideix la ciutat en dos, l'anomenada “muralla transversal”. Sembla que separaria en un moment inicial de la ciutat, la població segons el seu estatus legal, al sud i l'àrea més gran de la ciutat s'ubicarien els itàlics d'origen i al nord els autòctons (Aquilué *et al.* 2006, 25). De l'arquitectura pública de la ciutat romana es coneixen alguns edificis emblemàtics a part dels del fòrum, però l'extensió no excavada de la ciutat augura noves descobertes. Actualment es coneixen les termes públiques de la *insulae* 30 amb una vida de tres segles (s. I – III dC) (Aquilué *et al.* 2006b, 37-44) i la

Fig. 120. Criptopòtic occidental del fòrum. Foto de l'autora.

¹⁰² Les prospeccions electromagnètiques dutes a terme l'any 1995 van confirmar aquest sistema d'*insulae* (Aquilué *et al.* 2000a).

palestra i l'amfiteatre fora muralles construïts a mitjans de s. I dC (Mar/Ruiz de Arbulo 1993, 341-343). Tant en el nucli romà com en el grec, es constata com estructures domèstiques van amortitzar les muralles orientals quan es converteixen en un mateix *municipium* (Santos 1991, 28-29).

S'ha fixat l'abandó progressiu com a sòl urbà de la "Neapolis" i la ciutat romana en època flàvia, gràcies al testimoni de molts estudis de conjunts de materials¹⁰³. L'excepció es trobaria a la *Palaiapolis* (Sant Martí d'Empúries) que va gaudir d'una ocupació continuada amb una llarga vida històrica¹⁰⁴. Des d'època d'August, Empúries competia amb altres importants ports de la península, i la predilecció per la via *Iluro*, *Baetulo*, *Barcino* i *Tarraco* amb la implantació de nous conreus de vinya i d'olivera, deixava a la ciutat amb molt pocs beneficis econòmics i sense interessos polítics (Nolla 1998). Encara que es constaten reformes al llarg del s. I dC al fòrum de la ciutat, són solucions senzilles per mantenir les funcions administratives i polítiques al llarg del s. II dC (Aquilué/Monturiol 2004, 41-44), la ciutat entra en l'anomenada decadència flàvia. Cal fer referència als resultats de les últimes excavacions a la *insula* 30, on es posen de manifest reformes importants al s. II dC a les termes de la ciutat (Aquilué *et al.* 2006b, 39), fet que podria indicar un moviment de vida cívica important, encara que ja no política. L'excavació del Kardo B de la ciutat romana (Castanyer *et al.* 1993, 190-191) ja indicava aquesta ocupació d'hàbitat en alguns punts de la ciutat després de la decadència flàvia. L'epigrafia deixa constància d'un possible assentament militar des de la segona meitat del s. II dC fins a l'època de l'emperador Claudi II. L'amortització de moltes cisternes en època flàvia a la "Neapolis", si que confirmaria aquest abandonament.

¹⁰³ Estudis tan valuosos com Nieto 1981; Campo/Ruiz de Arbulo 1989; Nolla 1993; Ruiz de Arbulo 1993.

¹⁰⁴ Convertint-se en seu del bisbat d'Empúries i més tard en capital del comtat carolingi i del comtat d'Empúries.

5.3. Arquitectura domèstica

5.3.1. *Emporion*

Les cases analitzades en aquest treball corresponen a la última gran fase urbanística de l'assentament, desenvolupada a partir de mitjan s. II aC. Aquest conjunt consta de 29 cases que s'observen actualment al jaciment d'Empúries, excavades durant els anys 1908 i 1936. Les restes de fases anteriors encara resten en bona part per excavar i estudiar. Un dels grans avantatges d'enfrontar-se a l'estudi de les cases de la "Neapolis" és comptar amb gaire bé la totalitat del nombre de les cases de la fase romana del nucli urbà, i poder elaborar una visió de conjunt de les estructures. Ara bé, cal tenir present dues problemàtiques abans d'analitzar-les. Si bé, el desenterrament de totes les restes de la "Neapolis" durant tots aquells anys d'inicis del s. XX va significar un esforç de treball immens i sistemàtic, amb una persona al capdavant rigorosa i conservadora de les restes, com va ser E. Gandia, la falta d'una excavació amb metodologia estratigràfica dificulta moltíssim la comprensió de les estructures. Aquest fet només permet situar les restes en aquest gran marge cronològic de l'última fase (s. II aC - s. II dC) a excepció d'alguns casos molt concrets, tot i no poder afirmar amb seguretat l'absència d'estructures anteriors. L'altra problemàtica que es presenta és el tipus de restauració de moltes de les estructures, dutes a terme durant aquest anys on no es va efectuar una distinció clara amb l'estructura original. Tot i l'esforç per discriminar la reconstrucció, es confonen i s'alteren algunes estructures i les seves relacions, que sense un estudi estratigràfic són imprescindibles. A part d'aquests problemes, el present treball pot presentar l'anàlisi de 29 cases amb la seva distribució i la relació amb el seu entorn més immediat, gràcies a la perseverança i esforç d'aquells anys ja centenaris, on els noms d'E. Gandia i J. Puig Cadafalch quedarien lligats per sempre amb la història i investigació d'*Emporion*. Cal fer esment d'un altre moment històric de la investigació de la "Neapolis". Si gràcies a les excavacions d'inicis de segle es poden comptar amb gaire bé la totalitat de les restes, avui dia es pot comprendre i estudiar la "Neapolis", gràcies a l'ordenament i la investigació efectuada per J. Ruiz de Arbulo i R. Mar, durant la dècada dels anys 80 del passat segle. No és fàcil determinar i diferenciar conjunts edilicis a les restes excavades durant els principis de segle, i l'obra de J. Ruiz de Arbulo i R. Mar

publicada a Sabadell 1993, és la primera que afronta i dona una solució a aquesta problemàtica.

5.3.1.1 Anàlisi arquitectònica

Comptar amb la planta sencera de les cases de la “Neapolis”, significa poder elaborar una tipologia, i seguir unes premisses en tots els exemples. Com es comentava al capítol de metodologia, es poden triar molts elements per desenvolupar una tipologia, en el món romà hi ha hagut molts mestres que han desenvolupat i proposat una tipologia que cal seguir. L'observació de la circulació dins de l'espai, i la disposició entre l'entrada i l'estança principal, han estat elements destacats per a realitzar una tipologia de les cases romanes. En el cas de la “Neapolis”, aquesta disposició no permet elaborar una tipologia. Això és degut a que l'estat de les restes de les cases es troben a nivell de fonaments i no es disposa de cultura material, fets que no permeten identificar les funcions dels seus espais. Únicament en alguns exemples l'esquema de la planta i la seva distribució espacial és suficientment diàfana per determinar funcions per ella mateixa. Per tant la disposició entre l'estança principal i l'entrada no és un element segur per atribuir una tipologia. Sí que ho és, en canvi, valorar si dins de la planta hi ha un espai més distribuïdor, i per tant amb un grau més elevat de circulació que els altres. Aquest ha estat l'element vertebrador per poder elaborar una tipologia de les cases de la “Neapolis” de les que en molts dels casos no hi havia els elements tradicionals per diferenciar-les. S'ha de tenir present que, si l'estat de les restes no han permès identificar les tipologies tradicionals dels espais de circulació com l'atri o el peristil, no vol dir tampoc que no haguessin existit. Senzillament que la casa d'estudi no compta amb els elements materials per identificar-ho. Així doncs, quan es determini en aquesta classificació un espai distribuïdor descobert, si en realitat va ser un peristil o un *atri*, no s'està distorsionant la realitat morfològica de la casa. Però com es veurà més endavant, gran part de les cases de la “Neapolis”, com en altres ciutats amb característiques similars, es formaven entorn d'un espai senzill descobert. Per tant, molt poques cases de les designades com espai distribuïdor descobert en aquesta classificació haurien format part de les tipologies d'atri, peristil i pati porticat.

Totes aquestes premisses donen com a resultat de les cases estudiades, un conjunt de vuit tipologies diferents:

- 1) Simple
- 2) Espai distribuïdor descobert
- 3) Espai distribuïdor cobert
- 4) Atri
- 5) Peristil
- 6) Pati Porticat
- 7) Atri i Peristil
- 8) Local amb dependències.

Del primer tipus se n'ha determinat un cas, la casa 18 (fitxa n°6) de la qual no s'ha observat cap espai distribuïdor. Molt possiblement a la "Neapolis" es trobessin més exemples d'aquest tipus, però no s'han conservat o no s'han pogut identificar.

El segon tipus és el més abundant a la "Neapolis", amb un total de deu exemples. Són cases que es caracteritzen per tenir un espai obert amb una situació distribuïdora sobre la resta de la casa. En aquest tipus, les estances es desenvolupen entorn d'aquest espai. Corresponen a aquest conjunt la casa 9 (fitxa n°4), la casa 32 (fitxa n°10), la casa 52 (fitxa n°17), el conjunt 55-56 (fitxa n°18), la casa 75 (fitxa n°22), la casa 76 (fitxa n°23), la casa 80 (fitxa n°24), la casa 82 (fitxa n°25), la casa 83 (fitxa n°26), i la casa 87 (fitxa n°28). Llevat dos casos (la casa 32 i la casa 52), a la resta s'ha pogut identificar el caràcter descobert de l'espai per la presència d'una cisterna al subsòl de la casa. Sembla segur que la casa 32 gaudiria d'un espai descobert, com avala l'existència d'un conducte de desguàs. El problema recau en la impossibilitat de documentar l'origen d'aquest conducte i, per tant, en identificar l'espai distribuïdor com un espai obert. L'altra casa sense la presència d'una cisterna és la casa 52, i en aquesta estructura domèstica tampoc es coneix l'existència de cap conducte de desguàs. Ara bé, s'ha optat per ubicar-la en aquest tipus per la disposició de l'espai distribuïdor respecte a les altres habitacions i per les grans dimensions de l'espai que fan suposar el seu caràcter descobert.

Hi ha sis cases identificades del tercer tipus: la casa 5 (fitxa n°2), la casa 10 (fitxa n°5), la casa 28 (fitxa n°9), la casa 35 (fitxa n°13), la casa 70 (fitxa n°20) i la casa 74 (fitxa n°21). En tots aquests exemples s'ha localitzat un espai amb una capacitat d'accés cap a les altres estances més elevat que la resta. En cap cas, aquest espai s'ha relacionat amb un sistema hidràulic que indiqués un espai descobert, ni l'estructura de la casa exigia la necessitat d'una entrada de llum i aire en el seu interior. Gairebé totes destaquen per una planta força rectangular i ortogonal. La casa 5, a més d'un espai distribuïdor cobert, a la part posterior de la casa es documenta un espai descobert que podria funcionar com un *hortus*. En els exemples de les cases 5 i 35 l'espai distribuïdor de l'habitatge correspon a un passadís.

El quart tipus de cases analitzades són aquelles que el seu espai distribuïdor s'ha definit com un atri. D'aquest tipus es comptabilitzen tres: la casa 7 (fitxa n°3), la casa 34 (fitxa n°12) i la casa 85 (fitxa n°27). La primera disposa d'un atri toscà i les altres dues de tetràstils. A la casa 7 a més es documenta un possible *hortus* o espai descobert a la zona posterior de la casa. No es compta amb l'extensió total de la casa 85 i per tant no es coneix si va albergar algun tipus d'*hortus* en algun altre punt de la casa. En canvi, la casa 35 queda delimitada per la resta de cases de la *insula* i s'observa com tota la casa envolta l'atri de forma centrípeta.

De cases del cinquè tipus, només s'han identificat dues: la casa 57 (fitxa n°19) i la casa 101 (fitxa n°29). Les dues cases es desenvolupen entorn d'un peristil que es caracteritza molt possiblement per l'existència d'una zona verda en el seu interior. En relació a la casa 101, sense cap dubte sobre l'existència d'un peristil, s'ha de tenir en compte que potser s'hauria de relacionar amb una funció pública o semipública, amb funcions de seu o corporació.

La característica principal del sisè tipus de casa és l'existència d'una pavimentació d'obra vorejada per pòrtics. Aquest tipus de paviment impossibilitaria l'existència d'un jardí o zona verda en el seu interior. D'aquest tipus tenim un exemple a la ciutat: la casa 19 (fitxa n°7), que es troba en molt mal estat i tot just s'ha pogut identificar la zona del pati porticat, i una habitació que se li relaciona.

El setè tipus de la “Neapolis” es basa en l’existència en una mateixa casa d’un atri toscà i d’un peristil. L’únic exemple documentat és la casa 1 (fitxa n°1). Sembla que hi ha prou indicis per determinar la construcció del peristil en una segona fase de la casa, per tant la casa 1 formaria part, en un primer moment, del quart tipus, és a dir a una casa d’atri toscà.

Per últim es troben cinc possibles cases del vuitè tipus, que correspon al local amb dependències. En aquesta tipologia, tal i com succeeix en la primera, amb molta seguretat haurien existit a la “Neapolis” més cases amb aquesta definició, tot i que únicament se n’han pogut identificar aquestes: la casa 20 (fitxa n°8), la casa 33 (Fitxa n°11), la casa 41 (Fitxa n°14), la casa 42 (Fitxa n°15) i la casa 43 (Fitxa n°16). Han estat cases amb una interpretació complexa, sobretot per establir els límits i la relació d’unes estances amb les altres. Però s’han ubicat dins d’aquesta tipologia perquè la força central o l’espai destacat de la casa recau en estances obertes o amb una relació molt clara amb el carrer. En totes elles, menys en la casa 20, s’han documentat patis en una situació força secundària, sense una funció gaire distribuïdora. S’ha optat per situar la casa 20 dins d’aquesta tipologia per la seva ubicació dins de la ciutat. L’inici del carrer C és un espai comercial, amb molts espais identificats com *tabernae* o locals comercials (Mar/Ruiz de Arbuló 1993, 349-353). Molt possiblement aquests locals tindrien espais domèstics en un segon nivell, o com a rebotiga, però únicament s’ha pogut identificar amb claredat a la casa 20. L’exemple de la casa 40 també té un caràcter excepcional. En aquesta estructura no s’ha pogut veure la relació immediata entre el carrer i les estances que donen a ell en la última fase, però la identificació d’un possible espai artesanal en el seu interior la situa en aquesta última tipologia.

5.3.1.2. Estructura

a) Ingrés

De les 29 cases identificades en aquest treball, només nou presenten una estança o un espai destinats només a funció d’entrada o vestíbul, la resta dels ingressos s’efectuen directament a un altre tipus d’estança. D’aquests nou exemples es distingeixen dues modalitats: un vestíbul pròpiament dit o un passadís que condueixen cap al centre de la casa. Les cases de la ciutat grega amb un vestíbul són la casa 7 (fitxa n°3), la casa 34

(fitxa n°12), i possiblement el conjunt 55-56 (fitxa n°18) i la casa 83 (fitxa n°26). Les dues primeres cases pertanyen a la quarta tipologia, cases d'atri, però en cap de les dues s'observa un exemple de vestíbul axial, aquest se situa en un lateral de l'estructura domèstica. En el conjunt 55-56 i la casa 83, cases d'espai distribuïdor descobert, la principal problemàtica que presenten és el seu estat de conservació que no ha permès identificar amb seguretat l'espai dedicat a vestíbul. El conjunt 55-56 presenta dues entrades, la que s'efectua des del carrer B sembla comptar amb un petit espai amb funció de vestíbul, però no es pot atribuir amb seguretat la relació del mur que delimita l'espai en planta del conjunt (fitxa n°18). A la casa 83 no s'ha identificat amb claredat l'entrada, però la disposició i les grans dimensions de la casa indiquen que podria gaudir d'un espai dedicat només a vestíbul, possiblement l'estança 3 (fitxa n°26). L'altra modalitat que s'observa a la "Neapolis" d'espai destinat a l'entrada és un passadís que condueix cap a l'espai central i neuràlgic de la casa: es localitza a la casa 57 (fitxa n°19), la casa 75 (fitxa n°22), la casa 80, (fitxa n°24) i la casa 87 (fitxa n°28). Totes elles pertanyen a la segona tipologia, casa amb espai distribuïdor descobert, excepte la casa 57, definida com a casa de peristil. Finalment es troba la casa 101, que compta amb una entrada que fusiona les dues modalitats anteriors. S'entra en un ampli vestíbul seguit per un passadís lateral que condueix al gran peristil. D'aquesta manera, el peristil resta protegit de l'entrada per un accés indirecte.

A la resta de les cases de la "Neapolis" l'accés a la casa es produeix en molts dels casos directament pel pati o espai distribuïdor. Quan la tipologia és local amb dependències s'efectua gaire bé sempre pel possible espai comercial. En el cas de la casa 20, l'accés es realitzava directament mitjançant unes escares laterals cap al possible local. És probable que existís un espai destinat a vestíbul (fitxa n°8), però l'estat de conservació de les escales no permet afirmar-ho amb seguretat. Hi ha però, moltes cases on no s'ha pogut identificar l'entrada de la casa.

Finalment, en els casos de la casa 5 i la casa 35, l'espai d'ingrés i el de distribució coincideixen. Encara que en una primera visió de les cases, l'habitació n° 6 de la casa 5 (fitxa n°2) i l'habitació n° 1 de la casa 35 (fitxa n°13) poden identificar-se com una entrada de tipus passadís, en realitat són els elements de distribució. La seva funció no és únicament de recepció, ni tampoc la de conducció a l'espai central de la casa, sinó la

de distribuir i conduir a les diverses estances, de tal manera que aquest passadís esdevé l'espai central de la casa.

b) Àrea de circulació

Com s'ha comentat, aquest treball ha pres com un dels elements definitoris de les tipologies l'àrea de circulació. A l'assentament grec s'han determinat cinc modalitats d'àrees de circulació que coincideixen amb cinc tipologies. Aquests espais de circulació són els següents: atri, espai distribuïdor descobert, espai distribuïdor cobert, peristil i pati porticat.

Les cases on l'espai de circulació és un atri són la casa 7 (fitxa n°3), la casa 34 (fitxa n°12) i la casa 85 (fitxa n°27), així com també la casa 1 (fitxa n°1). Els exemples on l'àrea de circulació és l'espai distribuïdor cobert són: la casa 5 (fitxa n°2), la casa 10 (fitxa n°5), la casa 28 (fitxa n°9), la casa 35 (fitxa n°13), la casa 70 (fitxa n°20) i la casa 74 (fitxa n°21). En canvi a la casa 9 (fitxa n°4), la casa 32 (fitxa n°10), casa 52 (fitxa n°17), conjunt 55-56 (fitxa n°18), la casa 75 (fitxa n°22), la casa 76 (fitxa n°23), la casa 80 (fitxa n°24), la casa 82 (fitxa n°25), la casa 83 (fitxa n°26), i la casa 87 (fitxa n°28) presenten un espai distribuïdor descobert com a àrea de circulació. Les cases on l'espai de circulació és un peristil o un pati porticat són la casa 57 (fitxa n°19), la casa 101 (fitxa n°29), la casa 19 (fitxa n°7) i també la casa 1 (fitxa n°1) que en la seva segona fase s'adjunta amb el sector antic de l'atri.

En la majoria dels exemples, l'espai de circulació es troba en una situació força centralitzada, a partir del qual la resta d'habitacions es disposen al seu entorn. Depenent de les dimensions i l'envergadura de l'estructura, es localitzaran més o menys cantons d'aquest espai de circulació. En molts dels exemples de cases senzilles, on l'estructura de la casa és de quatre habitacions, l'espai cobert o descobert es localitza en un lateral. Fins i tot en els casos on l'espai de circulació és un atri, no sempre s'observen elements de simetria i axialitat, per altra banda força característics d'aquests tipus d'àrees. Tot i això, sembla que a les cases 1 i 7 es busqui aquesta axialitat present en la tipologia de les cases d'atri. En el cas de les cases 5 i 35 el seu espai distribuïdor és un passadís que es troba al centre de la casa i que permet l'accés a les altres estances.

c) *Zona residencial*

Diferenciar una zona residencial, sense un reconeixement diàfan de les funcions de cada una de les estances és una tasca complexa. Aquest reconeixement s'ha pogut realitzar en aquelles plantes amb una estructura més estandarditzada, la de les quals es disposa de paral·lels tant en el món grec com en el romà. A causa de la manca de registres sobre la cultura material i decorativa per poder confirmar-ho, aquestes interpretacions s'han d'entendre amb certa prudència. En les estructures domèstiques més senzilles, de poques estances, la distribució habitació/funció, molt possiblement no estaria tant delimitada a l'antiguitat, ja que es podrien trobar habitacions amb més d'una funció.

En aquelles cases on les plantes permetien una distinció de zones, s'han pogut sobretot definir les estances de la zona residencial, que presentaven una funció de representació, *triclinia*, *tablina* i androceus. Són les més fàcils de ser reconegudes, per la seva posició privilegiada dins de la planta i per la seva decoració. De les sales d'estar, s'han identificat alguns *cubiculae*, la majoria en cases d'atri, tan mateix s'ha de tenir en compte que molts d'aquest tipus de sales també es poden relacionar amb funcions de representació (Riggsby 1997).

La sala de representació com a element amb més vincles itàlics de la "Neapolis" és el *tablinum*. Els únics exemples que aquest treball ha localitzat amb més probabilitats de pertànyer a aquest tipus d'estança són l'habitació n°5 de la casa 1 (fitxa n°1) i l'habitació n°2 de la casa 7 (fitxa n°3). Totes dues estances se situen en els dos atris amb més elements itàlics i amb una axialitat més evident respecte del *impluvium*. Possiblement, una de les cases que hauria pogut incloure en el seu atri un *tablinum* és la casa 85, però malauradament la ubicació més plausible dins de la planta és la zona no coneguda de la casa (fitxa n°27).

El *triclinium* és una de les estances més identificades a l'assentament grec, amb un total de disset possibles habitacions. Algunes d'elles respondrien millor a la definició grega d'*andron*, un dels exemplars més paradigmàtic és l'habitació n°2 de la casa 52 (fitxa n°17). Tant el *triclinium* com l'*andron* responen a la mateixa funció de representació. I en el context de la "Neapolis" on es barregen pautes d'arquitectura grega amb arquitectura romana és difícil atribuir la denominació grega o romana d'aquesta sala a aquests

exemples. En la cronologia donada a les cases d'estudi (mitjan s. II aC cap endavant), el ritual del *convivium* amb els comensals reclinats és una pràctica estesa tant a la cultura grega com a la romana. Encara que la funció de representació és la mateixa en el *triclinium* que en l'*andron*, és en el ritual on es perceben diferències entre romans i grecs. En el cas romà hi ha dones, mentre que en el grec és un acte essencialment masculí, excepte en comptades ocasions on la dona roman generalment asseguda. En el ritual del romans es menja i es veu a l'hora i en el grec primer hi ha el menjar oficial (*deipon*) i després en el *symposion* s'accedeix al plaer del beure (Dunbabin 2003, 18-19). Aquestes són algunes de les diferències més marcades, tot i que el banquet reclinat és molt més complex, sí que hi ha trets característics d'un i de l'altre. Arqueològicament hi ha un tret que pot marcar quan es tracta del ritual grec o romà, i és el número de llits que senyala el paviment¹⁰⁵. En el cas de la "Neapolis", l'estat dels seus mosaics no ha permès en molts dels exemples observar la composició, o la senzillesa del mosaic no dibuixava la separació dels espais. Deixant sense resoldre quin dels dos rituals es practicava més en aquesta antiga ciutat grega del s. II aC, amb una ciutat romana aixecada al seu costat. Sigui com sigui, en tots els casos són les sales principals de les cases, les sales d'aparell, i s'ha optat per definir *andron* a aquelles estances amb connotacions més hel·lenístiques. En el cas de l'habitació n°2 de la casa 52 (fitxa n°17), els elements que el defineixen com un petit *andron* grec són els seus espais pels llits petits (*klinidia*) de tradició grega (en aquesta estança es comptabilitzen un total de vuit), la inscripció en el seu paviment i la seva situació respecte l'espai distribuïdor descobert. L'altra estança que podria respondre a un *andron*, però amb moltes més reserves, és l'habitació n°3 de la casa 80 (fitxa n°24). Tot i que la inscripció grega d'entrada amb què compta la sala, s'ha trobat utilitzada per banquets en altres paral·lels (Olmos 1989, 56), pot estar indicant una altre funció, com la de culte domèstic. La resta de sales considerades *triclinium* o sales d'aparell són les úniques sales destacades de cada una de les cases, per les seves dimensions i estructures (generalment rectangulars), la seva situació dins de la planta i la seva decoració; a excepció d'alguns exemples on hi ha una multiplicat d'aquestes sales dins d'una mateixa casa. En el primer conjunt es troben l'habitació n°1 de la casa 5 (fitxa n°2), l'habitació n°1 de la casa 28 (fitxa n°9), l'habitació n°3 del conjunt 55-56 (fitxa n°18), la possible habitació n°2 de la casa 75 (fitxa n°22), l'habitació n°2 o 6 de la

¹⁰⁵ L'estança d'aparell romà d'una casa benestant el *triclinium*, com el seu nom indica, generalment presenta tres llits. En canvi en l'estança grega, hi ha una varietat més gran de quantitats de llits: set, nou, onze (Dunbabin 2003, 38-39).

casa 76 (fitxa n°23), l'habitació n° 2 de la casa 87 (fitxa n°28) i l'habitació n°4 de la casa 101 (fitxa n°29). Dins del grup de cases on es localitza més d'una sala d'aparell, es troba en primer lloc la casa 1 (fitxa n°1), que a part del *tablinum* (habitació n°5) s'observa l'habitació n°6 i la possible habitació n°3 com a *triclinium* o sales d'aparell dins del sector de l'atri, i una altra estança destacada al sector del peristil (habitació n°8). A la casa 7 (fitxa n°3) es contempla el mateix component que a la casa 1 (fitxa n°1) en el sector de l'atri, a part del *tablinum* (habitació n°2) compta amb la presència de la possible funció de *triclinium* de l'habitació n°5 (fitxa n°2). Aquestes dues cases presenten les funcions de representació de l'habitació del patró (*tablinum*) i representació del banquet (*triclinium*). La casa 34 a diferència de les dues anteriors és una casa d'atri (fitxa n°12). L'habitació n°8 és una sala destacada, que podria respondre a la funció de *tablinum*. Però la disposició d'aquesta casa amb menys elements itàlics que les altres dues, fa interpretar l'estança com una sala de representació de banquets. Juntament amb aquesta habitació, a cada costat s'hi troben dues habitacions (n°9 i 10) que podrien respondre a més habitacions d'aparell, sobretot l'habitació n°10, complementant el *triclinium* principal. A la casa 52, a part de l'*andron* (habitació n°2) s'hi localitza una altra estança de cert luxe com és l'habitació n°4 (fitxa n°17). La casa 57 (fitxa n°19) presenta dues grans estances, corresponents dues estances d'aparell, i sent les dues de caràcter principal (habitacions n°3 i 4). En el cas de l'altre possible *andron* de la "Neapolis", l'habitació n°3 de la casa 80 també compta amb una segona habitació de la casa amb funció d'aparell, l'habitació n°4 (fitxa n°24). És segur que la casa 101 va tenir més sales principals, però l'estat d'aquestes és molt precari per poder definir-les (fitxa n°29). La línia de diferenciació d'aquestes segones estances entre la funció de representació o de sales d'estar és molt difosa. És molt comú en l'arquitectura privada antiga de les elits trobar moltes sales d'aparell dins de la mateixa casa. Però també és possible que n'hi hagués algunes que estiguessin destinades a una funció més íntima per als membres de la família i que a la "Neapolis" no serien perceptibles arqueològicament. El *cubiculum* presenta la mateixa problemàtica però a l'inversa. No tots els *cubiculae* són sales d'estar, també poden actuar com a sala representativa. A la "Neapolis" els possibles *cubiculae* identificats són l'habitació n°7 de la casa 1 (fitxa n°1), l'habitació n°3 de la casa 7 (fitxa n°3), l'habitació n°2 de la casa 19 (fitxa n°7), les estances n° 1 i 4 de la casa 34 (fitxa n°12), l'habitació n°5 de la casa 80 (fitxa n°24) i potser alguna estança del sector oriental de la casa 101 (fitxa n°29). De totes aquestes la que sembla conservar el senyal arqueològic d'un

llit és l'habitació n°4 de la casa 34 (fitxa n°12). En aquesta estança s'observa com la composició del paviment deixa un espai per un possible *lectus*, confirmant-la com una sala d'estar. Tant les dues habitacions conservades de la casa 85 (n°2 i 3) com el sector més sud-est de la casa 83, responen a possibles habitacions amb funcions representatives i d'estar. Però la falta d'una part molt important de la casa 85, i l'estat de conservació de la casa 83, no permet atribuir-les cap funció en concret.

d) *Zona de servei i producció*

Tal i com es donava amb la zona residencial, no es compta amb elements arqueològics suficients per identificar les habitacions que es troben dins de la zona de serveis i producció. Algunes habitacions han estat identificades com a cuina de les cases, per la presència de bancs d'obra susceptibles de ser el suport de la llar. Donat que són poques les restes arqueològiques que permeten localitzar aquests tipus d'estances, l'existència d'aquests bancs d'obra, ofereixen uns certs indicis on sustentar aquestes propostes. Les habitacions amb una possible funció de *culina* són l'habitació n°3 de la casa 5 (fitxa n°2), l'habitació n°4 de la casa 7 (fitxa n°3), l'habitació n°5 de la casa 34, relacionada amb l'habitació n°6, amb possibles funcions com a magatzem complementàries a la cuina, (fitxa n°12) o l'habitació n° 3 de la casa 43 (fitxa n°16). Les estances identificades amb la funcionalitat de magatzem són l'habitació n°9 de la casa 83 (fitxa n°26) i una part de l'*hortus* de la casa 7 (fitxa n°3). Aquestes habitacions o espais han rebut aquesta categoria per la presència de sitges en el seu interior, encara que l'existència de les sitges no invalida que en aquestes habitacions també s'ubiqués la cuina. En les cases de la "Neapolis" de dimensions més grans és molt probable que hi hagués un sector diferenciat dedicat a totes les tasques de servei i producció. Així, a part de la cuina i magatzem, s'hi localitzarien estables, latrines, estances del servei i alguna zona de producció domèstica o artesanal. En cap de les cases de la "Neapolis" s'ha trobat cap resta de *letrinae*, tot i que en algunes cases s'hi pot intuir una zona dedicada a aquestes funcions. Un d'aquests espais dedicats al servei i producció es troba al sector nord-oest de la casa 83, on la presència de les sitges a l'habitació n°9 pot indicar una zona de serveis a tot el seu voltant. També a la casa 1 (fitxa n°1) es pot conjeturar l'existència d'una zona de serveis, tot i que malauradament no es tenen prou elements arqueològics per contrastar-ho, a l'espai format per les habitacions n°4 i n°10. La morfologia de les estances, que gairebé només es coneixen per les plantes d'en J. Gudiol, indica un

esquema poc adequat per a zones residencials, en canvi són espais amplis que poden aplegar més d'una funció de serveis i producció. Fins i tot podria haver disposat d'una entrada independent.

Finalment dins d'aquest sector es troben les *tabernae*, que tot i tenir una identitat independent, algunes es relacionen directament amb el patró de la casa. A part dels locals comercials o artesanals inclosos dins de la tipologia de cases de local amb dependències, en què són l'element definitori de l'estructura edilícia, es localitza la possible *taberna* doble de la casa 1 (fitxa n°1) amb relació a l'habitació n°2, la doble *taberna* de la casa 28 (fitxa n°), la de la casa 35 (fitxa n°13), el conjunt de *tabernae* amb possible relació amb la casa 57 (fitxa n° 19), el conjunt 55-56 (fitxa n°18), la casa 101 (fitxa n°29) i per últim la *tabernae* de la casa 80 (fitxa n°24). La identificació de quin tipus de *tabernae* o local comercial es desenvolupava en cada un dels models és gaire bé indesxifrable, únicament en un cas s'ha definit com una ferreteria per la presència d'un forn circular amb la troballa de restes de ferro (casa 28).

e) Zona de culte

A l'assentament grec no s'han conservat restes d'altars o lararis dins de les cases per poder identificar un espai de culte domèstic. Només hi ha un possible indicatiu, que es troba a la casa 80 (fitxa n°24) a l'habitació n°3. Aquest treball ha identificat aquesta estança com una sala de representació, possiblement un sala de banquets. Però hi ha hagut altres autors que a través de l'estudi de la inscripció que es trobava en el mosaic, com J. Gómez (1997, 90-92), han considerat que es tractava d'una senyal de culte privat de la casa al déu *Agathodaimon*. L'estudi de J. Gómez identificava un culte privat a aquest déu, reforçat per la teoria del Dr. Stephan Schröder de que l'escultura identificada com a Escolapi era en realitat el déu *Agathodaimon*, senyalant així l'existència d'un culte públic d'aquest déu a la ciutat. A partir d'aquesta hipòtesi, J. Gómez a la inscripció *Xaire Agathos Daimon* no hi veu una salutació genèrica anònima, sinó realment l'expressió privada d'aquest culte públic. Però donat que l'escultura pertanyent al temple del sud-oest de la ciutat continua comportant molts dubtes en la seva identificació, és difícil confirmar aquesta interpretació.

5.3.1.3. Tècnica de construcció

La majoria de les parets de les cases de la ciutat grega s'aixequen amb la mateixa tècnica, sòcols d'aparell irregular lligat amb fang i molt probablement amb superestructura de tàpia. Hi ha algunes excepcions, com murs construïts només de tàpia localitzats a dues parets de la casa 7 (fitxa n°3). També s'observen parets amb pedres més grans i escairades moltes vegades per reforçar alguns punts de l'estructura. Però la tècnica més destacada respecte de la majoria dels murs és l'aparició de morter de calç¹⁰⁶, com en el cas d'algunes parets de la casa 10 i la casa 20. Si aquesta argamassa apareix conjuntament amb la utilització de l'aparell petit (casa 5, fitxa n°2), es converteix en un dels pocs elements datables per situar aquesta construcció al s. I dC. És gràcies a la realització d'excavacions estratigràfiques en altres punts de la ciutat que es té la coneixença de la datació d'aquest tipus de tècnica¹⁰⁷. La utilització del morter de calç, conjuntament amb aparells més o menys regulars, segurament té una cronologia possiblement més antiga, però sota influència romana. Encara que a la “Neapolis” s'utilitzava el morter de calç abans dels romans, el seu ús fou limitat, principalment en les construccions hidràuliques. Ara bé, donat que aquesta tècnica únicament data la paret, no es pot utilitzar per datar amb seguretat l'estructura general de la casa. És segur que hi hauria algunes cases construïdes a la “Neapolis” al s. I dC, i per tant les estructures amb morter de calç reflectiren moviments arquitectònics, reestructuracions i restauracions de les cases. S'ha de tenir present que només una part de les estructures de les cases estan construïdes amb parets lligades amb morter de calç, mai tot el conjunt.

Donat que la gran part dels nivells de circulació de la “Neapolis” no s'han conservat, cal pensar que les restes amb morter avui visibles són majoritàriament els que es van descobrir durant les excavacions, i els que van trepitjar els antics ciutadans d'aquesta ciutat. Per tant cal pensar que els paviments no conservats per les excavacions antigues eren de terra batuda, ja que d'altra banda haurien estat respectats. A part d'aquests nivells de circulació de terra batuda, que són la immensa majoria, es poden trobar

¹⁰⁶ S'ha de diferenciar de moltes restauracions efectuades per E. Gandia o M. Almagro. La diferència està en el fet que l'argamassa d'algunes restauracions és a les últimes filades dels murs, encara que a vegades no s'aprecia perquè el mur antic original a la vista és poc més d'una filada.

¹⁰⁷ Com en el fòrum de la ciutat romana (Aquilué *et al.* 1984, 78) i a les termes de *l'insula* 30 (informació oral M. Santos).

paviments d'*opus signinum*, molts d'ells amb decoració de tesselles i alguns amb inserció de decoració *marmorea*¹⁰⁸. Com a paviments excepcionals es troben dos mosaics d'*opus tessellatum*, a l'habitació n°4 de la casa 52 i a l'habitació n°2 de la casa 19, i un *opus spicatum* a l'habitació n°2 de la casa 83. Aquest paviment d'*opus spicatum*, l'únic conservat de l'arquitectura domèstica, s'ha de datar en època romana. Es pot comparar amb l'altre exemple que es coneix d'aquest paviment en una de les estances del recinte *termal* de la fase baixrepublicana i augustal de la *insula* 30 (Aquilué *et al.* 2006b, 39).

5.3.1.4. Sistema hidràulic

L'obtenció d'aigua i l'aprovisionament propi de les cases de la "Neapolis" s'efectua a través de la construcció de cisternes al subsòl de les cases. S'utilitza la pedra sorrenca o la pedra calcària, generalment treballada i alineada, lligades amb argamassa i amb revestiment hidràulic. Les tècniques emprades per les cobertes de les cisternes són tant de volta com de cobertura plana¹⁰⁹ i la gran majoria són de forma el·líptica, exceptuant la cisterna de la casa 7 (fitxa n°3) i la cisterna que es relaciona amb la casa 80 (fitxa n°24) que són rectangulars (fig. 121). Els dos únics pous que es coneixen pertanyents a estructures domèstiques es relacionen amb cases de peristil, a la casa 57 i 101¹¹⁰.

La recollida d'aigua es realitzaria directament per conductes fins a les cisternes, tot i que no sempre s'ha pogut seguir l'origen d'aquests conductes, ni l'existència. Tant a les cases de peristil com a les de pati, els conductes recollirien l'aigua de les teulades dels angles del pati o dels pòrtics des de les columnes. A la ciutat grega es documenten una gran varietat de tipologies de conductes, com tubs de plom, d'àmfora, de construcció, molts d'ells no s'han conservat i únicament es tenen notícies gràcies a les anotacions dels diaris d'E. Gandia i les plantes d'en J. Gudiol recollits per L. Burés (1998). L'altre sistema de recollida d'aigua que es documenta a la "Neapolis" és el de *compluvium/impluvium*. Aquest es dona en quatre exemples, a les cases amb d'atri, ajudats

¹⁰⁸ En aquest treball els paviments amb inserció de pedres amb finalitat decorativa s'utilitzarà la paraula *marmorea* en lloc de marbres. Encara que els romans a les pedres amb aquesta finalitat utilitzaven el terme *marmor*, ells no diferenciaven geològicament els materials, i en aquest tipus de decoració s'utilitza tant el marbre com altres tipus de material, com el granit, el basalt, entre d'altres (Ward-Perkins 1992, 13-15). Es per això que s'ha cregut oportú utilitzar el terme *marmorea*: 'relatiu a marbre'.

¹⁰⁹ Tot i que segurament són més abundants les de coberta plana, simplement no tenen una conservació tan bona com la coberta de volta (Bures 1998, 100)

¹¹⁰ Per més detalls veure obra Burés 1998, 71-108.

a vegades per conductes que recullen l'aigua de les teulades. Les cases atri utilitzarien sistemes de bloqueig de les cisternes quan la cisterna estigués suficientment plena, encara que no n'han pervingut restes (Burés 1998, 146). Finalment en dues de les cases, es constata la presència d'un pou com a complement a l'aigua de les cisternes. L'aigua extreta dels pocs pous d'Empúries sembla que no seria ni molt abundant ni de gaire bona qualitat (Burés 1998, 109). Així doncs es construïrien pous a edificis amb una necessitat més gran d'aigua, com termes, indústries o les cases 101 (fitxa n°29) i la casa 57 (fitxa n°19), dues de les cases més grans de la "Neapolis". Cal esmentar el possible pou de la casa 85 (fitxa n°27), encara que l'estat en que es troba no permet definir amb seguretat que realment sigui un pou.

Fig. 121. Situació de les cisternes de la "Neapolis" (modificat de Burés 1998, 322).

Es constata de manera àmplia el desguàs de l'aigua sobrant de les cisternes o dels *impluvia* amb conductes cap a les clavegueres dels carrers. També en algunes cases, s'ha observat com conductes desaguarien directament l'aigua als patis, sense cisterna, com el possible conducte de la casa 32 (fitxa n°10). Pel drenatge de les deixalles de la casa, com que no es coneixen *latrinae* connectades als sistemes de drenatge de les ciutats, Burés (1998, 149) proposa l'existència de pous morts, fent també referència a les descripcions d'E. Gandia, encara que arqueològicament avui no s'observen.

Les cases més senzilles de la “Neapolis” que no comptessin amb una cisterna per l'emmagatzament d'aigua, servrien de l'aigua pública de la ciutat, tot i que només s'ha descobert un pou públic a l'àgora. No s'ha confirmat l'existència de cap font pública, encara que és possible que la ciutat hagués disposat d'aquesta estructura, segons els apunts d'alguns antics visitants d'Empúries, com Jaubert De Passa que descrivia una font “miraculosa” (Almagro 1951a, 171).

Una de les conclusions més destacades i amb més ingerència històrica de l'estudi de les cisternes (Burés 1998, 102 i 122) és la proposta cronològica per a la seva construcció. Presentant un ordre diacrònic, primer es formarien les el·líptiques amb coberta plana, que semblen tenir una influència púnica (Burés 1998, 62). El pas següent serien les cisternes el·líptiques amb coberta de volta i finalment les rectangulars amb coberta de volta. La presència de la coberta de volta, la forma rectangular i el de la utilització de pedra calcària s'ha de relacionar amb l'arribada dels romans, encara que és una transformació lenta i evolutiva. Aquesta informació en l'estudi de les cases és útil per determinar quines cases es van construir amb seguretat en època romana, com la cisterna de la casa 7 (fitxa nº3) rectangular i coberta de volta, però no quines cases es van construir en època anterior, ja que la reutilització de cisternes estava a l'ordre del dia.

5.3.1.5. Decoració de la casa

a) *Mosaics*

La gran part dels paviments conservats de morter són amb decoració de tesselles o amb decoració de fragments de marbre i altres pedres decoratives (*marmorea*). Per raó del mal estat de conservació dels paviments és difícil diferenciar el paviment d'*opus signinum* del que estava decorat amb tesselles o amb altres fragments, ja que moltes tesselles s'han desenganxat. Així doncs, és molt probable que alguns d'aquests paviments definits com a *opus signinum* disposessin de decoració en el seu moment. A les cases de la “Neapolis” es compten 13 paviments d'*opus signinum* i 27 mosaics, incloent-hi també els paviments d'*opus signinum tessellatum* o amb decoració *marmorea*. Els paviments d'*opus signinum tessellatum* presenten una decoració molt senzilla, la majoria mostren una disposició aleatòria de tesselles blanques, a vegades amb senzilles franges emmarcant

l'estança. A part de la utilització de les tesselles blanques, en alguns mosaics es localitzen també la utilització de tesselles negres i blaves.

Si es desenvolupa algun motiu decoratiu, el més utilitzat és la retícula romboïdal. Els mosaics d'*opus signinum tessellatum* més destacats són els que escriuen inscripcions saludadores gregues, formades amb tesselles blanques. Aquests són els paviments de les habitacions n°7 i n°8 de la casa 1 (fitxa n°1), el paviment de l'habitació n°2 de la casa 52 (fitxa n°17) (fig. 122) i l'habitació n°3 de la casa 80 (fitxa n°24). Els dos mosaics amb un desenvolupament decoratiu més complex (el de la casa 52 i 80) tenen també una inscripció. Malauradament l'estat dels mosaics de la casa 1 és massa precari per poder observar el seu esquema. Hi ha una gran conformitat entre els autors per datar els mosaics amb inscripció durant el s. I a C (Almagro 1952, 39; Olmos 1989, 45; Santiago 1993, 282-287; Gómez 1997, 92-93 i 95-96).

Fig. 122. Mosaic de l'habitació n°2 de la casa 52 (Tang 2005, 140).

En alguns casos es combina la decoració de tesselles amb la decoració *marmorea* com el paviment de l'*impluvium* de la casa 1 (fitxa n°1) o el paviment de l'habitació n°1 de la casa 28 (fitxa n°9).

Finalment, s'han descobert dos *opus tessellatum* a dues estances domèstiques de la ciutat grega. A l'habitació n°4 de la casa 52 (fitxa n°17) predominen les tesselles blanques combinades amb un *opus signinum*. Aquest últim potser també hauria comptat amb la

presència de tesselles, que no s'han conservat. L'altre paviment d'*opus tessellatum* és el de l'habitació n°2 de la casa 19 (fitxa n°7), es troba en molt mal estat, però la part conservada presenta tesselles blanques i negres. La única composició que es coneix a la "Neapolis" d'un *opus tessellatum* és una retícula romboïdal, recuperada de les excavacions però de la qual no es té constància de la seva ubicació.

Anteriorment s'ha fet referència al paviment de l'*impluvium* de la casa 1, un *opus signinum* amb decoració de tesselles i *marmorea*. Tots els paviments dels *impluvia* són paviments a destacar. El de la casa 1 i el de la casa 34 (fitxa n°12) estan formats per abundants fragments de marbres i pedres decoratives, de mides força grans i irregulars. A més el de la casa 1 està emmarcat per una sanefa de tesselles blanques. El de la casa 7 (fitxa n°3) és igual que els anteriors, però els fragments s'ubiquen a més distància els uns dels altres. Aquests tres, especialment el de la casa 1 i el de la casa 7, presenten un paviment exacte al de l'*impluvium* de la casa n°1 de la ciutat romana, datat a primera meitat del s. I a C. Dada que aporta una cronologia relativa per aquests paviments. Per acabar, es troba el de la casa 85 (fitxa n°27), un ressaltat mosaic d'*opus signinum tessellatum* que dibuixa un tema geomètric que representa una estrella de dotze puntes. La cronologia dels mosaics en general dels *opus signinum tessellatum* i *marmorea* es comencen a trobar a Hispània en època tardorepublicana (Ramallo 1990, 136-140).

b) Decoració de les parets

Poc es pot dir de la decoració de les parets de les cases de la "Neapolis", ja que són molt pocs els rastres de pintura mural. En algunes parets es conserven restes del revestiment, tot i que els rastres de color són molt escassos. De les cinc cases en què s'ha trobat algun indici (casa 1, casa 5, casa 7, casa 43, casa 80) s'observen taques de color vermellós, a excepció de l'habitació n°2 de la casa 43 en què la taca és de color grogós. Tot i que J. Puig i Cadafalch (1934, 249) i E. Gandia en els seus diaris, anoten alguna paret més amb color o revestiment que avui dia no ha arribat, no diferiria molt l'estat actual de les parets. No es coneix, doncs, cap esquema compositiu mural de les cases de la ciutat grega.

5.3.2. Ciutat Romana

Les cases de la ciutat romana d'Empúries representen un paradigma dins del conjunt de cases urbanes de Catalunya. Són les úniques que han pogut ser excavades íntegrament, documentant el conjunt de la seves plantes i les seves fases. L'excel·lència de la ciutat d'Empúries està en la capacitat de poder acostar-se a estructures domèstiques urbanes, en una ciutat mai més habitada. La casa nº1 i la casa nº2B són un model de gran *domus* dins d'una ciutat romana, amb un gran desenvolupament arquitectònic, de diferents espais de circulació i luxe, que permeten l'observació, al territori català, de *domus* que es relacionen amb les admirades cases vesuvianes.

Les cases estudiades són les excavades fins a l'actualitat, excepte la *domus* de la *insula* 30, que encara està en procés d'excavació i estudi. Precisament, aquesta és la única casa excavada estratigràficament. Les altres cases van ser excavades durant la primera meitat del s. XX, sota la direcció de M. Almagro i, una part de la casa nº1, sota la responsabilitat d'E. Gandia. Encara que existeixen els diaris de tots dos, que ajuden a entendre alguns punts foscos, el que més informació aporta és l'estudi de les estructures al camp. La primera fase d'aquestes cases va lligat amb l'inici de la fundació de la ciutat entorn el primer quart del s. I aC i que, per tant, van anar evolucionant seguint la vida de la ciutat. Les quatre cases investigades que s'inclouen en aquest estudi¹¹¹ s'ubiquen al sector meridional de la ciutat, al sud de la muralla transversal. Aquest sector que ha estat el treballat i excavat de la ciutat, resta encara una gran part per descobrir, com gaire bé la totalitat del sector nord de la ciutat. Així doncs, en matèria d'arquitectura domèstica a la ciutat romana encara li falta molt per oferir, i l'aproximació a aquestes restes amb un mètode estratigràfic comportarà la creació d'una informació valuosíssima pel futur estudi de les cases urbanes a Catalunya.

Ara bé, les quatre cases descobertes fins a l'actualitat han estat objecte de molts estudis. Tots amb aportacions imprescindibles per a la comprensió d'aquestes cases¹¹², per bé que n'hi ha dos que cal ressaltar. El primer dut a terme per J. Nieto (1977) sobre els

¹¹¹ No s'ha fet la fitxa d'estudi a una cinquena *domus*, de la qual només es conserva una petita zona dedicada als banys. L'anomenada *domus* nº5, s'inclou però en l'anàlisi de l'arquitectura d'aquest capítol, al punt de zona de serveis i producció.

¹¹² Com Balil 1962, 1972; Mar/Ruiz de Arbulo 1993; Tang 2005.

esquemes compositius de la pintura mural de les cases romanes, on va diferenciar dues unitats domèstiques en la casa n°2, que fins llavors s'havia considerat la mateixa casa. A partir de llavors els estudis les anomenaran la casa n°2A i la casa n°2B. El segon estudi que marcarà un abans i un després de les cases de la ciutat romana, és el portat a terme per M. Santos (1991). Aquest estudi es va endinsar de ple en la problemàtica d'aquesta arquitectura, proposant models arquitectònics i unes fases constructives de les cases, sobretot en la casa n°1, que va donar llum a diverses problemàtiques abans no resoltes.

5.3.2.1. Anàlisi arquitectònica

La definició tipològica de les cases de la ciutat romana ha generat molts menys dubtes que a la ciutat grega. L'estat de les restes permetia identificar els elements essencials per una tipologia més complexa i elaborada. En general els exemples de la ciutat romana mostraven clarament la relació entre l'entrada i l'estança principal, i la tipologia dels seus espais de circulació. L'estructura interior molt més intel·ligible que les cases de la "Neapolis" ha permès trobar paral·lels d'aquestes tipologies sense problemes.

En total s'identifiquen tres tipologies:

- 1) Espai distribuïdor descobert
- 2) Atri
- 3) Atri i peristil.

De la tipologia d'espai distribuïdor descobert només s'ha documentat la casa n°3 (fitxa n°33): és una gran *insula* amb diversos locals comercials, i amb tota seguretat més d'un d'aquests locals estarien relacionats amb dependències domèstiques. Però l'estat de coneixement és molt precari en aquesta *insula* i només permet identificar una estructura domèstica amb certa entitat, que es localitza en el cor d'aquesta *insula*.

A la segona tipologia pertany la casa n°2A (fitxa n°31), una casa d'atri tetràstil. La morfologia final d'aquesta casa difereix del cànon clàssic de casa d'atri. La sala principal, situada en un plànol més axial és un *triclinium* i no un *tablinum*, inexistent en aquesta casa. La planta d'aquesta casa amb la presència de grans canvis arquitectònics al llarg de la seva existència, no invalida en un inici un esquema més axial amb la presència d'un

tablinum. Igualment s'observa una molt possible primera fase de cases d'atri, a la casa n°1 (fitxa n°30) i n°2B (fitxa n°32).

En la última tipologia se situen les ja mencionades casa n°1 i casa n°2B, gran *domus* d'atri i peristil, amb una duplicitat d'aquests espais de circulació enjardinada.

5.3.2.2. Estructura

a) *Ingrés*

Les quatre cases presenten un espai destinat únicament a la funció de vestíbul. La casa n°1, la casa n°2A i la casa n°2B conserven els *fauces* característics de les cases d'atri. L'habitació n°30 de la casa n°1 (fitxa n°30) i l'habitació n°50 de la casa n°2B (fitxa n°32), que funcionen com els *fauces* de la casa, són elements originaris de la primera fase. Aquests es van mantenir com l'entrada principal de la casa durant tota la seva vida, com elements de prestigi, igual que tot el sector de l'atri. La tècnica constructiva de les parets dels *fauces* (habitació n°1) de la casa n°2A (fitxa n°31) s'identifica com a la última fase. No es coneix on s'ubicaria exactament l'entrada a la primera fase. No seria estrany que els *fauces* de la última fase corresponguin a una remodelació de l'anterior, però el conservat respon a la concepció final de la casa. La casa n°3, encara que no és una casa d'atri pròpiament dita, presenta un passadís d'entrada semblant a uns *fauces* (fitxa n°33), que condueix cap al centre distribuïdor de la casa. S'ha documentat un accés secundari a la casa n°1 (fitxa n°30). Correspon amb a un gran accés a la zona de serveis, que degut a les seves dimensions es podria relacionar amb un accés per carros i també animals. A la tercera fase aquest accés es tanca i, el mal estat de les restes pel seu cantó més oriental, no permet identificar un accés substitutori de l'anterior.

b) *Àrea de circulació*

El tipus d'àrees de circulació que es conserven a la ciutat romana són tres: un espai distribuïdor descobert, atri i peristil. A la casa n°3 l'espai n°12 (fitxa n°33) actua com espai distribuïdor i la presència d'una cisterna li atribueix la característica d'espai

descobert. Concebut amb una forma rectangular i estreta, des d'aquest espai s'accediria a la resta d'habitacions. És un espai que, sense els elements axials ni rituals com el *tablinum*, s'allunya de la definició d'atri. Però la seva morfologia d'espai descobert aporta a la planta de la casa les necessitats de llum i aire.

D'àrees de circulació que es defineixen com un atri i que es conserven a la ciutat romana¹¹³, se'n comptabilitzen quatre. l'espai n°30a i 18 de la casa n°1 (fitxa n°30, planta), l'espai n°1a de la casa 2A (fitxa n°31, planta) i l'espai 51 de la casa 2B (fitxa n°32, planta). Es pot dir que a la ciutat romana es conserven quatre dels cinc tipus d'atri vitruvians¹¹⁴. A la casa n°1 es pot observar un atri corinti, l'únic conegut a l'actualitat a Catalunya. Si bé, en el seu origen sembla no haver dubtes que es tractava d'un atri tetràstil, en un moment determinat es converteix en l'atri més hel·lenístic existent, un atri corinti. Encara es pot observar un segon atri a la casa n°1 (habitació n°18), aquest segon atri planteja una sèrie de problemàtiques en la seva interpretació. La primera recau en la cronologia de la seva construcció, primera meitat força avançada del s. I dC, època juliàclàudia començaments de la flàvia. Conforme va avançant l'època imperial cada cop es troben menys exemples d'atris construïts en aquesta cronologia. Principalment, els atris que es localitzen en aquestes dates més avançades són atris ja existents, que es conserven com a elements de prestigi. En l'exemple estudiat de la casa n°1, la seva existència pot correspondre a la reaprofitació d'un atri anterior, fins i tot pertanyent a una altra casa o a la concepció d'un espai amb trets similars a un atri, però amb unes altres connotacions¹¹⁵. Així doncs, el segon atri de la casa n°1 es constituïria com un element de luxe, però sense els rituals ni la centralitat d'activitats que reunia el primer atri, sobretot en la primera fase. L'altre element de discussió entorn aquesta àrea de circulació és a quin tipus d'atri pertany (fitxa n°30, discussió atri tercera fase B). El

¹¹³ Podria haver existit una altra casa d'atri, anterior a la darrera expansió de la casa n°1 i construïda a inicis de la ciutat juntament amb les altres tres (Mar/Ruiz d'Arbulo 1993, 240-241). Però no es conserva rastre de la seva estructura interna per poder analitzar la seva àrea de circulació.

¹¹⁴ Vitruvi VI. 3.

¹¹⁵ Un bon exemple del canvi de concepció de l'atri en aquestes dates és la casa *degli Affreschi*, a Luni, estudiada per A. Zaccaria. Aquesta casa construïda en torn al s. II aC, es dota d'un atri toscà a l'est de la casa i un peristil desenvolupat en situació transversal respecte l'atri. En una segona fase, en època de Tiberi, la casa es veu afectada per grans transformacions. Entre d'altres destaca la divisió interna de l'atri en diverses estances, perdent la seva funció. La construcció de grans sales d'aparell en el peristil, i de l'aixecament d'un nou atri en l'ala occidental de la casa. Aquest nou atri, comparable a l'habitació n°18 de la casa n°1 d'Empúries per la seva construcció posterior a l'atri original, tot i ser un element de luxe de la casa, es concep com un sector secundari, donat que el cor de la casa en aquesta segona fase es troba al peristil. El mateix *tablinum* d'aquest segon atri s'obre en tota la seva amplada a aquest peristil i A. Zaccaria assenyala que segurament algunes vegades s'utilitzés aquest *tablinum* com a sala de banquets (Gros 2006, 94-95)

present treball es decanta cap a la possibilitat d'un sostre "displuviat", davant la no constància de cap *impluvium* i per tant tampoc d'un *compluvium*¹¹⁶, i la necessitat d'entrada de llum natural en aquest sector de la casa, sent aquest espai l'únic per atorgar-la. La casa n°2A presenta un atri tetràstil (fitxa n°31, habitació n°1a). És molt interessant seguir l'evolució d'aquesta casa i observar la seva adaptació a la parcel·la delimitada per la expansió de la casa n°2B. Encara que no es pot conèixer amb exactitud el moment cronològic d'aquesta adaptació, s'ha de datar a partir del s. I dC o una mica abans (en relació a la datació donada a la fase d'expansió de la casa n°2B). L'observació, doncs, d'aquesta nova organització amb l'espai limitat, obsequia amb indicis de les necessitats estructurals primordials del s. I dC cap endavant. Com s'ha dit anteriorment, en aquesta fase de la casa es prescindeix del *tablinum*, conservar aquest element arcaïtzant és un luxe d'espai que no es pot permetre aquesta casa. Un altre element interessant d'aquest atri és l'*impluvium*, de dimensions força grans i amb un *plutei* i quatre columnes que l'envolten. La percepció que sembla donar aquest conjunt d'elements és la d'un esforç per part de la casa per monumentalitzar l'espai de l'atri, dins de les seves possibilitats per aproximar-se més a l'àrea de circulació que predominar en els gustos de la cronologia, el peristil. Per raó de la falta d'espai, el *triclinium* (habitació n°9) no pot ser axial respecte l'*impluvium* ni els *fauces*, però sí amb l'entrada d'aquesta sala. Aquesta casa, en definitiva, intenta seguir l'axialitat *fauces / impluvium / triclinium*, entre mig de l'axialitat de la casa d'atri (*fauces / impluvium / tablinum*) i l'axialitat de la casa de peristil, que comença a construir-se de nova planta en aquesta fase (vestíbul / peristil / *triclinium*).

L'última àrea de circulació corresponent a un atri és l'espai n°51 de la casa n°2B (fitxa n°32). En aquest exemple es conserva l'atri i la fesomia construïda en la fase inicial de la casa, durant la primera meitat del s. I aC. És un atri toscà, que mostra els elements més itàlics d'un atri descrit per Vitruvi. No deixa d'existir la coneguda axialitat *fauces / atri / tablinum*, la simetria de les dos *alae*, l'*andron* itàlic al costat del *tablinum* i fins i tot la troballa d'una pota d'un *cartibulum*, possiblement pertanyent a aquest atri, dota a aquest atri de totes les característiques i reminiscències de prestigi d'una casa noble itàlica d'època tardorepublicana.

¹¹⁶ No tots els exemples estudiats d'atris "impluviats" han implicat l'existència d'un *compluvium* pels seus arqueòlegs i especialistes, com algunes cases de Pompeia de la Reg. I ins.11 o de Cosa (Wallace-Hadrill 1997, 221 i 228-231; Wallace-Hadrill 2007, 282). Però sí que sense un *impluvium* no té sentit un *compluvium*.

Els peristils trobats a la ciutat romana formen part de les cases n°1 i n°2B. Són peristils construïts en fases posteriors a l'inici de la casa, complementant els antics atris de les dues cases. No es coneix, encara, cap unitat domèstica constituïda originalment com a casa de peristil, sent aquest l'espai únic i central de circulació. Els quatre peristils descoberts (espai n° 46 i 12 de la casa n°1; espai 40a i 35a de la casa n°2B) es van convertir, però, en grans espais centrals de circulació, principalment l'espai n°46 de la casa n°1 i l'espai 40a de la casa 2B. L'espai n°46 de la casa n°1 (fitxa n°30, planta) és un gran peristil de quatre pòrtics, el més gran dels quatre, i amb estances a les seves ales meridional i septentrional. Es construeix en un moment inicial de la ciutat, mitjan del s. I aC. Destaquen els criptopòrtics construïts sota els mateixos pòrtics, aprofitant el desnivell del terreny, que no tenen res a envejar als criptopòrtics de la casa *del criptopòrtico* de Pompeia. Aquest peristil és un bell espai dissenyat per a l'*otium* i el passeig, que en una darrera fase s'hi van efectuar reformes en el *viridarium* per marcar encara més aquestes característiques. L'altra peristil de la casa, habitació n° 12 (fitxa n°30), és un espai molt més petit, concebut per donar circulació, aire i llum al sector nord-oriental de la casa. El peristil 12 s'ha de conjuntar amb la sala d'aparell n°11, formant la unió perfecta del *convivium*.

El peristil 40a de la casa n°2B (fitxa n°32, planta) es va construir més tard que el gran peristil de la casa n°1, avançada la segona meitat del s. I aC. Aquest peristil es projecta com una gran zona de circulació. L'obertura efectuada quan s'amplia la casa a la zona posterior del *tablinum* (habitació n° 52), perllonga l'axialitat marcada pels *fauces / atri / tablinum* continuant-la amb el peristil i la gran sala 40. La zona de circulació que proposa el peristil n°40 és una àrea central i molt oberta a l'exterior, no és l'àrea privada de la casa. La zona de l'atri es converteix en un "vestíbul" i el peristil n° 40a en el centre de la circulació, molt possiblement encara més en l'espai públic de la casa. La part més privada de la casa se centra en part en el peristil 35a, edificat al s. I dC. El resultat serà un peristil que, juntament amb les sales d'aparell, formen un gran cos de luxe per gaudir els propietaris i els seus iguals (fig. 123).

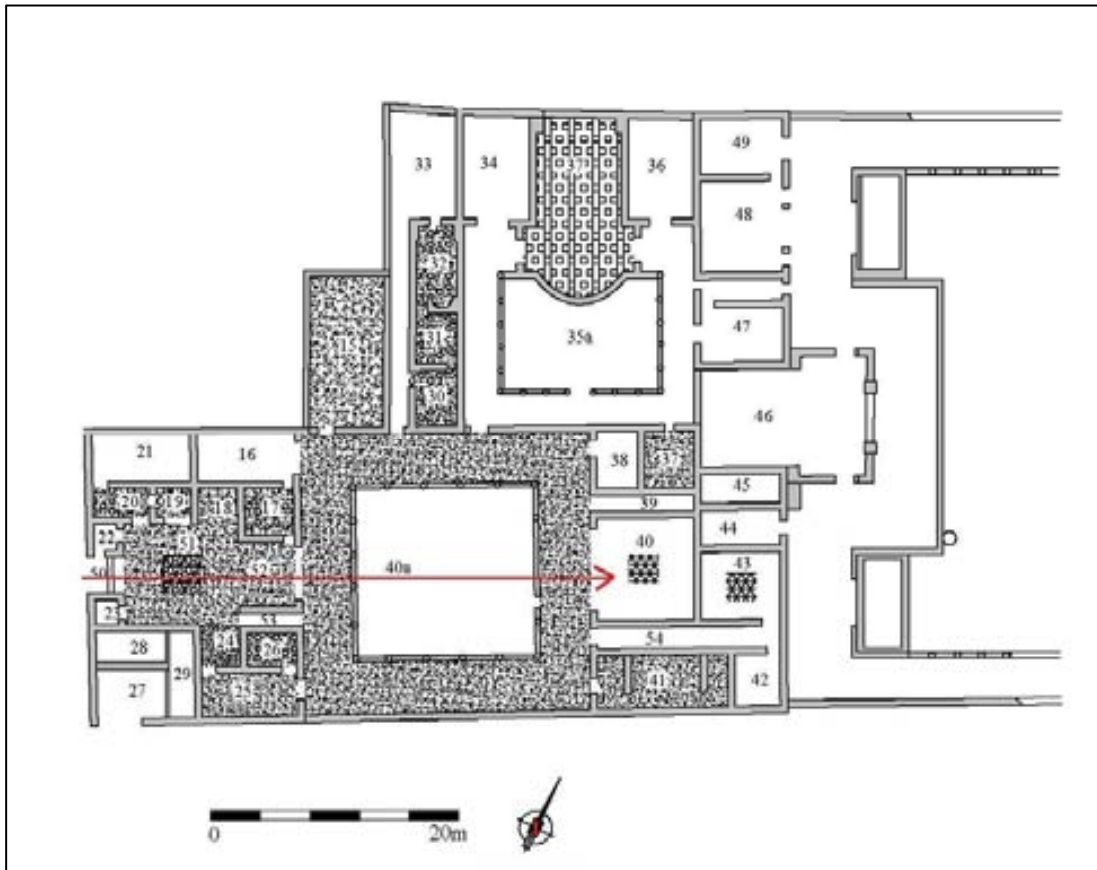

Fig. 123. Casa 2B amb l'axialitat marcada (adaptat de Tang 2005, 115)

c) *Zona residencial*

Sales de representació

Tot i el poc nombre de cases excavades a la ciutat romana, es compta amb una gran multiplicitat d'estances de representació i recepció en les estructures domèstiques. Aquest elevat percentatge el decanten les cases n°1 i n°2B, totes dues amb abundants zones de representació. La presència d'aquestes sales, però, és exagerada a la casa n°1 (fitxa n°30). A la primera fase es localitza el *tablinum* (habitació n°37) centralitzat, obert en tota la seva amplada a l'atri, una mica aixecat respecte el nivell d'aquest i amb dues estances amb accés als laterals de similars dimensions (habitacions n° 36 i 38). És un *tablinum* canònic, amb tots els elements necessaris per l'honorificació del patró i la demostració del seu poder, com l'element de l'axialitat, el de la centralització, el de l'alçada i obertura, i molt possiblement amb l'existència d'un cortinatge. A més, aquest

tablinum és completat amb les dependències annexes, una estructura tripartida que encara ressalta més aquesta magnificència. L'altra sala representativa d'aquest primer sector és l'estança n°24, per mides i proporcions respon a un possible *triclinium*, encara que la seva fondària podria haver estat retocada en la tercera fase de la casa. Amb la segona ampliació de la casa i la creació d'un peristil, encara en època tardorepublicana, es construeixen noves sales de recepció i també una nova concepció d'aquest tipus d'estança. Les habitacions aixecades al nord del peristil són estances que responen molt bé a la representació i *otium* entre iguals, corresponent a sales de banquets relacionades amb *cubiculae* per a actes més íntims dins dels mateixos actes del *convivium* (Zaccaria 2001, 59-99). Es localitza la sala n° 43, amb accés directe al *cubiculum* n°44, i la sala n°42 amb accés al *cubiculum* n°41, molt possiblement doble. L'habitació n°40, encara que en molt mal estat, complementaria aquest complex actuant com una exedra. Totes les estances d'aquest complex tindrien un accés directe al peristil, amb una forta relació amb el jardí. Aquest sector nord del peristil es caracteritza per una duplicitat de sales de banquets (*triclinium* o *oecus*), exedres i *cubiculae*. Tot i el gran nombre d'exemples de complexos similars a les cases vesuvianes o altres zones de l'imperi, es pot trobar en el braç d'habitacions al nord del peristil de la casa del *Laberinto*, un reflex de l'esquema utilitzat de forma més humil en les estances del peristil de la casa n°1 de la ciutat romana. La casa del *Laberinto* és un dels exponents més destacats d'aquesta abundància de sales de banquets amb *cubiculae* oberts al peristil¹¹⁷. Amb la tercera ampliació de la casa s'augmenta desproporcionadament el nombre d'estances destinades a aquestes funcions. El sector entorn l'*oecus* n°11 i les estances que s'obren al mateix petit peristil (habitacions n°6, 7, 8 i 10) segueixen la mateixa funció de representació i *otium* que el complex nord del peristil. En aquest cas, gaudirien també de les possibilitats que ofereix el paisatge marítim, a estil d'una *diaeta* juntament amb les habitacions n° 9, 56 i 57 (Santos 1991, 29). Exemples de les *diaetae* es troben a les cases de la façana sud-oest d'Herculà, com la casa del *cervi*, la casa de l'*atrio a mosaico* (De Kind 1998, 176-183 i 131-138), o la casa del *riellevo di Telefeo* (De Vos 1988, 275-277). El sector situat al nord-oest, entorn l'atri n°18, consta de tres grans sales més d'aparell (habitació n°2, 3, 5), relacionades amb altres sales de representació (Habitació n°1, 15, 16, 17, 22 i 23). Aquesta proliferació de sales de recepció i de cerimònia, com ja assenyalava M. Santos

¹¹⁷ Per veure la descripció de les habitacions del nord del peristil de la casa del *Laberinto* a Strocka 1991, habitacions 39-46, 39-52; també es pot veure una descripció general d'aquest conjunt d'estances a Wallace-Hadrill 1994, 113 i Gros 2006, 64-65.

(1991, 28) només poden ser presents en una casa d'una persona molt destacada políticament de la ciutat. Encara que el sector est d'aquest cos septentrional és potser encara un àmbit dedicat al relax, al descans i al plaer dins del *convivium*, la part oriental sembla destinada únicament als grans actes cerimonials de representació, mantenint l'espai de l'atri central com un element de prestigi. La última gran sala de banquets d'aquesta casa es construeix al sud del peristil durant la última fase de la casa, a finals del s. I dC. Una estança immensa definida com un *triclinium aestivum*¹¹⁸ (habitació n° 53), el darrer element de luxe de la casa n°1, conjuntament amb les estances n° 54 i 55.

La part de representació de la casa n°2B (fitxa n°32) es concentra sobretot a l'habitació n°9, un gran *triclinium*, el doble de llarg que d'ample. Tot i l'estat de les estances n° 7 i 8, que no permet apreciar restes de decoració o d'altres elements materials per corroborar la seva definició, podrien haver desenvolupat també aquest tipus de funció.

La casa n°2B és l'altre habitatge amb una elevada presència de zones de representació (fitxa n°32). En el nucli inicial es localitza l'estança de prestigi del patró, el *tablinum* (habitació n°52) que, similar a la casa n°1, marca la seva centralitat amb una axialitat perfecta des de l'entrada. Aquest sector compta també amb dos *triclinia* (habitació n°16 i 25) i dos *cubicula* (habitació n°17 i 26) que es relacionen amb els menjadors. La morfologia que s'observa actualment en el camp d'aquests conjunts simètrics (a banda i banda del *tablinum*), encara que és possible que fossin existents en el nucli de la casa, segurament van ser el producte d'adaptacions de les estances en reformes posteriors. La creació de noves entrades ha pogut relacionar estances abans inconnexes, com la dels *triclinia* amb els *cubicula*, o accessos més amples cap a l'espai oriental. La construcció del peristil va venir acompanyada d'un seguit d'estances dedicades a la representació. L'aparell central de recepció serà el gran *triclinium* n° 40, que va presidir el nou sector. Entorn aquesta gran sala es disposaren altres sales d'aparell, com l'estança n° 38 i 41 i en el pòrtic nord el *triclinium* n° 15. La casa encara va gaudir d'altres habitacions de representació en aquesta fase (habitació n° 42, 43, 49, 48 i 47, l'estança 46 és un habitació construïda posteriorment), dedicades al plaer d'estar integrades a un gran *hortus* amb vites marítimes. L'expansió cap el nord de la casa crea un nucli més destinat aquesta representació, un nou peristil amb tres sales simètriques. L'estança central amb una exedra semiesfèrica integrada al *viridarium* es defineix com un *oecus cyzicenus* per la seva relació amb el jardí, projectant-se molt possiblement amb grans finestres cap a ell.

¹¹⁸ Veure fitxa n°30, quarta fase

La concepció d'aquest nucli, amb aquest *oecus* amb una exedra que perllonga la sala cap a jardins interiors, és un esquema molt desenvolupat en *domus* suburbanes i *villae* marítimes, des d'inicis d'època imperial (Santos 1991, 32). Encara la casa consta d'una gran sala més, l'habitació n°46, construïda a la darrera fase de la casa, a finals del s. I dC - inicis del s. II dC. La sala n° 46 se situa al centre del braç oriental de la casa, dominant l'espai i els jardins orientats cap a d'esplèndid Mediterrani.

L'última casa de la ciutat romana, la casa n°3 (fitxa n°33), tot i diferir molt del luxe de les anteriors, possiblement a l'habitació n°13 recollís les funcions de recepció i menjador.

Sales d'estar

La línia per diferenciar aquestes estances i les de representació és molt tènue, possiblement algunes de les sales anteriors siguin també sales d'estar. Les sales d'estar més fàcils d'identificar són aquelles que en planta es troben en una situació més arrecerada, però que continuen tenint elements de luxe. Els *cubiculae* com estança del llit, són part d'aquestes estances d'estar, però alguns dels *cubiculae* definits a les fitxes com a tals, poden ser també *cubiculae* amb altres funcions com la de recepció i la d'art, entre d'altres (Riggsby 1997, 37-47).

En les cases n°1, 2A i 2B, a la zona de l'atri es troben *cubiculae*, que poden respondre als dos models, al més privat i al més públic. Tant si són d'una categoria com de l'altra, poden també canviar la seva funcionalitat de privada a pública conforme la casa es va ampliant i variant la seva organització interna. No s'han d'oblidar tampoc els segons pisos, que en les tres cases també acollirien estances per al descans nocturn¹¹⁹. Diferenciar arqueològicament una *cubicula* com estança del llit, recau en la identificació de l'espai reservat a la ubicació del *lectus*. S'hi arriba per l'emmarcació de la pintura mural, el dibuix del paviment pictòric o l'estructura murària de l'habitació. Malauradament a la ciutat romana no s'ha constatat cap d'aquestes característiques, a excepció de les habitacions n°38 i n°36 de la casa n°1, que segons el dibuix del paviment podria haver-se situat un llit al cantó est de l'estança. La mancança general de determinar aquestes ubicacions del *lectus*, dificulta assenyalar en concret una estança del llit, cal suposar doncs, que moltes d'aquestes habitacions potser es trobessin al segon

¹¹⁹ Per veure possibilitats d'ubicacions dels *cubiculae* com estança del llit, Zaccaria 1995, 397-409.

pis. Hi ha però estances que destaquen per tenir un caire més íntim, segons la seva situació més arrezerada. En la casa nº1 es descobreixen les estances situades entorn el pati nº50, l'habitació nº48, 49, 51 i 52 (fitxa nº30). Aquestes estances poden pertànyer molt bé a sales d'estar més privades pels propietaris, com una biblioteca i alguns *cubiculae*. En les cases 2A i 2B, destaquen per la seva situació en planta més amagada l'estança nº6 de la 2A (fitxa nº31) i l'estança nº21 de la 2B (fitxa nº32). Aquesta última també es caracteritza com una sala molt adequada per a l'hivern segons la seva orientació. Donat que la casa nº3 no estava destinada a la xarxa social i el grau de representació que representaven les altres tres, no tenia la necessitat de diferenciar sales d'estar i de representació. A excepció de l'habitació nº13 amb restes d'un paviment d'*opus sectile* que embelleix l'habitació, les altres són habitacions dedicades a la vida quotidiana i productiva de la casa.

d) Zona de servei i producció

La casa nº1 és la que mostra una zona més clara destinada als serveis. La part ubicada a l'est del sector de l'atri es defineix com un gran nucli dedicat als serveis de la casa (fitxa nº30), encara que l'estat de conservació del sector no permet identificar concretament les funcions de cada estança (*culina*, magatzem, estable, *latrina*, etc.). A part de la troballa d'una sitja i un cisterna que defineixen l'espai com una zona d'emmagatzematge i amb necessitat d'aigua, és la seva situació dins de la casa que la l'identifica¹²⁰. Aquest espai es localitza en un nivell molt inferior respecte a la resta de la casa, el seu accés és un passadís estret i fosc, però a la vegada compta amb un accés directe a l'exterior, una gran porta per la que segurament circularien els carros¹²¹. Per trobar exemples de zones tan àmplies destinades a aquestes funcions, s'ha d'anar a grans cases nobles: La casa del *Laberinto*, la casa de *Meleagro*, casa del *Menandro* o la casa del *Centenario* (De Vos 1988, 89-97; 182-4; 186-187; 213). El sector de serveis de la casa del *Centenario* i la casa del *Menandro* compten a més amb accessos independents de l'entrada principal de la casa (Salza 1980, 264-267), aquesta última amb dues entrades, una d'elles molt similar en dimensions a l'exemple emporità (Stefani 2003, 15). No es coneix d'aquesta casa un

¹²⁰ L'estudi sistemàtic dels espais de servei al nord d'Àfrica per Bonini/Rinaldi 2003, 207-210, ha arribat a la conclusió que sempre que la planta de la casa ho permeti, no només a la província africana, sinó també a la resta de l'imperi, la zona de serveis es disposa en forma de bloc, apartat de la resta de la casa i amb accés independent a un carrer.

¹²¹ A la tercera fase de la casa, aquesta porta es tapia per construir unes escales que porten cap a la zona més septentrional de la casa (Fitxa nº30).

sector dedicat al bany, podria haver-se situat en una zona no ben conservada de la casa, o simplement no es tenia la necessitat comptant amb unes termes al costat de la casa¹²². És difícil però, imaginar una casa d'aquesta grandiositat sense un petit sector termal. Sí en canvi, s'aprecia un espai dedicat al recorregut del bany a la casa n°2B, construït en època imperial al costat del peristil 35a (fitxa n°32). La ubicació de la casa n°2B, al costat de les termes públiques, no la priva de comptar amb banys propis. Són un signe d'autosuficiència i luxe, i proporciona un *status* de privilegi, que l'amfitrió també aprofita per utilitzar-lo com un espai més de recepció i relació (Bouet 2003, 313-315; Fernández 2003, 218-225). Tenint aquest exemple de la casa veïna en mateixes condicions, mancarien encara més uns banys a la casa n°1. El sector termal conservat a la casa n°2B s'organitza en un espai rectangular, amb un passadís distribuïdor. S'iniciava amb un *apodyterium* (habitació n°30), seguidament d'un *tepidarium* (habitació n°31) i un *caldarium* (habitació n°32) (fig. 124). L'*alveum* s'ubicaria al rectangle format pels murs de l'estança en el cantó nord. Aquesta estança seria la única amb hipocaust (Palauí/Vivó 1993a, 121-124; Vivó *et al.* 2003, 49-51)¹²³. L'accés a aquestes termes s'efectua des del peristil 35a, fet que augmenta encara més aquesta característica dels banys com un espai de recepció.

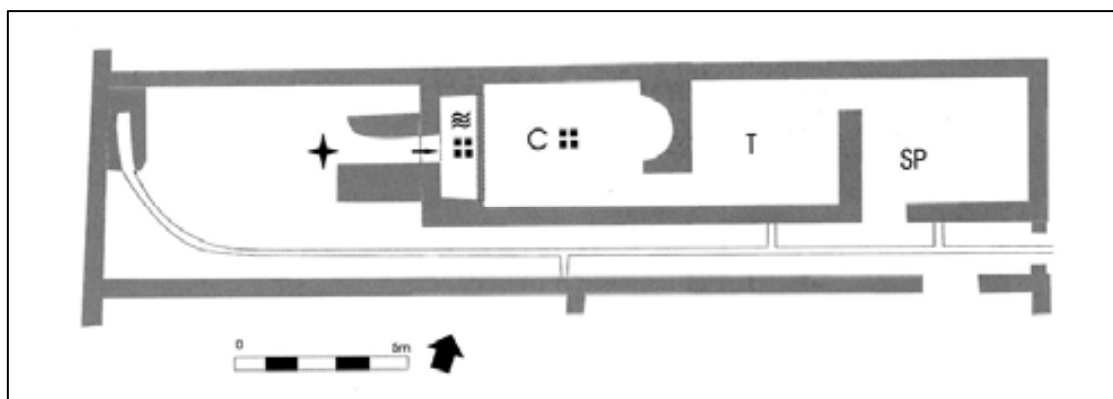

Fig. 124. Esquema zona termal casa 2B (Vivó et al. 2003, 51)

Hi ha un altra zona *termal* identificada com a part d'una estructura domèstica, són els banys que erròniament M. Almagro va identificar com a zona termal de la casa n°1. En realitat aquest banys se situen al cantó nord de la muralla transversal de la ciutat i formen part d'una altra casa, la denominada *domus* n°5 (fig. 125). Aquests banys consten

¹²² Les termes de la *insula* 30, des del s. I dC a s. III dC.

¹²³ veure fitxa n°32, tercera fase.

d'una sala que acompliria les funcions d'*apodyterium* i *frigidarium* amb una piscina de 4,50 m per 2,40 m al cantó nord-oest de l'estança. Des d'aquesta sala s'accediria al *tepidarium*, i finalment al *caldarium*, amb un *alveum* i un absis per al *labrum*. L'estança del *caldarium* seria la única amb hipocaust igual que els banys de la casa n° 2B (Vivó *et al.* 2003, 45-47). Les dues zones termals domèstiques descobertes a la ciutat romana segueixen la categoria d'una composició de tres peces, dins de les possibilitats de les termes de cases urbanes: una peça freda i dues de calentes, seguint el circuit en reduït de les termes públiques, *apodyterium/frigidarium, tepidarium i caldarium*¹²⁴

Fig. 125. Visió nord-oriental de les termes de la “domus n°5”. Foto de l'autora.

La necessitat pràctica d'ubicar en una mateixa zona els elements d'aigua i escalfor de la casa provoca que el bany, la *latrina* i la cuina, es construïxin moltes vegades en els mateixos espais. Aquesta disposició no només s'ha pogut observar a nombroses cases de les ciutats de Pompeia i Herculà, sinó que també s'han localitzat exemples a altres ciutats com Òstia (Riva 1999, 123-125). Aquest fet ha propiciat la possible identificació de la cuina de la casa n°2B a l'estança n° 33, aprofitant el mateix *praeefurnium* situat a l'altra cantó de la paret nord del *caldarium*. No hi ha restes de cap element ni estructura comunes en aquest tipus d'estança, però és la zona més factible per situar la cuina i possiblement també alguna *latrina* a la planta general de la casa. A l'estança n°33, s'hi

¹²⁴ Bouet, A 1996, 169-183, diferencia quatre categories, segons la seva planta. Les de la ciutat romana pertanyen a la tercera, superades només per la composició de quatre peces, que són molt poc comunes i particulars.

localitza un conducte de desguàs indicant un moviment d'aigua que es podria relacionar amb la situació d'una *latrina* (figs. 130, 131 i 132).

La casa n°2A i la casa n°3 no han proporcionat suficients dades per identificar zones de serveis. A la casa n°3, la divisió amb petits murets d'algunes estances podria ser una mostra de la divisió entre *culina* i *latrina*, però és un element molt feble per la seva identificació (fitxa n°33).

Per últim, dins d'aquesta zona de serveis i producció s'han descobert tres *tabernae* o locals comercials, els tres pertanyents a les dues grans cases. La casa n°1 presenta dues *tabernae* (fitxa n°30), una probablement independent a la casa (habitació n°32) i una connectada a ella, l'habitació n°28. Possiblement també s'hi relacioni l'habitació n°27. L'altre local comercial (fitxa n°30) és el situat a l'angle sud-oest de la casa n°2B (habitacions n°27-29). Tot i que s'ha sospesat la possibilitat que formés part de la zona servicial de la casa, la gran obertura del complex al carrer, el defineix més aviat com un local comercial. Encara que l'estat de les restes no ha permès identificar amb quins locals es podria relacionar la casa n°3, no es pot excloure que hi hagués existit alguna relació. Algunes de les estances situades als laterals dels *fauces* de les cases n°1, 2A i 2B (fitxa n°30, 31 i 32) podrien ser considerades com una *cella ostiaria*, com l'habitació n°22 de la casa n°2B. Encara que per aquesta interpretació només es compta amb la seva situació en planta.

e) Zona de culte

A la ciutat romana l'únic element conservat que mostri senyals de culte domèstic és l'altar descobert al *viridarium* del peristil situat més al sud de la casa (peristil n°40a). L'altar de culte domèstic de tipus *ara pulvinata* està pintat amb una composició força esquemàtica. Apareixen símbols comuns en

Fig. 126. Altar Casa 2B (Pardo 1993, 103)

aquest tipus d'altars i espais de culte domèstic, tant en el món hel·lenístic com romà, com el gall i la serp, documentats sobradament a les cases pompeianes, i també a ciutats com Delos. Però també apareix un *kantharos*, que es documenta molt menys a Pompeia, i que pot tenir un simbolisme semblant al de l'àmfora a les *Compitalia* o una referència a la relació entre *Dionysos-Liber Pater* i el *Genius* (Balil 1962b, 121-122). La ubicació de l'altar és també a una de les zones comunes per a la realització del culte domèstic en el món romà, una de les principals preferències en les *domus* campanes (Bakker 1994, 32-43).

5.3.2.3. Tècnica de construcció

Els edificis domèstics de la ciutat romana permeten observar una evolució en la tècnica constructiva segons avança la cronologia. Gràcies a aquesta evolució s'han pogut diferenciar les grans fases arquitectòniques de les cases. Els primers nuclis edilicis entorn de l'atri de la casa n°1 (fitxa n°30), la casa n°2B (fitxa n°32) i la casa 2A (fitxa n°31)¹²⁵, s'edifiquen amb sòcols d'aparell irregular i superestructura de tàpia o tovot, gran part de l'obra està realitzada en sec o lligada amb fang. S'observa en algunes cantonades d'aquests primers murs l'ús de carreus escairats i més grans per reforçar l'estructura. Pel que fa a la casa n°3 (fitxa n°33), en aquells murs que és possible observar la seva tècnica constructiva, presenta una gran mescla de tècniques producte de diverses reformes en el mateix espai. Aquest fet dificulta una diferenciació de fases constructives tan diàfana com a les altres cases. Però per analogia a les altres tres *domus*, les parets de sòcols d'aparell irregular lligades molt possiblement amb fang corresponguin entorn el mateix moment cronològic que les cases d'atri, durant la primera meitat del s. I aC.

La primera gran reforma de la casa n°1, que afecta a les estances de l'ala sud de l'atri i a la construcció del peristil, es va aixecar amb la mateixa tècnica constructiva que la que es contempla al sector de l'atri (fitxa n°30). En canvi en la construcció del peristil de la casa n°2B, datat a la segona meitat entrada del s. I aC, s'observa una tècnica distinta que la del sector de l'atri. Els murs són de sòcol fabricats amb filades més regulars i lligades

¹²⁵ D'aquesta casa només queda de l'edifici inicial, una part de la façana, els murs de l'habitació n°2, les restes de l'habitació n°3 i la part oriental del mur sud, que comparteix amb la casa n°2B.

amb argamassa, amb superestructura de tàpia. A partir d'època d'August i durant del s. I dC, la tècnica constructiva canvia notablement, s'utilitza un sòcol d'aparell regular petit lligat amb morter de calç (*opus vittatum*)¹²⁶. Cada casa la va utilitzar amb les seves particularitats, però en general les fases constructives de les cases amb la utilització de l'aparell petit lligat amb argamassa es pot datar en aquesta cronologia. La casa n°1 va utilitzar aquesta tècnica per portar a terme la gran expansió edilícia situada al nord de la casa. En aquesta tercera fase es distingeixen dues etapes. La primera diferenciada de la segona per una tendència a l'ús d'alguns dels aparells petits menys irregulars. En totes dues etapes s'utilitzarà una superestructura de tàpia (fitxa n°30). La utilització d'aquesta tècnica en la casa n°2A (fitxa n°31), és molt semblant a la primera etapa de la tècnica de la casa n°1, amb alguns aparells més irregulars que els altres i amb la distinció de tenir algunes superestructures de tàpia i d'altres de tova (De Chazelles 1990, 109). Per últim, quan a la casa n°2B s'utilitza aquesta tècnica per la construcció del seu segon peristil i de la zona termal, apareix la peculiaritat de dibuixar petits carreus amb línies incises a l'argamassa fresca (Mar/Ruiz de Arbulo 1993, 394) i per utilitzar una superestructura de tàpia (fitxa n°32). A les últimes grans reformes de la casa n°1 (fitxa n°30) i casa n°2B (fitxa n°32), datades a partir de finals d'aquest segle i inicis del s. II dC, s'utilitzarà igualment un aparell petit lligat amb argamassa, però de factura més grollera. S'aprofitaran elements arquitectònics per a la construcció del murs, sobretot s'aprecia aquesta reutilització a la casa n°1. A la darrera fase de la casa n°2B es constata el seu canvi constructiu respecte l'anterior, en gran part pel trencament d'algunes parets com s'observa en l'habitació n°46, construint-ne de noves adossades a les anteriors.

Els murs de la casa n°3 que no corresponen a sòcols d'aparell irregular (fitxa n°33), s'han de situar a partir d'època d'August, s. I dC. La utilització de l'aparell petit més o menys regular lligat amb argamassa ha d'ésser contemporània a la resta de les *domus*. Els murs construïts amb la tècnica d'obra mixta, que intercala aparell petit més o menys regular amb totxanes planes, és també posterior a la fase del sòcol d'aparell irregular¹²⁷, ja que la tècnica d'obra mixta no es localitza en la cronologia del sòcol d'aparell irregular, en cap altre punt de la ciutat.

¹²⁶ S'ha pogut datar la utilització d'aquesta tècnica constructiva de les fases, igual que les cases de la ciutat grega, per la comparació d'altres edificis construïts amb aquesta tècnica i excavats estratigràficament, a la ciutat romana, en alguns edificis del fòrum (Aquilué *et al.* 1984, 78) i a les termes de la *insula* 30 (informació oral M. Santos).

¹²⁷ A les *domus* la tècnica de sòcol d'aparell irregular lligat amb fang o en sec, en general es registre en època tardorepublicana.

Les pavimentacions de les cases de la ciutat romana són molt variades i riques. Pel tipus de cases que s'han excavat (tres cases senyorial i una més modesta però de certa entitat), la gran part dels paviments són fets d'obra. Depenent de l'època i de la importància de la sala són d'*opus signinum*, sense i amb decoració, ja sigui amb tessell o fragments de *marmorea*. També s'observen moltes sales d'*opus tessellatum* i *opus sectile*. L'aparició d'*opus vermiculatum* a la ciutat romana és molt reduïda, utilitzat com emblema de mosaics d'*opus tessellatum*. Únicament s'ha documentat a les estances del nord del peristil 46 de la casa n°1. També es localitza a la ciutat romana la combinació de diferents tècniques de pavimentació en algunes sales, *opus tessellatum* i *opus sectile*, i també *opus signinum tessellatum* amb *opus sectile*, com en el cas de l'habitació n°13 de la casa n°3.

5.3.2.4. Sistema hidràulic¹²⁸

Igual que a la ciutat grega, l'aprovisionament d'aigua a la ciutat romana prové de la recollida i posterior emmagatzematge en cisternes. La part romana comptarà amb els mateixos recursos i problemàtiques que la ciutat grega, sense un aqüeducte conegut, i cap font de la part excavada de la ciutat. Ara bé, dins de la gran extensió que resta per excavar a la ciutat romana podria aparèixer més d'una font pública. Sigui com sigui, els habitants de les cases de la ciutat romana havien d'abastir un volum suficient d'aigua que cobrés les seves necessitats. Això es dugué a terme través de la recollida d'aigua de les teulades de les seves pròpies cases. De cap de les cases excavades es compta amb un pou per complementar l'aigua de les cisternes. En realitat l'únic pou localitzat a la ciutat romana és el pertanyent a les termes de la *insula* 30, que servia per abastir-les d'aigua (Aquilué et al. 2006b, 42).

La recollida d'aigua variarà segons l'arquitectura del sector on es produeixi. A les grans cases n°1 i 2B, al tenir diferents sectors també compten amb diverses formes de recollida d'aigua. Els tres atris inicials, juntament amb un possible quart¹²⁹, són atris "impluviats". Dels quatre, el que presenta una capacitat cúbica més elevada per

¹²⁸ Per veure descripció de tècnica constructiva de les cisternes veure fitxes apartat d'abastiment i evacuació d'aigües, o catàleg Burés 1998, 325 i ss.

¹²⁹ Aquest quart atri, d'una possible casa anterior a l'expansió darrera de la casa n°1. Conserva un petit *impluvium*, el brocal de la cisterna, i la pròpia cisterna, situat tot a l'habitació n°50 de la casa n°1.

emmagatzemar l'aigua és el de la casa n°1 (fig. 127). L'*impluvium* d'aquest atri recull l'aigua per a dues cisternes connectades entre elles, i situades a est i oest d'aquest *impluvium*, amb una capacitat cúbica total entre les dues de 133 m³. Gràcies a l'estudi de L. Burés (1998, 325-334) s'ha pogut conèixer que, a part de l'aigua recollida del *compluvium*, les dues cisternes comptaven amb una complexa xarxa de conductes d'abastiment de diferents punts d'aquest sector inicial de la casa, però també des del petit peristil situat a la zona septentrional. La construcció d'aquesta zona de la casa, gairebé un segle després, crea un conducte per dirigir l'aigua recollida d'aquest espai descobert cap a un dels conductes d'abastament de les cisternes de l'atri. Aquesta última dada indica la importància de l'aigua recollida en aquestes cisternes inicials que devien cobrir les necessitats de la casa al llarg de la seva existència.

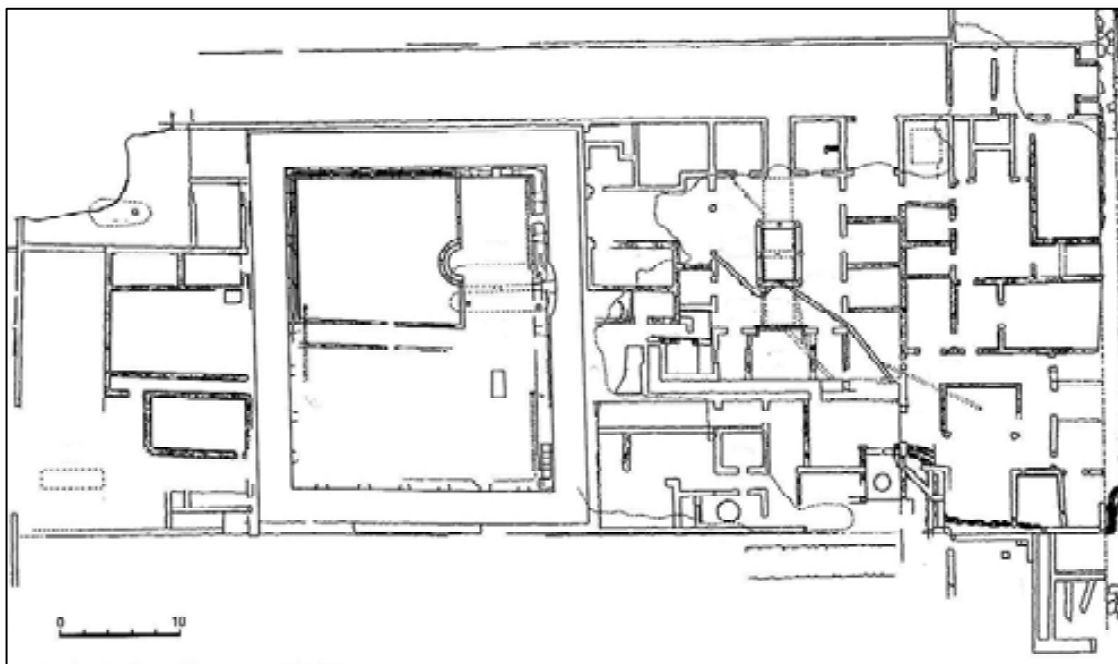

Fig. 127. Situació de les cisternes i conductes de la casa n°1 (modificat de Burés 1998, 325)

Als altres atris, el de la casa n°2A i n°2B, així com el possible atri de la casa anterior a la darrera fase de la casa n°1 (fig.128), no es coneixen conductes d'abastament d'aigua com els de la casa n°1. Així doncs, l'aigua dipositada a la cisternes seria la recollida per l'*impluvium*.

Fig. 128. Impluvium de la casa anterior a l'expansió de la casa n°1.
Foto de l'autora.

De conductes per poder desaiugar l'aigua de l'*impluvium* o d'alguna cisterna, només se n'han conservat a la casa n°1 i n°2B. La casa n°1 compta amb diferents conductes per desaiugar, tant per l'*impluvium* com per les cisternes. Segons L. Burés 1998, 146, a part de la posició d'alçada d'aquests conductes per controlar el nivell d'aigua que entrava a les cisternes, també la casa disposaria de mecanismes de control de l'entrada d'aigua. La direcció de sortida de l'aigua és cap a la zona de serveis. A l'*impluvium* de la casa n°2B es coneix un conducte de desguàs cap al *decumani* D (fig. 129).

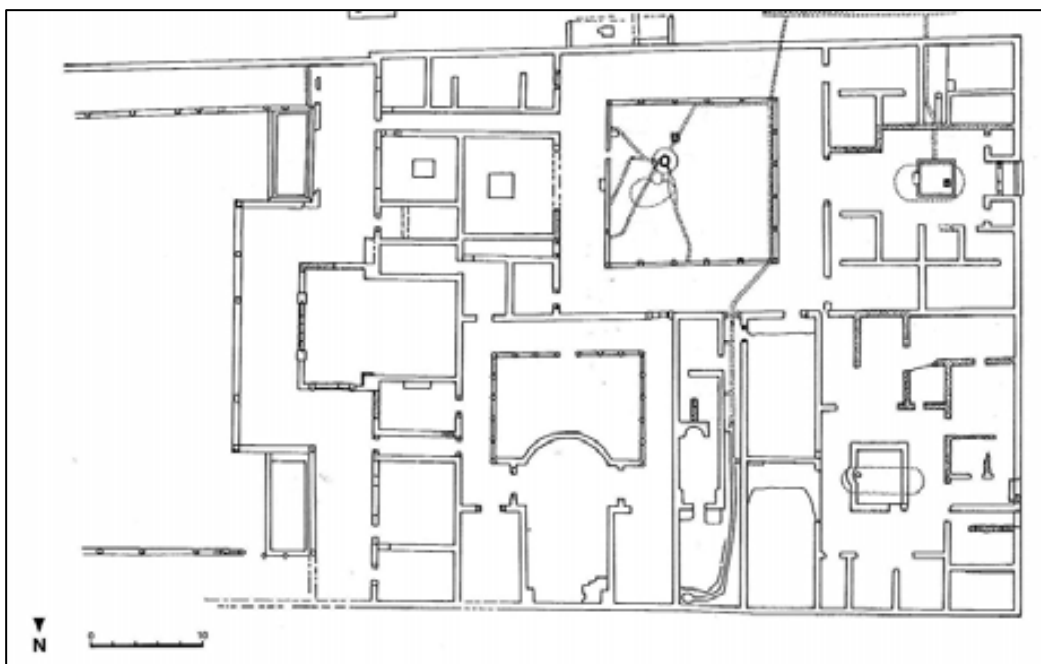

Fig. 129. Situació dels conductes i cisternes de les cases n°2A i 2B (modificat de Burés 1998, 335)

A excepció de les dues cisternes rectangulars de l'atri de la casa n°1, la resta d'atris mostren cisternes el·líptiques. Totes amb l'element comú de coberta de volta, menys la de la casa n°2B, de la qual no s'ha pogut estudiar la tipologia.

Els atris inicials de la ciutat romana, i en general d'Empúries, presenten els sistemes de recollida d'aigua comuns, desenvolupats en aquest tipus d'arquitectura domèstica¹³⁰. Tots utilitzarien sistemes de bloqueig per a l'entrada d'aigua, encara que no s'han conservat, es dedueix en molts casos per la situació dels seus conductes (Burés 1998, 146-147).

Finalment, l'altre atri de la ciutat romana, no presenta un sistema de *compluvium/impluvium* com els altres. Aquest atri, format amb la fesonomia típica de cronologies entorn un segle després, tal i com es comentava al punt d'estructura: àrea de circulació, presenta una problemàtica de comprensió. Segons el que es pot apreciar al camp, no hi ha restes d'un *impluvium*, que juntament amb la necessitat de llum al sector, sembla indicar l'existència d'un atri "displuviat". Ara bé, tot i que aquesta tipologia decantaria l'aigua cap a fora del pati interior, necessitaria un sistema mínim per desaiuar l'aigua directe de la pluja que no s'ha conservat. Es coneix però que la reconstrucció de l'*opus tessellatum* de l'atri és en gran part una reconstrucció del segle passat¹³¹, i l'excavació i la reconstrucció posteriors podrien haver esborrat el senyal d'aquest conducte. Tenint en compte l'existència de la cisterna conservada a l'habitació n° 22 que podria haver estat alimentada per aquest hipotètic conducte i de la qual es coneix l'entrada del conducte però no la procedència (Burés 1998, 321-322), es podria justificar l'existència d'un *compluvium* per la intensificació de la recollida d'aigua. En aquest cas, es podria estar davant d'un atri toscà. Hi ha però molts pocs elements i moltes conjetures, per arribar a una interpretació sòlida. L'estudi de la viabilitat d'una teulada "displuviada" en aquest sector de la casa podria ser una solució, a més s'ha de tenir present que la creació d'un sostre "compluviat" donaria més foscor a un espai necessitat de llum.

La casa n°3 (fitxa n°33) tot i no gaudir d'un atri disposava d'un àrea central de circulació descoberta (habitació n°12), que recolliria molt possiblement l'aigua cap a la cisterna situada sota el seu paviment. Una cisterna el·líptica i amb coberta plana.

¹³⁰ Per veure el funcionament dels sistemes d'abastiment i evacuació d'aigua a les cases d'atri i peristil Jansen 1992, 454-464; Jansen 1994; Jansen 1996, 47-50.

¹³¹ Agrair la informació oral a la M. Santos.

Als peristils de les cases n°1 i n°2B, també es documenta un sistema complex de recollida d'aigua, sobretot el de la casa n°2B, amb quatre conductes d'abastament i un de desguàs. Tant el peristil de la casa n°1 com el de la n°2B, compten amb dues cisternes. Si bé les de la casa n°1 presenten una planta simètrica, el líptica i coberta de volta; les cisternes de la casa n°2B són de plantes diferents, una circular i una totalment irregular. En el cas dels peristils, la cisterna de la casa n°1 tindria, un altre cop, la capacitat de volum cúbic més elevada, aproximadament 100 m³. Gran part de l'aigua recollida per aquestes cisternes, provindria dels pòrtics dels peristils amb canonades baixants. La casa n°1 presenta un sistema d'abelló que rodeja el peristil i que portaria l'aigua dels pòrtics cap a les cisternes.

Els sectors de serveis més diàfans són els de la casa n°1 i el de la casa n°2B, tot i que hi ha molt poques dades sobre els seus sistemes hidràulics per arribar a una visualització completa del seu funcionament. En el sector dels banys i la cuina de la casa n°2B (habitacions 33-30) es conserva un conducte de desguàs que s'origina a la possible *culina/latrina* (habitació n°33) (fig. 130). Segons els plànols d'Almagro (Burés 1998, 340), existirien petits conductes de desguàs de les tres estances termals que desembocarien l'aigua a aquest conducte provinent de la *culina/latrina*. S'observa com aquest conducte desaguaria l'aigua cap el *decumani* D.

Sembla que l'aigua per a les necessitats d'aquest sector provindria d'altres sectors de la casa amb cisternes. En canvi a la zona de serveis de la casa n°1 es constata una cisterna circular i amb coberta de volta, que podria haver estat creada per les necessitats servils. No es coneixen però, conductes de desguàs ni d'abastament (Burés 1998, 328), una dada que també podria permetre interpretar la cisterna com un pou mort.

Un dels elements més destacats de les cisternes de les cases romanes és que totes les cobertes observades són de volta, un element introduït per l'enginyeria romana a la ciutat (Burés 1998, 101). Es documenten també cisternes el líptiques com a les de la "Neapolis", però la gran part mostren una planta rectangular i circular.

Fig. 130. Conducte de desguàs de la possible *culina/letrina*. Foto de l'autora.

Fig. 131. *Culina/letrina* casa Due Atri d'Herculà. Foto de l'autora.

Fig. 132. *Culina/letrina* casa del *Cenacolo* de Pompeia. Foto de l'autora.

Per últim cal ressaltar l'existència a la casa n°1 d'un total de 9 cisternes. Encara que la casa n°1 és la més gran i per tant és lògic que disposi de més cisternes que la resta, si es compara proporcionalment amb l'altra gran *domus* (la casa 2B, amb 3 cisternes), encara destaca més el seu elevat nombre. L'aigua a la casa n°1 era molt utilitzada, a part de l'ús domèstic i per primeres necessitats, es pot pensar també en una dedicació important per a l'ús decoratiu. La importància de la presència de jardins urbans a la ciutat romana d'Empúries ha quedat ben constatada (Santos 2005, 35), sobretot en les cases n°1 i 2B,

com en moltes altres ciutats de l'imperi¹³². D'altra banda la utilització de l'aigua com a ús decoratiu només s'ha observat en el dipòsit del peristil 46 de la casa n°1, els dos posteriors de la zona ajardinada a l'est de la casa, i els dos de la casa n°2B, també situats al jardí més oriental. No es coneix en canvi, cap resta material de fonts ornamentals. Empúries no compta amb un aqüeducte, que aportaria més aigua per aquestes finalitats. Però hi ha exemples de cases amb un ús de l'aigua de les cisternes, recollida d'aigua pluvial per a finalitats decoratives, com ara fonts. La cisterna del peristil de la casa de *los pajaros* d'Itàlica (Rodríguez 1991, 294-295) seria un exemple. Però com s'ha dit, no hi ha restes de fonts en els jardins d'Empúries, encara que això no vol dir que no es comptés amb bells jardins. El nombre de cisternes de la casa n°1 donava aigua suficient per poder obtenir una important vegetació al seu peristil 46. A la Pompeia preaugustea, i per tant abans de la construcció de l'aqüeducte, es pot observar que únicament comptava amb la subsistència de l'aigua de les seves cisternes, fet que no va impedir l'existència de jardins amb arbres, i no només arbustos com la casa de *Polybius* (Jashemski 1996, 51-52; Jashemski 2007, 489-490).

5.3.2.5. Decoració de la casa

a) *Mosaics*¹³³

L'arquitectura domèstica de la ciutat romana ofereix un esplèndid i ric *corpus* de mosaics dins de l'arqueologia de Catalunya. Encara que s'ha intentat portar a terme un estudi exhaustiu d'aquest *corpus*¹³⁴, i s'ha fet algun estudi valuós parcial d'alguns mosaic¹³⁵, avui dia Empúries no compta amb una obra monogràfica completa de tots. Un estudi que seria importantíssim per l'avenç en la investigació de l'art i l'arqueologia d'Empúries i també de la *Tarraconense*.

Seguint l'ordre cronològic proposat per les diverses fases de les cases, els primers mosaics que apareixen són els *opus signinum* amb decoració tessel·lada o amb inserció de

¹³² Des de fa un temps creix l'interès per estudiar els jardins en l'antiguitat i la seva importància dins de l'arquitectura privada romana i el món urbà (Grimal 1990; Jashemski 1993; Jashemski 1996; Farrar 1996; Lo Tennero 2003; Bowe 2004; Segura 2005).

¹³³ Descripció de cada un dels mosaics a les fitxes a l'apartat de decoració arquitectònica, punt mosaics.

¹³⁴ Barral 1979; Barral 1980.

¹³⁵ Per l'estudi dels *opus vermiculatum* Balil 1962a; per l'estudi dels *opus sectile* Pérez 1996.

fragments de *marmorea*. En el cas dels *opus signinum* tessellats, es caracteritzen per ser composicions força senzilles, combinant dibuixos geomètrics amb abundants retícules de rombes i amb alguns motius florals. Es pot apreciar alguna sanefa d'esvàstiques i quadres concèntrics, meandres, també palmetes, flors de cinc tesselles i decoració d'escates. Aquests esquemes es desenvolupen amb tesselles blanques i negres. Aquests tipus de mosaics tot i trobar-se majoritàriament en les fases republicanes de les cases, es poden trobar també en altres etapes de la casa, ja sigui com possibles paviments reaprofitats (com a l'habitació n°23 de la casa n°1) o de nova construcció (possible habitació n°32 de la casa n°2B). Els paviments d'*opus signinum* amb decoració de fragments de *marmorea*, principalment es poden descriure com a paviments amb insercions aleatòries d'aquestes peces amb més o menys espai entre elles. L'*impluvium* de la casa n°1 (fig. 133) és un exemple d'aquesta fase primerenca, encara que també es pavimentaran amb aquest tipus de mosaic part de les instal·lacions termals de la casa n°2B d'època imperial (fig. 134).

Fig. 133. Paviment impluvium casa n°1. Foto de l'autora.

Fig. 134. Paviment habitació n°30 casa n°2B. Foto de l'autora.

Sembla que dins d'aquest període inicial, s'ha de situar l'*opus tessellatum* del paviment de l'*impluvium* de la casa n°2B. És un bell mosaic sense una composició figurativa, però tessellat amb peces de diversos colors juntament amb incrustacions de fragments irregulars de *marmorea*.

Els *opus tessellatum* comencen a aparèixer, a excepció del de l'*impluvium* de la casa n°2B, en el context de les expansions dels primers peristils, encara en època tardorepublicana. Es va continuar pavimentant les estances amb mosaics tessellats en tota la resta de

fases constructives, entrada l'època imperial i el s. II dC. Presenten esquemes geomètrics més o menys complexos i alguns mosaics, a més amb elements figuratius com roses del vents, fulles o dofins i timons. La majoria dels mosaics seran tessellats amb blanc i negre, però en una de les estances del seu braç oriental (habitació n°43) de la casa n°2B igual que el paviment del seu *impluvium*, s'observa un mosaic policromat. Alguns són mosaics d'obra mixta, la part central amb *opus tessellatum* i possiblement la resta d'*opus signinum tessellatum* (com l'habitació n°40 i 43 de la casa n°2B) o *opus tessellatum* amb emblemes d'*opus vermiculatum*. D'aquests emblemes policromats només es coneixen tres a la ciutat romana d'Empúries i *in situ* només un a l'habitació n°41 de la casa n°1, però tots procedirien de les estances septentrionals del peristil 46. Els famosos emblemes amb motiu de *xenia*, representant una màscara teatral (fig. 135), un gat atacant a una au i una perdiu amb un collaret al bec extret d'una píxide van ser datats per A. Balil (1962a, 117-123) en època d'August i Julio-Clàudia. Però M. Santos (1991, 27) en estudis posteriors el situa a la segona meitat no molt avançada del s. I aC. Certament es poden trobar aquests motius en moments molt anteriors. Els seus antecedents són clarament hel·lenístics que també es desenvoluparan a la pintura mural. Tindran una acceptació molt gran en el món romà, on es poden trobar exemplars per tota Itàlia, però sobretot a la zona de la Campania. La representació d'un gat atacant a una au i el motiu de la perdiu amb un collaret, s'han trobat a la casa de *Fauno* a Pompeia, datats a partir de la segona meitat del s. II aC (Durán 1993, 334-348). La fabricació d'aquests emblemes podrien sorgir segurament de tallers itinerants que copiaven aquests models hel·lenístics de les ciutats campanes, però altres autors parlen d'una possible importació directe de la Campania, inclòs el famós mosaic del sacrifici d'Ífigènia trobat al nord-oest del fòrum (Dunbabin 1999, 145; López 2005, 964; Meyboom 2007, 97-99).

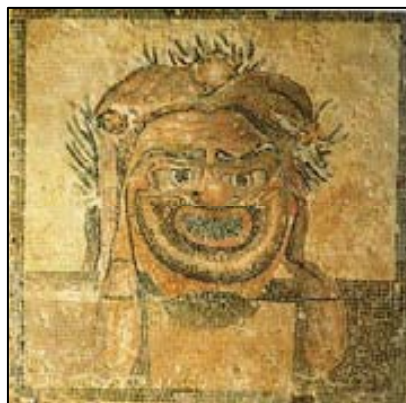

Fig. 135. *Opus vermiculatum* màscara teatral. (Pardo 1993, 104).

Finalment els últims mosaics a aparèixer a Empúries són els *opus sectile*, a partir d'època imperial al mateix temps que es construïen *opus tessellatum*. Els *opus sectile* van ser elaborats amb colors blancs i negres, utilitzant com a materials constructius la calcària blanca i pissarra negra. Aquests mosaics dibuixen composicions geomètriques combinant diferents mòduls.

S'ha de tenir en compte que, tot i la possibilitat que la cronologia constructiva de les estances i dels paviments no concordin, en el cas dels mosaics de les diferents cases de la ciutat romana d'Empúries presenten unes cronologies tipològiques que corresponen molt bé a les datacions de les diverses fases constructives proposades. Aquesta concordança permet utilitzar aquests mosaics per consolidar la datació de les fases constructives de les cases. Així doncs, els mosaics formats per *opus signinum* amb decoració de tesselles i també amb decoració de fragments de marmòria es comencen a trobar a *Hispania* sobretot a la província Citerior, en època tardorepublicana (Ramallo, 1990, 136-140). S'observa també que a partir d'època d'August comencen a aparèixer *opus tessellatum* combinant blanc i negre, i durant el s. I dC van apareixent composicions més complexes, com es pot observar a les grans ampliacions de la casa n°1 (fig. 136) i 2B d'Empúries (Ramallo, 1990, 141-154). Els *opus sectile* que es troben a Empúries a la tercera fase de la casa 1 i també de la casa 2B estan datats a mitjans del s. I dC (Pérez, 1996, 113-129), coincidint amb les datacions proposades per a aquestes fases.

Fig. 136. *Opus tessellatum*. Casa n°1. Foto de l'autora.

b) *Decoració de les parets*¹³⁶

Són pocs els esquemes compositius recuperats d'Empúries, però dels conservats s'han pogut determinar composicions identificables amb el II, III i IV dels estils pompeians.

El considerat com II estil pompeià es localitza a l'habitació n°26 de la casa n°2B d'Empúries, famós per la comparació efectuada per Nieto (1980,279-341) amb l'estança n°39 de la Casa *del Laberinto* de Pompeia (Strocka 1991).

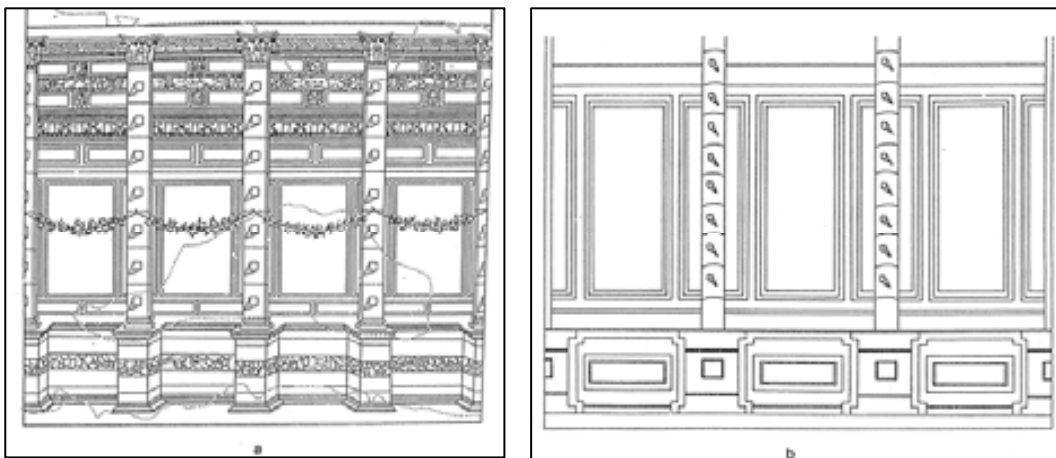

Fig. 137. A) Pintures de l'habitació n°39 de la casa del Laberinto;
B) Pintures de l'habitació n°26 de la casa 2B. (Mostalac 1992, 15).

Aquesta composició mural es presa com un exemple de la transmissió d'esquemes itàlics a la pintura provincial que es va efectuar en molt poca distància en el temps (Mostalac, 1992, 14). Dins de la mateixa casa 2B s'han descobert dues pintures murals amb un esquema compositiu semblant a l'habitació 26. I. Carrión i M. Santos (1993, 103) proposen unes característiques semblants a la decoració de l'estança n° IV de la Casa *dei Griffi* del Palatí. Tradicionalment es datava l'arribada d'aquest estil a Hispania a la segona meitat del s. I aC (Mostalac, 1992, 14), però amb l'estudi portat a terme per I. Carrión i M. Santos (1993, 103-105) s'avança la cronologia de les pintures de la casa 2B d'aquest estil al primer quart del s. I aC. El III estil està representat principalment per l'anomenat "Panell A" de la casa n°1. Nieto (1980, 279-341) el situa com el moment de

¹³⁶ Les descripcions de les pintures murals estan recollides a l'apartat de decoració arquitectònica dins del punt de decoració de les parts a les fitxes.

transició del II al III estil pompeià. En aquest panell el tema principal queda emmarcat pel quadre típic del tercer estil, on es dibuixa una dona que possiblement està recollint roba. Es desconeix la ubicació exacta d'aquesta pintura mural, però molt possiblement es trobaria al sector més septentrional de la casa (Santos, 1991, 29).

La datació general a Hispania del III estil se situa des de l'època d'August fins a mitjan del s. I dC (Mostalac 1992, 16; Mostalac 1999, 180-187), que concordaria amb la fase constructiva de la fase septentrional de la casa I.

El IV és l'últim dels estils pompeians que s'han identificat a les pintures murals d'Empúries. Apareix a l'habitació 7 de la casa 2A, on es desenvolupa una escena animalística amb motius vegetals. Els animals que s'hi representen són una au i una llebre, que es podrien relacionar amb la paret nord de l'habitació de les pintures de la casa *del Mitreo* de Mèrida (Carrión 1992, 84). A Hispania, es tendeix a datar l'arribada del IV estil a la segona meitat del s. I dC. *Bilbilis* és un dels jaciments que ha proporcionat un important conjunt d'aquests esquemes compositius. Aquest fet ha permès, una altra vegada, observar una procedència itàlica dels motius, els esquemes i la gamma cromàtica en aquesta cronologia. S'ha de tenir en compte que a partir del s. II dC, els esquemes compositius provincials van anar adquirint característiques més úniques i pròpies (Guiral 2000, 24-35).

A les cases d'Empúries s'han trobat moltes altres restes de pintures, de colors i fins i tot d'imitacions de marbre (com el *Brocatello* del *plutei* de la casa n°1 (fitxa n°30)). Moltes d'aquestes restes també han permès identificar trets característics d'alguns dels estils pompeians, o observar en molts casos una tripartició de l'esquema de la paret. Cal dir que ara s'observen moltes menys restes de pintures murals de les que es van poder observar en el seu dia.

5.4. Conclusions: L'hàbitat d' Empúries

La ciutat arqueològica d'*Emporion-Emporiae* és el resultat d'una llarga història, de múltiples influències i de la diversitat de tradicions culturals que va conèixer (grecs, ibers, itàlics), que és palesa en el seu urbanisme i arquitectura. Aquesta és la seva gran riquesa i particularitat, fet que també s'evidencia en el seu hàbitat.

Per analitzar l'habitatge i el desenvolupament de la seva arquitectura s'han de separar la "Neapolis" i la ciutat romana. Els dos nuclis responen a una trajectòria diferent, la part romana és una ciutat de nova planta amb una població de colons itàlics, mentre que la "Neapolis" amb un origen grec viu una evolució llarga i complexa.

5.4.1. La "Neapolis"

És a la "Neapolis", on s'accentua aquesta particularitat urbanística, diversa i rica, que en el període d'interès del present treball, el de sota influència romana (s. II aC - s. II dC), encara és palpable, tot i la reorganització urbanística de segona meitat del s. II dC. Les cases que es troben a partir d'aquesta època a la "Neapolis", en general, no responen a les clàssiques denominacions tipològiques gregues (*prostas*, *pastas*, *herdraum*, peristil), a excepció de les cases de peristil. Encara que A. Balil (1972a, 43) va intuir una casa de *prostas* en l'estructura de la casa 7, amb similituds a les cases d'Olint i Pirene, en la present classificació s'ha identificat com una casa d'atri. Tot i així aquestes cases sí que presenten elements que es podrien identificar com a grecs. Fins i tot amb la introducció d'esquemes itàlics es troba la supervivència d'aquest component grec, conjuntament amb altres influències ibèriques i fins i tot alguna de púnica. No es pot oblidar, a més, que tota aquesta riquesa d'elements es desenvolupa en un espai marcat per unes dimensions concretes i una llarga trajectòria urbanística.

En aquest treball s'han identificat a l'*Emporion* de l'últim període cases simples sense un espai central o distribuïdor, cases desenvolupades entorn un local comercial o artesanal i també cases senzilles o de certa entitat amb una àrea central de distribució (aquestes amb un percentatge més elevat d'exemplars). L'espai central, més neuràlgic i de distribució, d'aquestes cases de la ciutat grega es pot trobar amb més o menys

rellevància, cobert o descobert; sent un espai més ampli que la resta o simplement un pas entre les diferents estances. En dos casos l'àrea distribuïdora és concretar en un passadís. Com s'ha vist a l'anàlisi arquitectònica, també es localitzen cases d'atri, cases de peristil o pati porticat i un cas d'atri i peristil. En aquestes estructures es poden distingir en més o menys mesura, les diferents influències, o més aviat la sincretització, que ha rebut la vivenda de la ciutat grega.

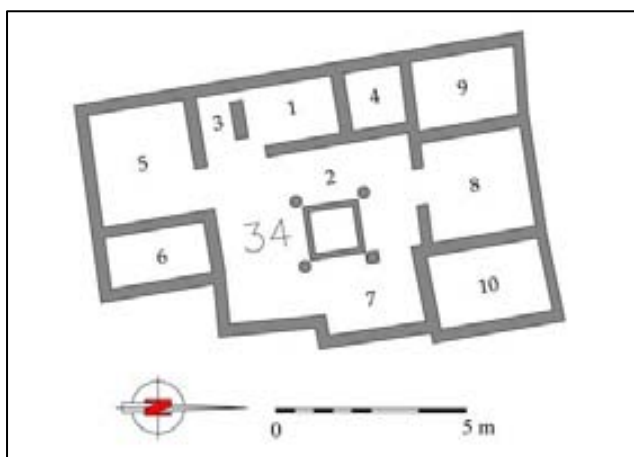

Fig. 138. Casa 34 (adaptat de Mar/Ruiz de Arbulo 1993).

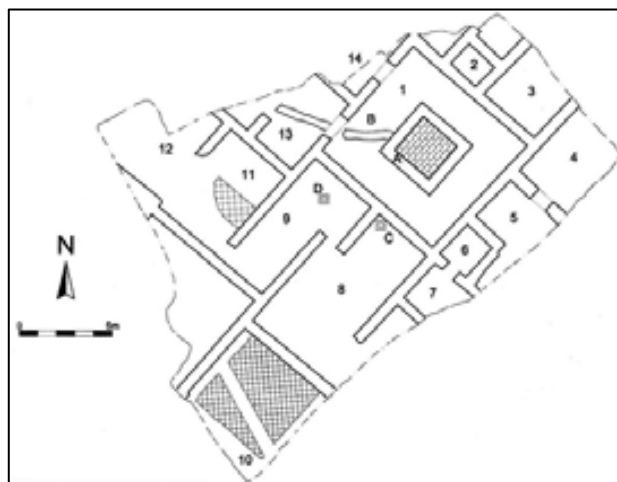

Fig. 139. Casa de Patrasso (Bonini 2006, 447).

Fig. 140. Casa de *Paestum*. Foto de l'autora.

El contacte amb els romans a partir del s. II aC proporciona a la ciutat el flux d'influències culturals i arquitectòniques itàliques, que és palès en la planta dels temples, amb paral·lels arquitectònics amb la ciutat de *Fregellae* (Santmartí *et al.* 1990, 141-142) o amb l'esquema itàlic utilitzat a les termes de la “basílica” (Palauí/Vivó 1993b, 109-111). Però amb la creació de la ciutat romana, el traspàs d'esquemes itàlics a la ciutat és molt més evident. Un dels elements més emblemàtics és la introducció de la casa d'atri. Ara bé, les cases d'atri s'aixequen a la “Neapolis” amb certa particularitat. No només s'adapten a l'espai que ofereix la dinàmica urbanística, sinó també a una certa concepció grega de l'hàbitat. El cas més evident és el de la casa 34, aquesta casa es podria definir com una casa de peristil, però amb la particularitat que en lloc d'un peristil s'hi ubica un atri. La casa es desenvolupa entorn d'un atri tetràstil, sense eixos de simetria i amb una entrada lateral. Un paral·lel d'un atri amb aquesta disposició es troba a la Grècia d'època romana, a Patraso. Tot i que la visió morfològica identifiqués l'espai descobert d'aquesta casa com un atri tetràstil, la seva situació de centralitat (la resta d'estances se situaven a l'entorn) feia que l'espai actués com un peristil (Bonini 2006, 56-59). L'autor defineix el fenomen, que es documenta en alguns llocs més de la Grècia romana, com un tipus híbrid, com un pati tetràstil. En el cas de la casa 34 es podria optar per aquesta solució. A *Paestum*, una ciutat d'origen grec i amb una posterior romanització o influència romana com Empúries i Patraso, també es pot observar un exemple similar, un pati de quatre columnes amb la mateixa problemàtica situat al centre de la casa C de la *insula* In (n-2) (Lemaire *et al.* 2000, 160). (Figs. 138, 139 i 140).

A. Balil (1972a, 43-46) reflexionava sobre la particularitat del tipus de cases que es descobrien a la “Neapolis” i va arribar a la conclusió que no es podria parlar de cases d'atri, idea recollida més tard per altres autors¹³⁷. Actualment sí que es poden documentar algunes cases d'atri. Així, si bé la casa 34 es podria entendre com una casa de pati tetràstil, no passaria el mateix a la casa 7 i a l'atri de la casa 1. Aquests dos atris, tot i no presentar l'esquema axial típic *fauces* / atri / *tablinum*, sí que busquen aquesta axialitat, sobretot l'*impluvium* i l'atri respecte el *tablinum* (Figs. 141 i 142).

¹³⁷ Veure Zaccaria 1995, 380

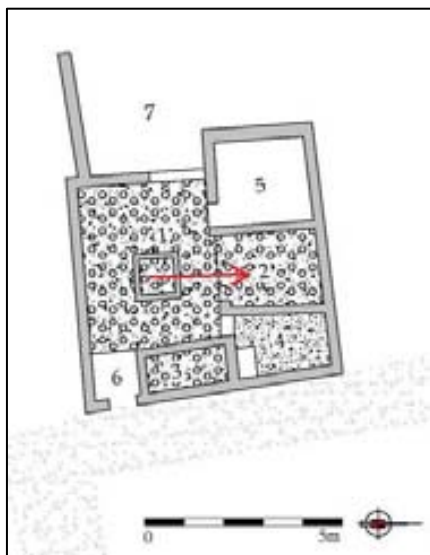

Fig. 141. Casa 7 (adaptat de Mar/Ruiz de Arbulo 1993).

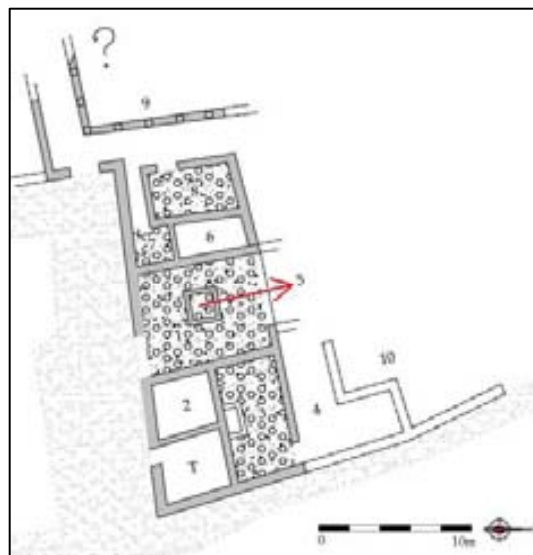

Fig. 142. Casa 1 (adaptat de Mar/Ruiz de Arbulo 1993).

En aquests dos casos l'adequació de l'esquema itàlic respondria més aviat a una adaptació de l'espai urbanístic. Cal recordar que aquest és més reduït que a la ciutat romana i, a més, s'hi troben les restes d'edificacions anteriors. La introducció dels dos possibles *tablina* reforça l'estructura com itàlica, ja que aquest és un element clarament itàlic i no grec, que implicaria un esquema plenament romà. Tot i els dubtes que poden recaure sobre el *tablinum* de la casa 7¹³⁸ no sembla haver-hi discussió en el de la casa 1. Per altra banda, la casa 1 és potser l'exemple més clar d'aquesta romanització de l'*Emporion* antiga, donat que es componia com una casa d'atri i peristil. Aquest peristil es construeix en una segona fase, sobrepasant les muralles de la "Neapolis", quan la ciutat romana i la part grega es transformen en un mateix municipi. Molt possiblement aquesta casa podria haver estat en un origen només d'atri, convertint-se més tard en una casa d'atri i peristil a imitació de les cases de la ciutat romana, com la casa n° 1 i la n°2B. La similitud de la tècnica utilitzada que s'observa en alguns dels paviments dels *impluvia* de les cases amb atri de la "Neapolis" i la ciutat romana, seria un punt més d'aquesta influència mútua entre les dues ciutats¹³⁹. Cal pensar que aquesta influència arquitectònica itàlica de la residència es dona sobretot amb l'aixecament de la ciutat romana veïna i de les cases a partir del s. I aC i no abans. Tot i així, s'ha de tenir present que la casa d'atri, exponent de la presència itàlica a la "Neapolis", representa un

¹³⁸ Mar/Ruiz de Arbulo 1993, 366 el defineixen com un *triclínum*, en canvi Santos 1991, 21 i aquest treball l'interpreten com un possible *tablinum*.

¹³⁹ Idèntics són els paviments dels *impluvia* de la casa 1 i casa 34 de la "Neapolis" amb el paviment de l'*impluvium* de la casa n°1 de la ciutat romana.

percentatge molt petit respecte la resta de l'arquitectura domèstica. Així doncs, quin és l'esquema i influència que segueixen la gran part de les cases analitzades de la “Neapolis”? A. Zaccaria potser ens dona la resposta:

“ Da quanto dice Vitruvio dunque, nella casa greca si entra direttamente, con la breve mediazione di un corridoio, nel cuore della casa, nel peristilio domestico, sul quale si affacciano tutti gli ambiente, oppure gruppi di ambienti che si raccolgono per aggregazione attorno allo spazio aperto, in una disposizione centripeta. Al contrario nella casa italica c.d. ad atrio la distribuzione delle stanze si dispone in termini di assialità” (Zaccaria 1995, 291)

Seguint aquesta descripció, la gran majoria de les cases de la “Neapolis” corresponen a cases de disposició centrípeta, on majoritàriament en lloc d'un peristil es trobaria un pati. Aquesta disposició centrípeta, que fins i tot s'ha observat en algunes cases d'atri, és present després del contacte amb els romans i la conversió en municipi romà. El cas d'Empúries no és únic com assenyala A. Zaccaria (1995, 291-292), a la Mediterrània Occidental en aquelles ciutats que han mantingut un contacte directe amb la civilització grega abans de la romana (com per exemple *Glanum* o algunes de l'Àfrica Septentrional), les cases mantenen una articulació centrípeta després de la colonització romana.

Com s'ha comentat anteriorment, les cases de la “Neapolis” no es poden definir amb les tipologies clàssiques gregues, però sí que es pot observar d'una manera més simple aquesta disposició centrípeta de la casa. En la cronologia on se situen les cases d'*Emporion* d'aquest treball (a partir de la segona meitat de s. II dC cap endavant), si corresponguessin a una tipologia clàssica seria la casa grega hereva de l'època hel·lenística, quan la casa de peristil està plenament desenvolupada.¹⁴⁰ Poques cases de la “Neapolis” presenten la tipologia de la casa de peristil, però moltes d'elles es desenvolupen entorn un centre distribuïdor, cobert o descobert, és a dir un pati. Algun d'aquests patis podrien haver mantingut pòrtics que no s'han conservat a l'actualitat, com la casa 52 o 80, encara que no hi ha cap element material per confirmar-ho. Però hi ha altres ciutats amb una forta influència grega a part de la romana, que presenten

¹⁴⁰ Per observar l'evolució de la casa grega Nevett 1999, en època clàssica i hel·lenística i a les diverses ciutats del món grec.

similituds amb aquestes cases articulades entorn d'un pati. Un exemple és la ciutat de *Glanum*, situada a la zona dels Alps. Si s'observen les cases XII, XVI, XIX i XVIII de la segona meitat del s. I aC mostren una estructura molt semblant a les cases veïnes amb peristil, però només amb un pati simple (Bouiron 1996, 279-285). Aquestes cases de *Glanum* podrien ser comparables a algunes de les cases de la "Neapolis". Les cases de la ciutat grega seguirien el mateix esquema, tot i que en molts casos només presentarien tres o poques estances més entorn del pati (figs. 143, 144 i 145). El fet de trobar moltes unitats domèstiques de dos o tres estances entorn d'una quarta que actua com a espai distribuïdor pot ser conseqüència a la densitat de la població (la "Neapolis" era una ciutat de cinc Ha per 500 habitants).

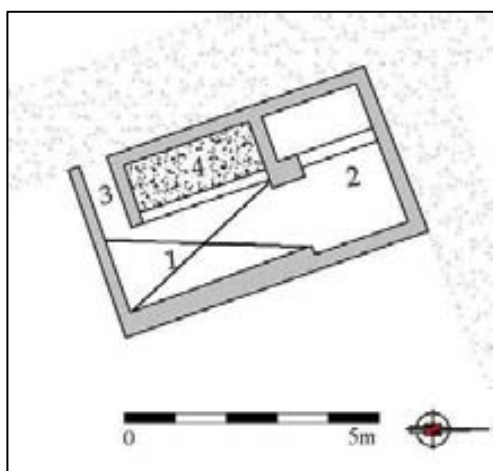

Fig. 143. Casa 87 (adaptat de Mar/Ruiz de Arbulo 1993).

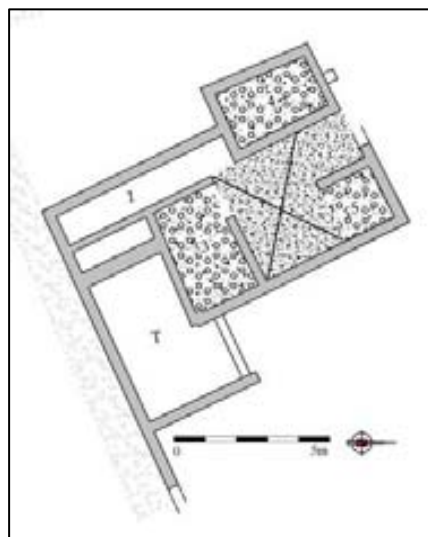

Fig. 144. Casa 80 (adaptat Mar/Ruiz de Arbulo 1993).

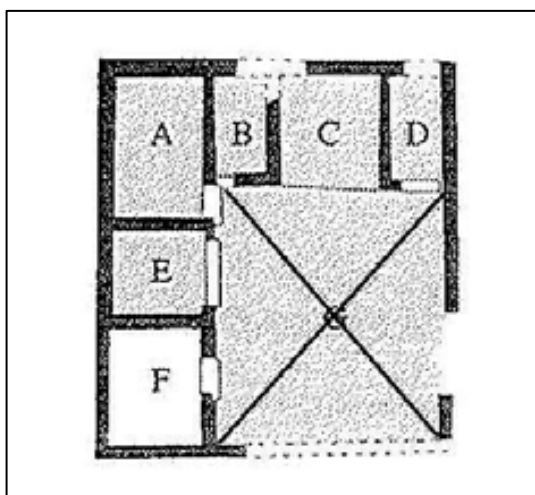

Fig. 145. Casa XII (de Sulla) de *Glanum* (modificat de Bouiron 1996, 313).

En la figura anterior s'observa que tant en els exemples de *Glanum* com els d'Empúries, l'entrada a la casa s'efectua directament pel pati. No són les úniques ciutats amb aquest tipus d'entrada a les cases, a la mateixa Grècia es troben molts exemples. Del total de les cases de la Grècia romana estudiades per P. Bonini (2006, 44) l'opció majoritària de tipologia d'ingrés correspon a una entrada directament pel pati, i no va ser fins a partir d'època imperial quan es comença a imposar l'entrada amb una orientació ortogonal al pati. Aquesta disposició entorn d'un pati es pot observar també al barri hel·lenístic de *Rhode* del s. III aC. Aquestes cases situades dins d'un barri ortogonal no presenten les tipologies clàssiques gregues, però si es defineixen com a estructures gregues per les seves característiques. A excepció de la casa A-II-3, identificada com una possible casa de *pastas*, les altres són cases senzilles amb un pati i amb dues o tres estances multifuncionals amb zones artesanals, podent-se definir en ocasions l'*oikos*. (Vivó 1996,99-112) (figs. 146 i 147). Les cases d'Empúries són una mica més tardanes i amb una influència itàlica que no tenen les del barri hel·lenístic de *Rhode*, però l'origen de l'estructura grega de les cases de la "Neapolis", disposades entorn d'un centre distribuïdor cobert o descobert, serien unes cases molt semblants a aquestes.

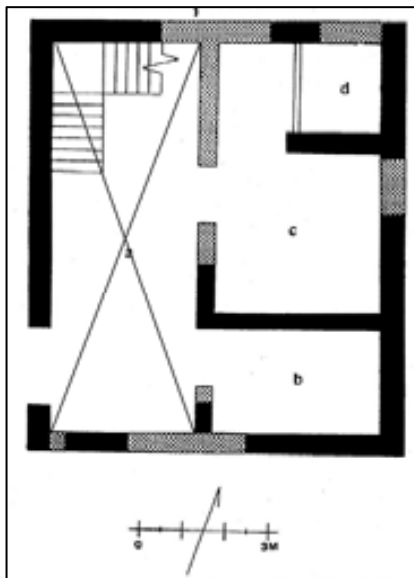

Fig. 146. Planta de la casa A-II-1 de Roses (modificat de Vivó 1996, 105).

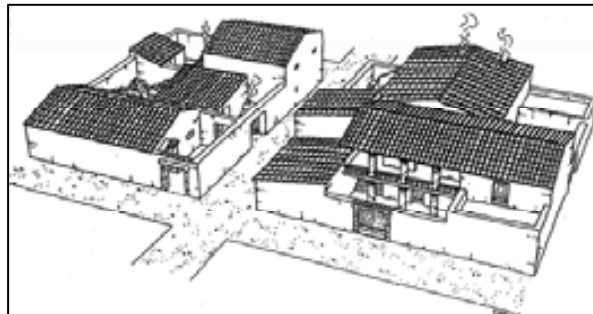

Fig. 147. Restitució del barri hel·lenístic de Roses (Vivó 1996, 111).

Pel que fa a les cases de peristil, a la "Neapolis" se'n poden localitzar dues, una d'elles de pati porticat. La casa 101, identificada com el model de casa de peristil de la ciutat d'Empúries (Aquilué *et al.* 1983, 134-135, Mar/ Ruiz de Arbulo 1993, 388-390),

presenta dubtes sobre la seva funció com a casa privada. És sens dubte una estructura de peristil, però la seves dimensions en comparació a les de la resta de la ciutat són desorbitades. Aquest fet permet interpretar que possiblement aquesta casa podria ser un edifici “semiprivat” o “semipúblic”, és a dir, una possible seu corporativa. És una possibilitat que cal estudiar més i en profunditat, però aquest treball vol transmetre el dubte sobre l'edifici 101, que pot tenir més interpretacions a part del d'una casa domèstica. Diferenciar una casa d'una seu corporativa és un propòsit difícil, si no es compta amb restes epigràfiques i escultòriques, ja que mostren esquemes arquitectònics molt similars. Un dels arguments arquitectònics a favor d'una possible seu corporativa que es desprèn de l'edifici 101 és, en primer lloc i el més important, les seves dimensions. Hi ha moltes cases de les mateixes magnituds, i més grans com són les mateixes cases n°1 i 2B de la ciutat romana, però l'edifici 101 està dins del context de la “Neapolis” i les seves proporcions són força més grans que cap altra casa. El mateix passa amb la sala principal o sala de banquets (habitació n°4), és la sala més gran de la ciutat grega, no hi ha cap estança amb aquestes dimensions. Un altre element que cal destacar és la seva relació amb l'àgora de la ciutat. És una llàstima que no s'apreciïn del tot les relacions internes de totes les estances que limiten amb l'àgora i els seus accessos, la presència de *tabernae* comunicades entre elles i sense accessos directes amb el carrer es típic d'aquests edificis (Carrillo 1995, 62). També s'observa en moltes d'aquestes seus exedres i elements de culte, que en aquest edifici es podrien relacionar amb els dos nínxols construïts en un segon moment en el peristil. Es disposen centrats al cantó oest del pòrtic, trencant l'ambulacre i obrint-se al jardí. Una ciutat on també es poden observar edificis hel·lenístics de caire corporatiu és *Delos*, com l'establiment dels *Poseidoniastes* o un establiment dels mercaders de Beirut (fig.148). Aquest edifici, construït en la segona meitat del s. II aC, no només servia per agrupar a gent de la mateixa professió, sinó també d'una mateixa nacionalitat. L'estructura de l'edifici presenta també un gran espai d'assemblea, un peristil i una zona de cultes, així com una sèrie de locals i magatzems (Bruneau 1983, 174-177). En definitiva, l'edifici 101 podria respondre a altres definicions, també la d'un edifici de caire més general, a part de la definició d'una casa privada.

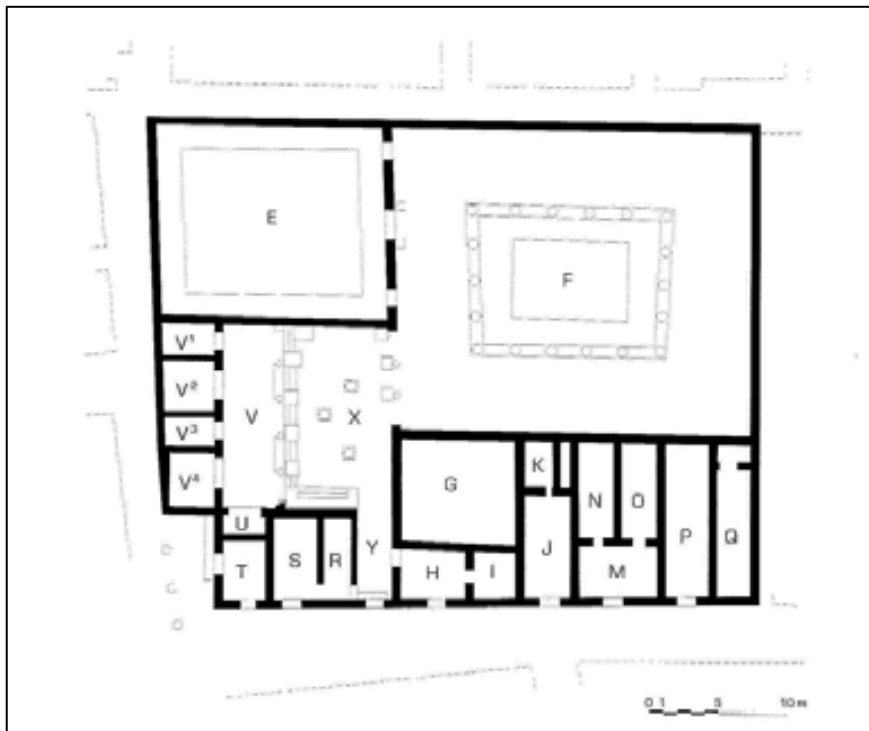

Fig. 148. L'establiment dels *Poseidoniastes* de *Delos* (Bruneau/Ducat 2005, 229).

A *Delos* es pot observar algun paral·lelisme més, encara que és la ciutat on més cases de peristil gregues es poden localitzar (Nevett 1999, 22) i en canvi s'ha pogut comprovar com *Emporion* no compta amb gaires d'aquests exemples. Tot i així, es pot visualitzar algun contacte més, a part de la possible importació del famós déu "*Esculapi*" (Ruiz de Arbulo/ Vivó 2007, 61-63). B. Tang (2005, 161) va trobar similituds entre la casa 34 i algunes de *Delos*. L'esquema tripartit que presenten les habitacions 8, 9 i 10, sent l'habitació n°9 la principal amb comunicació amb les altres dues, és igual que l'esquema de les estances de la Casa dels *comédiens*. La casa 34 mostra un dels pòrtics més llargs en comparació amb la resta (sud), igual que força cases de *Delos*, com la dels *tritons* i la casa de *Dyonisos*. Malgrat les moltes diferències que es poden trobar entre *Delos* i l'*Emporion* totes dues ciutats comparteixen l'haver estat sota domini romà a partir del s. II aC. Tot i que *Delos* va mantenir la seva personalitat tardoclassica i hel·lenística malgrat l'abundant presència itàlica.

En definitiva aquesta disposició entorn d'un espai central cobert o descobert, en esquema centrípet present després del contacte amb els romans, és una de les mostres

d'aquesta continuïtat d'esquemes hel·lenístics. La casa 34 podria correspondre a l'adaptació de nous esquemes itàlics amb la permanència d'esquemes grecs. Com recalca P. Gros (2006, 147) a les ciutats com *Empúries* i *Glanum*, l'important és la continuïtat que s'estableix entre els esquemes pròpiament hel·lenístics i els itàlics, que permeten que els elements hel·lenístics s'actualitzin adaptant-se a les noves tendències dels territoris occidentals.

La ciutat grega d'Empúries va tenir, però, contactes amb altres cultures a part de la grega i la romana, sobretot fruit de la convivència entre grecs i ibèrics a l'assentament grec (Sanmartí-Grego 1993; Sanmartí-Grego *et al.* 1993, 111-112; Sanmartí-Grego 2000). Trobar en la casa ibèrica de la zona catalana a finals del s. II aC, un espai obert central, és un element difícil i estrany, però es documenta la presència de cases entorn d'un espai obert o pati al País Valencià i al Llenguadoc. (Belarte 1996, 113). Tot i així, l'estudi de la casa del s. II aC documentada a *Lattes*, de 290 m² de superfície i desenvolupada entorn d'un pati, es considera com una influència hel·lenística o itàlica (Garcia 1994, 167-169). El mateix autor considera que la presència d'un pati associat a una unitat domèstica és relativament estrany a l'hàbitat preromà meridional de tradició indígena. Ara bé, es poden trobar paral·lels amb algunes cases ibèriques en les cases de poques estances de la "Neapolis" sense una espai distribuïdor central descobert o cobert (figs. 150 i 151).

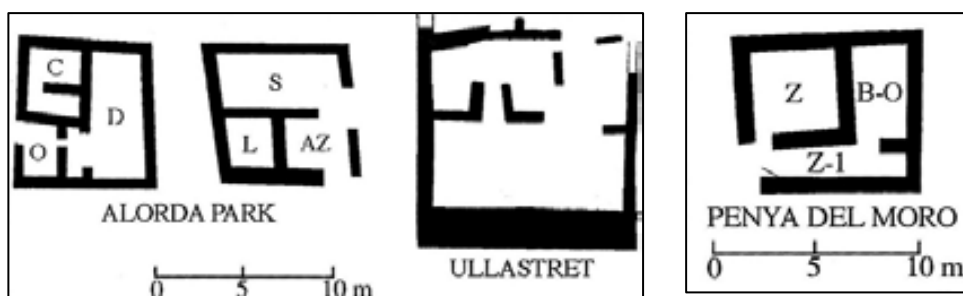

Fig. 149. Cases d'Alorda Park, Ullastret i Penya del Moro (Belarte 1996, 155)

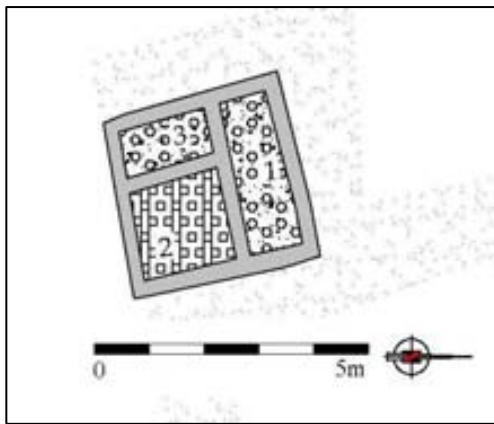

Fig. 150. Casa 18 (adaptat de Mar/Ruiz de Arbulo 1993)

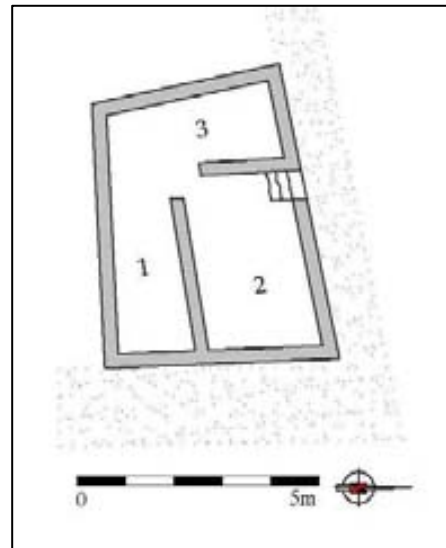

Fig. 151. Casa 20 (adaptat Mar/Ruiz de Arbulo 1993).

La majoria dels paral·lels que es troben corresponen al que C. Belarte classificava del tipus b, i les variants 1 i 2 (Belarte 1996, 108; Belarte 1997, 155-157) (fig. 149). Aquest tipus de cases a la “Neapolis” són les menys documentades, encara que dins de la tipologia de les cases amb un espai distribuïdor cobert es podrien trobar algunes similituds. Aquestes a la ciutat grega sempre són de planta més rectangular i ortogonal que les cases ibèriques. Cal remarcar que hi ha moltes estructures a la “Neapolis” que no s’han pogut determinar ni identificar, fet que podria augmentar el nombre d’aquest tipus d’unitat domèstica. Encara que davant de l’escassetat d’exemplars de què es disposa, es fa difícil determinar quin és el grau real d’influència ibèrica a l’arquitectura domèstica d’*Emporion*. I si al contrari, és l’evolució natural dels edificis que aprofiten l’espai restant entre les cases de pati o més rectangulars. P. Moret (2002, 352-356) reflexionava sobre la influència grega a l’arquitectura ibèrica a Catalunya i València del s. V - IV aC. Segons P. Moret un dels jaciments on més es pot apreciar aquest component grec és al petit port fortificat d’Alacant, La Picola. Atribuïa la ortogonalitat i pla regular de les cases al contacte amb els grecs, encara que només trobava paral·lels dels models i proporcions d’aquestes cases a la “Neapolis” emporitana (amb fortes analogies entre La Picola i la *palaiapolis*), però no localitzava paral·lels amb cap altre model grec arcaic ni clàssic. L’anomenava un *modèle inconnu* i reconeixia que els coneixements actuals no permeten mesurar la diversitat de les relacions entre grecs i ibèrics. Amb aquestes consideracions és complex arribar a conclusions entre els intercanvis culturals exactes

en l'arquitectura domèstica de la "Neapolis", però aquestes cases que s'observen sense un espai distribuïdor, poden ser hereves de mútues influències al llarg del temps entre grecs i ibèrics. El resultat són cases amb espais més multifuncionals i amb una certa ortogonalitat.

La última influència cultural en l'arquitectura domèstica d'*Emporion* que es pot distingir és la púnica, aquesta però es concreta només amb un element com és la forma de la cisterna que utilitzaven gran part dels ciutadans de l'assentament grec per la recollida d'aigua. El contacte d'Empúries amb el món púnic s'efectua a través de les rutes comercials del sud de la península, sobretot a partir del s. IV. El gran nombre de cisternes que es troben a les cases de la "Neapolis" tenen una forma en planta el·líptica i parets verticals. Sembla que hi ha una acceptació general dels estudiosos en què aquesta tipologia es d'origen púnic, i que a moltes ciutats on es descobreixen estan sota una influència púnica (Burés 1998, 60-62). A Cartago s'observa com majoritàriament la tipologia utilitzada per la construcció de les cisternes de les cases és d'el·líptica, igual que la "Neapolis" (Tang 2005, 165-166). Aquest tipus de cisterna es construiria abans de l'arribada dels romans a la ciutat grega, quan paulatinament apareixeria la cisterna rectangular i la coberta de volta, com s'ha descrit a l'apartat de sistema hidràulic.

5.4.2. La ciutat romana

La ciutat romana presenta un evolució urbanística molt diferent de la "Neapolis", la part romana és una ciutat de nova planta amb un terreny verge que permet aixecar l'estructura domèstica desitjada. L'estudi del tipus d'arquitectura domèstica, la decoració parietal i museística que s'hi desenvolupa, no planteja molts dubtes sobre que l'origen de la població o una part d'ella de la ciutat romana és itàlica.

Les cases excavades a la ciutat romana són una part ínfima del total, a diferència de la "Neapolis" en què es compta amb gairebé la totalitat de les restes arquitectòniques domèstiques. Però tenint en consideració aquest fet, es pot fer una apreciable aproximació al tipus d'hàbitat dels ciutadans de la part romana. Les cases millor documentades i en més bon estat de conservació se situen al nord-est de la part meridional de la muralla transversal, delimitant també amb la muralla oriental. La fase

final d'aquestes cases i la seva evolució arquitectònica va ser substancialment diversa a l'etapa inicial. A través de les diferents etapes constructives de les cases es pot arribar a visualitzar la fesonomia de la ciutat en aquest extrem en època tardorepublicana. Una molt bona primera hipòtesi va ser formulada per R. Mar i J. Ruiz de Arbulo (1993, 239-240), on es plantejava que a la ciutat inicial es disposaven tres cases d'atri i *hortus* al darrere dins de l' *insula* 29, ocupada al final per la casa n°2A i 2B. Dues d'aquestes cases serien l'origen de la casa n°2A i 2B i la tercera seria una possible casa de la qual es coneix un *impluvium*, però que hauria estat arrasada per la última fase d'expansió de la casa n°1. A la *insula* 36, ocupada per la casa n°1, a l'inici de la ciutat s'hi ubicaria la casa n°1 amb atri i peristil, encara que no es coneix que es trobaria a l'espai situat més el nord. Tant podria formar part de la mateixa casa n°1, com d'una altra, actualment desconeguda. Sense un estudi estratigràfic és difícil dir amb exactitud quina és la morfologia exacta d'aquestes primeres insules. Sembla difícil, però, no confirmar un inici de cases d'atri com proposen els autors. El present treball amb l'anàlisi arquitectònic de cada casa, visualitza un inici lleugerament diferent i amb més punts amb dubtes. L'*insula* 29 estaria ocupada molt possiblement per les tres cases, tenint en compte que de la tercera només és coneix la cisterna i un *impluvium* i no es tenen dades cronològiques d'aquestes restes. La casa n°2B es configuraria com una casa d'atri, segurament amb *hortus*. El sector de l'atri que es conserva de la casa n°2B és pertany sense gaires dubtes al cos inicial. A jutjar per la tècnica constructiva, l'esquema original seria molt similar al conservat, mentre que el canvi més substancial seria que el *tablinum* molt possiblement estaria tancat a l'*hortus*, com sembla que ho confirma l'existència d'un *andron* al costat del *tablinum*. La funció d'aquest *andron* és la de corredor cap a l'espai ulterior, segurament un *hortus* en lloc del peristil que es va construir posteriorment. En canvi l'estructura inicial que mostraria la casa n°2A és més desconeguda. En aquesta casa hi ha mostres de grans reformes posteriors que canviarien el cos inicial de la unitat domèstica. En aquest moment es conserva part de la façana occidental i alguna estança, però el límit septentrional d'aquest primer moment ha estat modificat per les construccions posteriors. La paret nord, que en la fase final separa la casa n° 2A i part de la 2B amb la casa n°1, és una paret posterior a la fase inicial i no es coneix si segueix el límit septentrional original de la casa n°2A. L'atri tetràstil que s'observa a la casa és d'una reforma posterior i, per tant si va existir atri, no es coneix la seva forma. Tot i aquestes poques dades, en comparació amb la morfologia

de les altres cases a l'inici de la ciutat es podria també configurar com una casa d'atri amb *bortus*. La tercera casa de l'*insula* 29, ocuparia l'espai deixat entre l'hipotètic límit nord de la casa 2A i el *decumano* E. Comptant amb la resta d'un *impluvium* podria també haver estat una casa d'atri amb *bortus* a la part posterior. La *insula* 36 separada en un inici pel *decumano* E per la *insula* 29, comptaria amb la casa n°1 disposada al centre. En aquest moment la casa n°1 estaria formada pel cos de l'atri i el de serveis. El sector de l'atri seria molt similar al conservat, menys a l'ala sud, en la qual devien afectar reformes posteriors a la forma original. El peristil situat transversalment al sud del cos de l'atri, també seria una reforma posterior. No es coneix el que hi hauria en aquesta zona abans del peristil, tot i que M. Almagro assenyalava que durant l'excavació s'havien trobat diverses estructures (Santmartí/Santos 1989, 293-294). Aquestes estructures podrien formar part d'una casa anterior al peristil i d'esquema similar a les anteriors. Finalment l'espai restant al nord de l'*insula*, que quedava sota una de les expansions de la casa n°1, podria formar ja en aquests moments part de la casa n°1, i ser des d'aquell moment una casa més gran que la resta. Una altra possibilitat és que fos un espai destinat a una altra casa, s'han conservat algunes parets d'aquests moments inicials que podrien formar part d'aquesta altra unitat domèstica. En la tercera reforma de la casa n°1 que es desenvolupa en aquest espai, s'ubica un possible atri "displuviat", que podria indicar l'existència d'una antiga casa amb atri.

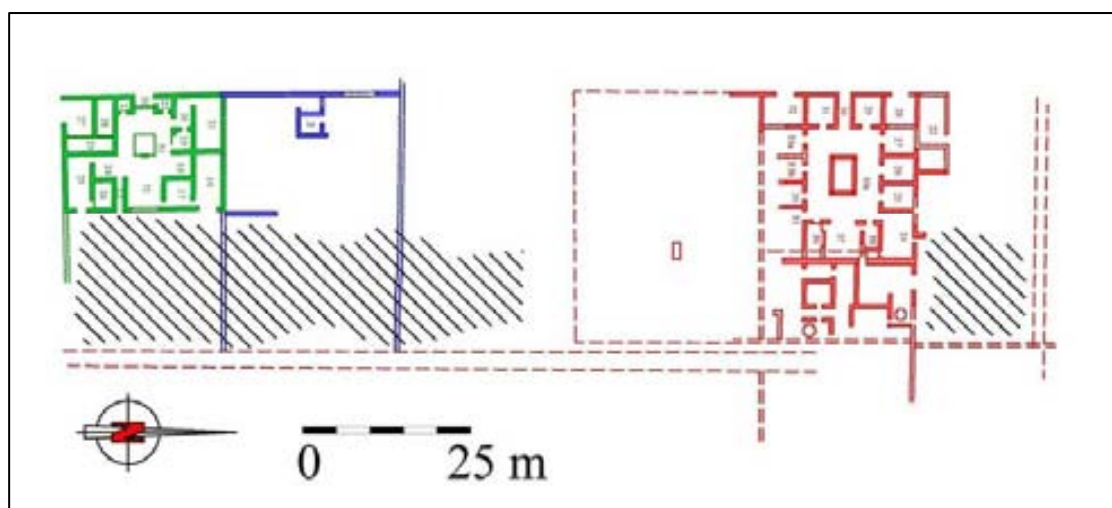

Fig. 152. Planta de la primera fase de les cases de la ciutat romana (Casa 1 en vermell; Casa 2a, en blau i Casa 2B en verd).

En la recerca de paral·lels per a les cases d'atri, s'han utilitzat repetidament i moltes vegades de manera abusiva els exemples clàssics de les cases campanes, sobretot Pompeianes. Però els exemplars de cases d'atri que ofereix la ciutat romana del s. I aC remetent per força a buscar paral·lels en els models campans. Les dues cases que han conservat millor el seu nucli inicial són la casa n°1 i la casa n°2B. Totes dues concebudes amb una axialitat i simetria pronunciades, amb l'esquema tripartit de la capçalera de l'atri i totes dues amb *impluvium*. La diferència més remarcable entre les dues és la presència d'*alae* a la n° 2B i no a la n°1. Si no fos per l'absència d'aquestes estances, la casa n°1 gairebé seria una calca de les primeres fases de les destacades cases *de Chirurgo* i la *de Sallustius*. Però es poden trobar molts altres paral·lels pompeians per a les cases n°1 i 2B, com la casa VI 15, 5, la casa *di Giuseppe*, i la casa *de Ganimede* (figs. 153 i 154).

Fig. 153. Casa VI 15, 5. de Pompeia
(Allison 2004, 215)

Fig. 154. Casa *di Giuseppe* de Pompeia
(Allison 2004, 221).

Seguint el procés de l'evolució de les cases campanes, les cases emporitanes també van tenir un procés d'hel·lenització. Les cases n°1 i 2B van experimentar un creixement en les segones etapes, ampliant-se cap el terreny de les seves cases veïnes. El primer pas de les dues cases va ser construir grans peristils, amb les noves estances corresponents a aquest nou espai. Tant la casa n°1 com la n°2B van disposar d'estances aptes per desenvolupar grans banquetes entre els seus iguals i diverses sales de representació. És

molt interessant observar l'esquema axial que adopta la casa n°2B quan es va construir el primer peristil. Sobre el *tablinum* pel cantó oriental, es va prolongar l'axialitat de *fauces* / *impluvium* / *tablinum* amb el peristil i la sala de representació n°40. L'allargada de la perllongació no només se centra en l'axialitat, sinó també en la zona pública de la casa. En aquesta segona fase, a la casa n°1 s'observa la separació entre el sector de l'atri i el del peristil, és a dir entre la zona pública de la casa i la privada. En canvi, en la casa n°2B, l'obertura del *tablinum* concedeix a la zona del peristil la categoria d'espai públic, desplaçant la zona privada d'*otium* i d'estar a la cruïlla més oriental i més tard també al segon peristil lateral (n° 35a). Aquest sector del segon peristil, construït durant el s. I dC, és un gran exemple d'*otium*, de lloc de repòs i refugi de la vida pública. A la casa bella i aristocràtica es busca un plaer dins d'una dimensió estètica, de forma privada o amb els amics "*convivium*". La natura cuidada i controlada ha de ser com una perllongació d'aquesta casa bella i estètica, dedicada al repòs, la contemplació o activitat intel·lectual, com es desprèn d'alguns autors llatins (Zaccaria 1995, 339-342). Aquests elements es desenvolupen bellament a l'estructura d'aquest segon peristil. Obertes al jardí es troben tres sales residencials d'aquest àmbit més privat, centralitzades per un *oecus cyzicenus*, amb una perllongació espacial hemisfèrica cap al jardí. Aquest tipus d'*oecus*, segons la descripció de Vitruvi¹⁴¹, s'orienten cap a zones ajardinades, amb grans finestres, perquè des dels triclinis es pugui contemplar la bellesa del jardí. Aquest tipus d'estances i desenvolupament espacial es pot trobar a diferents cases vesuvianes i romanes, però s'ha d'assenyalar un exemple que es troba a Aix-en-Provence ja referenciat per M. Santos (1991, 33). La casa de la *Salle en Hémicycle* presenta un esquema idèntic de peristil i tres estances, on l'estança central també està oberta al peristil amb perllongació hemisfèrica. La construcció es data a segona meitat del s. I dC.

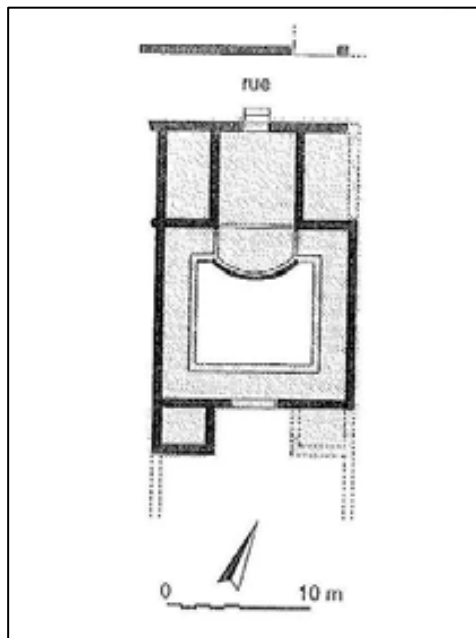

Fig. 155. La casa de la Salle en Hémicycle (Guyon *et al.* 1996, 41)

¹⁴¹ Vitr. VI,3

Aquest sector privat més luxós es complementa amb una zona termal, tenint en compte que el ritual del bany també era vist igualment com un plaer i que podia ser un espai de relació amb els convidats (Bouet 2003, 314). Com que la casa comprenia espais més reclosos i privats, la part més pública de la casa se centraria doncs en el sector de l'atri i del peristil. El resultat de la perllongació de l'axialitat, començada pel sector de l'atri i seguida del peristil i la sala n°40, és l'augment de la visió de magnificència del senyor de la casa pels clients i els visitants (fig. 123). A Pompeia es troba un exemple molt clar d'un atri i un peristil com a zona més transitada, reservant el segon peristil com a zona de luxe privada, la casa *del Fauno* (Grahame 1997, 161-162). En aquesta casa es descobreix una continuació entre l'atri toscà i el primer peristil, però amb una separació amb el segon gran peristil. Aquesta diferenciació entre zona privada i pública es pot visualitzar per les diferències en el tipus d'arquitectura i decoració que s'utilitzen en cada espai. El mateix Vitruvi indicava com havien de ser els espais públics de les cases. Un dels principals recursos és fer al·lusió arquitectònica als elements utilitzats en zones públiques de la ciutat, com columnes que indiquen el pòrtic de la *stoa* o la utilització del primer estil per les parets com la basílica de Pompeia (Wallace-Hadrill 1994, 17-21 i 26). La casa *del Fauno*, utilitza aquests tipus d'elements per a la zona pública de la llar.

El desenvolupament final de les cases n°1 i 2B és el resultat de les diverses expansions, que adquireixen la parcel·la de les cases veïnes, part del terreny urbà i sobrepassen la muralla Rubert (muralla est). Les etapes finals d'aquestes dues cases assoleixen un caràcter de *domus* suburbana (Balil 1972a, 103; Santos 1991, 33), intensificat per la seva situació extrema dins de la part septentrional de la ciutat (la part coneguda de la divisió efectuada per la muralla transversal) (fig. 156). Les cases van comptar amb grans zones ajardinades a la part més oriental de la casa, en direcció la ciutat grega i també de belles vistes cap al mar. La casa n°1 va gaudir d'una molt bona vista des del sector nord-oriental, a l'estil d'una *diaeta*, i la casa n°2B d'un pòrtic oriental amb un extens jardí decorat amb piscines. Aquestes dues cases en les seves últimes etapes es poden considerar com unes "*villae* urbanes reduïdes" model de casa definit per R. A. Tybout (2007, 411-412). Aquest autor observa com en els turons romans, com el Palatí o el penya-segat de Pompeia vora costa, els arquitectes romans busquen un nou edifici mixt. Un edifici amb influències recíproques entre la casa d'atri i la *villa* romana, que dona com a resultat una creació típicament romana. A Pompeia es documenten cases amb

aquesta dualitat, casa d'atri al sector més proper al carrer i *villa* suburbana a la part posterior i sobretot al pis superior. La casa n°1 i la casa n°2B podrien definir-se igual, comptant també amb les característiques de situar-se a un turó, i permetent dirigir la vista cap al mar i la línia de costa, una de les vistes preferides pels romans (Clarke 1991, 19-23).

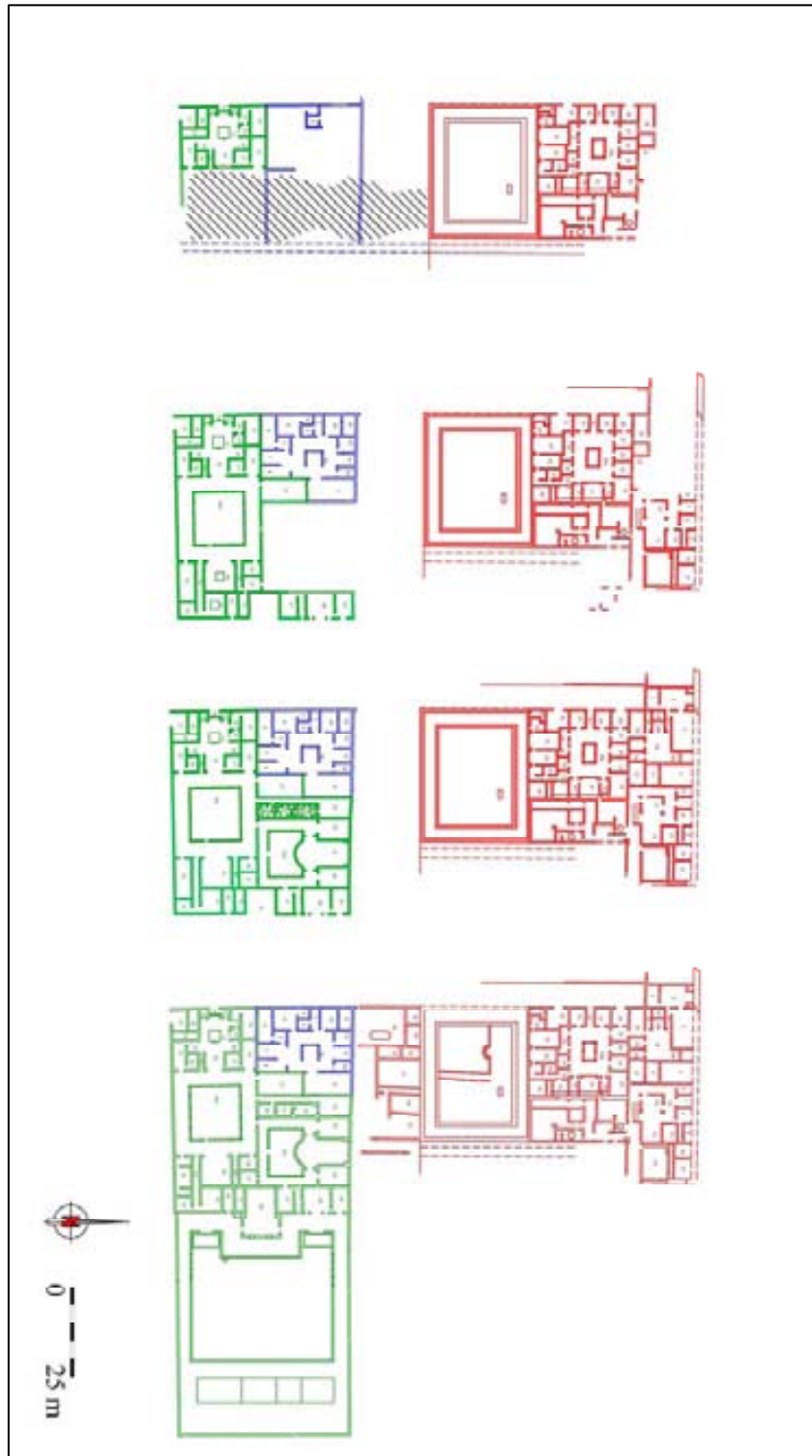

Fig. 156. Evolució en quatre fases del conjunt de *domus* de la ciutat romana (Casa 1 en vermell; Casa 2A en blau i Casa 2B en verd).

Amb les grans expansions de les cases n°1 i 2B, la única casa que resisteix és la casa n°2A, tot i que veurà força reduïdes les seves dimensions. Tot i comptar amb la presència d'un atri tetràstil, la casa 2B no es pot definir com una clàssica casa d'atri. Potser en el seu inici hauria pogut tenir un esquema d'atri amb *fauces* i *tablinum*, però en un moment indeterminat es reforma la casa i s'ubica com a sala més important un gran *triclinium* a l'est. Encara que no es pot saber amb seguretat quan es construeix aquesta sala, segurament s'aixequés en la tercera expansió de la casa n°2B durant el s. I dC. El propietari de la casa n°2A quan veu reduït el seu espai opta per aprofitar-lo i disposar d'un gran *triclinium* i no d'un *tablinum*, que en aquells moments ja no seria necessari. Es va mantenir l'element dels *fauces*, però segurament l'atri tetràstil és una reforma d'aquests moments, per una intenció monumentalitzant del propietari a causa de la manca d'espai per construir un peristil. Es construeix un *plutei*, deixant un espai prou digne a l'interior, que potser estaria decorat amb alguna planta. Així, aquest espai desenvoluparia la funció de petit jardí, com el segon atri de la casa *a Due atri* d'Herculà (De Vos 1988, 298) (fig. 157). En definitiva, en la última fase de la casa n°2B es pot veure un intent d'adaptar les possibilitats i dimensions de la casa a les necessitats i gustos del s. I dC.

Fig. 157. Segon atri de la casa *a Due atri* d'Herculà. Foto de l'autora.

Les restes de la ciutat romana han permès l'acostament a un habitatge d'un altre sector de la societat, es podria definir com una casa de classe mitjana. Aquesta casa és la que tradicionalment s'ha anomenat casa n°3 o casa del Dr. Pi, situada a l'*insula* n°9 al sud-est

del fòrum. A diferència de les altres cases estudiades de la ciutat romana, el centre distribuïdor inicial de la casa no és un atri, tot i que compta amb un espai distribuïdor descobert. S'arriba a aquest espai situat al centre de la casa per un passadís que es podria anomenar *fauces*. És un espai on s'obren estances en diverses direccions. Aquesta casa és un exemple de casa romana, que no necessita dels elements identitaris i rituals de l'atri, però sí la llum, l'aire i la recollida d'aigua, i per tant compta amb un espai descobert al seu interior. Aquest tipus de casa podria ser equivalent al tipus 2 de les cases de Pompeia de A. Wallace-Hadrill (1994, 80-81). Dins d'aquest tipus es troben les cases més senzilles d'atri (tipus 2b) i cases com la n°3, amb un espai de circulació central però sense un pla regular (tipus 2a). Aquestes cases també podrien tenir una font de llum i recollida d'aigua. La gran majoria dels exemples, tant del tipus 2a com el 2b, tindrien una segona planta, com possiblement la casa n°3 de Empúries, segons l'existència d'un arrencament d'escapes, comptaria també amb un segon pis. En els exemples del tipus 2 de Wallace-Hadrill, molts comptarien amb botigues i tallers. La casa n°3 es troba dins d'una *insula* a prop del fòrum amb moltes *tabernae* i centres comercials. Tot i la dificultat per trobar els límits arquitectònics d'aquesta casa, és molt possible que es relacionés amb un local comercial. La casa n°3, doncs, correspondria a un sector social mitjà dins de la societat romana, que podia gaudir de certes comoditats i de cert luxe, com es desprèn d'alguns mosaics senzills de la casa.

A la ciutat romana s'han pogut observar diverses cases amb nivells diferents, no s'han vist les cases més senzilles amb *tabernae* i locals comercials amb rebotigues o pis superior per a la vivenda. L'estat de la resta de l'*insula* n°3 era molt precari per poder definir les plantes d'aquest tipus de cases, que molt possiblement van existir en aquesta *insula* i en altres parts de la ciutat romana. Però l'anàlisi de les restes domèstiques de la ciutat romana d'Empúries permet definir models típicament itàlics a una ciutat de la província d'Hispania. Si a més es té en compte el volum de paral·lelismes que han ofert les cases vesuvianes, es podria arribar a la conclusió que la ciutat romana d'Empúries té un fort lligam amb la Campania. És evident que l'estat de conservació d'aquesta zona permet obtenir moltes més plantes domèstiques per comparar que la resta d'Itàlia i de l'Imperi. Però l'anàlisi de les restes decoratives amb uns esquemes tan idèntics amb la zona campana, ha portat a molts autors a indicar importacions directes d'aquella zona i

L'arribada d'artistes provinents d'allà¹⁴². A més, les emblemes d'estil hel·lenístic tant típics de la Campania no es troben ni a la zona de Catalunya, ni en tota Hispània tan aviat com a Empúries (Durán 1993, 344 i ss.). La presència, doncs, d'aquests elements decoratius i la similitud amb els gustos campans, podria estar indicant una relació molt estreta amb la Campània.

La revisió de les diverses restes domèstiques, tant de la ciutat grega com de la romana, permet observar la instal·lació de models itàlics al territori, tant la casa d'atri com la casa d'atri i peristil. Aquests es van implantar amb molta intensitat a la ciutat romana, on gairebé va ser el model únic, però també s'hi van ubicar a la ciutat grega, on entre d'altres valuosos models, l'itàlic serà present sobretot a partir de l'establiment romà i de la formació del *municipium* únic.

¹⁴² Veure apartat de decoració arquitectònica.

6. BAETULO

6.1. Breu Història de la Recerca

Les primeres accions arqueològiques a Badalona es van realitzar a finals del s. XVIII, quan A. Montserrat i J. Barriga Sala recollien dades d'interès relacionades amb l'antiga *Baetulo*. Són considerats els pioners de l'arqueologia catalana en conservar restes arqueològiques i epigràfiques descobertes durant l'obra del nou temple de Sta. Maria (Guitart 1976, 15). Un altre personatge a destacar d'aquests temps inicials és l'historiador J. Solà i Seriol, del qual es van publicar al 1868 els primers capítols d'una *Historia de Badalona* inacabada, i un dels plànols més antics de la vila. Un any després es publicava el volum corresponent a Hispània del *Corpus Inscriptionum Latinarum* (CIL. II) d' A. Hübner, on constaven les poques inscripcions trobades fins llavors a Badalona. A finals també del s. XVIII (1890) es va publicar l'obra més àmplia i rigorosa portada a terme durant aquell segle, *Badalona. Monografia historica-arqueologica* de Gaietà Soler. Des d'aquesta magnífica obra fins a l'excavació de la casa romana del c/Lladó dirigida per J. de C. Serra Ràfols, J. Colomines Roca i P. Bosch al 1927 no hi ha més activitat científica entorn al passat de Badalona. L'any següent al descobriment de la *domus* romana, J. de C. Serra Ràfols publica el llibre *Baetulo-Blanda* amb una revisió i un estat de la qüestió de les restes romanes conegudes fins al moment. Cal fer un esment molt especial a la labor arqueològica de l'Agrupació Excursionista de Badalona (1925-1940) que, amb col·laboració de l'*Institut d'Estudis Catalans*, desenvolupa un època esplèndida d'excavacions. Durant el segon quart del s. XX, s'excava als poblats ibèrics de Mas Boscà i Turó de Montgat, la *villa* romana de Can Paxau i al Turó d'en Rosés, entre d'altres. Però una de les excavacions més interessants d'aquells anys va ser la portada a terme al *Clos de la Torre*, sota la responsabilitat de J. Font i Cussó. Tot i el parèntesi que va significar la Guerra Civil, d'aquella excavació es van recuperar materials molt valuosos per a la història de la ciutat, com la *Tabula hospitalis* (Comas *et al.* 1999, 41).

Una de les figures més importants per a la historiografia de Badalona és sens dubte Josep M. Cuyàs Tolosa. Un dels grans defensors del patrimoni, fundador i director del Museu de Badalona, inaugurat com a tal el 30 de gener de 1966. Va ser el mateix personatge il·lustre que va fer la descoberta d'un dels jaciments més importants de la

ciutat, les termes romanes (Villaroya 1999, 13). El Museu de Badalona es va construir damunt de les restes termals, convertint-se en un dels punts emblemàtics de l'arqueologia catalana. Josep M. Cuyàs Tolosa passa també a la història per la seva recerca materialitzada en un gran nombre de publicacions i sobretot pels set volums dedicats a la història de Badalona (1975-1982).

A partir dels anys setanta el Museu de Badalona ha estat el gran valedor del patrimoni i davanter en la recerca i investigació històrica i arqueològica de la ciutat. Des del Museu s'han publicat obres fonamentals pel coneixement de la *Baetulo* romana com *Baetulo. Topografia arqueològica, urbanisme e historia* de J. Guitart i Duran (1976) o *Baetulo. Arqueologia urbana 1975-1985* de Petita Padrós i Martí (1985).

6.2. Topografia, urbanisme, desenvolupament i evolució històrica de la ciutat

L'*Oppidum civium Romanorum* de *Baetulo* és una ciutat creada *ex novo* al territori de la Laietania. La ciutat es va construir en el turó d'en Rosés, una petita elevació del terreny que era delimitada pel mar en el seu vessant meridional i per l'est i l'oest transcorrien dues rieres, la de Matamoros i la de Canyet, Folch o Martí Pujol, respectivament (Comas *et al.* 1999, 27). Aquesta topografia va condicionar l'estructura i formació de la ciutat, dividida en dos sectors, una part baixa encarada cap a la platja i un sector superior que aprofita la vessant del turó. L'*Oppidum* citat per Plini el Vell¹⁴³ comptava amb un recinte emmurallat, arqueològicament s'han pogut documentar dos trams a la part nord-est i sud-est de la ciutat¹⁴⁴ (fig. 158). La datació d'aquesta muralla ha permès situar la ciutat a inicis de la primera part del s. I aC (Guitart 2006, 55).

La fundació de la ciutat de *Baetulo* respon a la finalitat de ser un element vertebrador dins de la nova ordenació del territori de la Laietana. *Baetulo*, com *Iluro*, són ciutats *ex novo* d'origen romanoitàlic (Guitart 1993, 55-57; Guitart 2006, 54-55) i no un

¹⁴³ NH 3.3.22

¹⁴⁴ Un dels trams es localitza al carrer del Temple, de 23m d'allargada amb dues grans torres semicirculars. L'altre es va excavar al Clos de la Torre, aquest de 24 m de llargària i amb una torre quadrada que defensava la porta d'entrada a la ciutat (Comas *et al.* 1999, 29).

restabliment d'antics poblats indígenes de la Laietania, com s'havia cregut tradicionalment. Una prova d'aquest fet és l'existència d'alguns poblats indígenes en les dates de fundació de la ciutat. Al poblat de Mas Boscà, situat molt a prop de la nova ciutat, es constata una darrera ocupació a inicis del s. I aC a una part del poblat. Encara que aquesta fase d'ocupació pot respondre a un moment molt puntual del poblat, no hi ha dubte que el nucli ibèric no experimenta un final brusc (Zamora 1996, 164).

L'urbanisme de *Baetulo* es desenvolupava ortogonalment en una superfície de gairebé 11 Ha, amb una distribució interior orientada NO-SE. Les restes estudiades fins avui dia indiquen set illes en amplada per nou de llargada, dividides per carrers de 5m d'amplada i dos carrers de 8 i 9 m al centre de la ciutat (Guitart *et al.* 1993, 189). S'ha pogut comprovar com els carrers orientats en direcció muntanya - mar (*cardines*) disposaven de col·lectors, per a una bona evacuació de les aigües residuals, resta però saber com funcionava l'evacuació en els *decumani*. Per a l'abastiment de la ciutat o una part d'ella, es va localitzar un conducte situat a l'angle NE de la ciutat en un dels *cardines*, procedent molt possiblement del Torrent de la Font o d'una font o mina (Padrós 1999, 603-609).

La possible ubicació del fòrum al centre de la ciutat és testimoniada per l'església de St. Maria, construïda amb material romà aprofitat, entre el qual es troba una epigrafi que menciona l'espai de funció pública. És també en aquesta església on es conserven els únics vestigis del temple romà de *Baetulo*, sota de l'altar del Santíssim s'han fossilitzat les bases d'unes pilastres i de dos murs fent cantonada, interpretats com part del *podium*. Seguint aquesta possible petjada, l'àrea forense s'emplaçaria al final de la part alta de la ciutat, per damunt de la terrassa inferior per aconseguir un efecte escènic pronunciat (Guitart 2006, 54). Per les poques dades arqueològiques de què es disposa de la posició exacta del fòrum, s'han plantejat altres hipòtesis. Una d'elles proposa que el fòrum es desenvolupés des de l'illa ocupada avui per l'església de Santa Maria cap a la part central de la zona baixa de la ciutat (Guitart *et al.* 1993, 189). L'entrada a la ciutat en època imperial s'efectuava per la Via Augusta, la via que entrava a la ciutat ha restat fossilitzada pel carrer del Mig de l'actual Badalona. Els dos sectors en què es divideix l'*oppidum* (part alta i part baixa), mostren característiques diferenciades. En el sector superior és on s'han documentat la majoria de les restes residencials, mentre que a la part baixa predominen els edificis públics i artesanals. La trajectòria de la Via Augusta (via litoral anteriorment), situada a la part baixa, hauria actuat com a revulsiu per al

comerç de la zona. És també en aquest sector on es van descobrir les termes públiques de la ciutat, les del s. I aC i les datades en època altimperial de l'Hort de les Monges. Les més antigues, situades sota l'actual Museu de Badalona, formaven un conjunt de zona termal i *palestra*, amb un esquema plenament itàlic i amb *hipocaust* només a la piscina del *caldarium* (Comas *et al.* 1999, 36-38). Un altre edifici públic destacable de la ciutat antiga és el teatre. Últims sondejos i excavacions han permès verificar la hipòtesi de l'existència d'un teatre romà a partir de l'observació de la planta topogràfica de la ciutat. L'edifici de 44m de diàmetre seria visible des de la Via Augusta i també des del mar (Padrós/Moranta 2006, 214).

La ciutat fundada a inicis del s. I aC, va prosperant gràcies a la producció i comercialització del vi, sobretot en època d'August. El lloc d'emplaçament de la ciutat, a prop del mar en una plana de bones comunicacions i amb moltes possibilitats agrícoles, va propiciar aquest enriquitment de la ciutat. L'aparició en el mercat de les produccions laietanes de *Baetulo* són representades pel tipus d'àmfora Laietana 1 i Pacual 1 (Comas 1987, 162). Les rutes comercials no només van afavorir econòmicament a la ciutat, sinó també a la penetració cultural de la resta de l'imperi. Així queda palès per l'inestimable troballa d'un bol de parets fines de possible producció d'Aco, datat en època de Claudi (López 2001, 113). A la peça apareix un text d'Ovidi del llibre segon dels *Tristia*, versos 105 i 106. La iconografia i el text del bol reproduïen la malastrugança d'Acteó en veure per casualitat Diana despullada, i castigat amb ser presa dels gossos convertit en cèrvol:

Inscius Actaeon vidit sine veste Dianam praeda

*Fuit canibus non minus ille suis*¹⁴⁵

Aquesta excepcional troballa a *Baetulo* aporta nous testimonis a la tradició d'Ovidi, pel que fa a la seva biografia i política en els comentaris escolars¹⁴⁶ i en la crítica textual de

¹⁴⁵ Transcripció i restitució (Mayer 2002, 99). L'article fa referència a la diferència de transmissió d'aquest text amb els manuscrits d'Ovidi, que pot respondre a una variant d'autor o molt possiblement a una citació de memòria.

¹⁴⁶ Recordem la relació entra la desgràcia d'Acteó i el desterrament d'Ovidi. És possible que Ovidi fos testimoni d'una acció ofensiva per August, igual que Acteó amb Diana (Schwartz 1989,552). La iconografia d'aquest bol remarca aquest error i la seva tradició textual.

la seva obra en la utilització del text en aquest suport i la seva cronologia (Mayer 2002,101-102).

Així doncs, *Baetulo* va adquirir la categoria de *municipium* en època de Vespesià, fruit de la concessió del *Ius Latii*. Amb aquest canvi jurídic es va produir un augment de les actuacions urbanístiques de tipus públic finançades pels ciutadans que es van anar donant al llarg del s. II dC. A partir de mitjan s. III dC, la ciutat va anar patint un cert abandó, i l'arqueologia no registra pràcticament cap dada amb posterioritat al s. VI dC (Comas *et al.* 1999, 44-51).

Fig. 158. Tram de la muralla amb una de les torres de defensa semicirculars (DDAA 2003, 21).

6.3. Arquitectura domèstica

La ciutat romana de *Baetulo*, com tantes altres ciutats romanes que reposen sota nuclis urbans actuals, ofereix a l'arqueòleg una visió molt parcial de la realitat urbana del passat. Badalona, però, té l'avantatge que una gran part de la ciutat antiga no va ser urbanitzada fins a la segona meitat del s. XX. Aquest fet ha propiciat que una important part de la *Baetulo* romana estigués molts segles sense una activitat urbanística que la malmetés. La informació i qualitat de les restes domèstiques d'aquesta ciutat és força heterogènia. S'han pogut excavar plantes relativament extenses d'algunes de les cases, i en algunes d'elles amb un mètode estratigràfic, del qual s'han pogut extreure dades rigoroses. Altres, però, són excavacions antigues sense abundants dades arqueològiques que dificulten la seva comprensió.

Encara que el nombre de cases localitzades i estudiades no és gaire elevat, un total de set, l'urbanisme conegut de la ciutat ha permès identificar una zona de caire més residencial de la ciutat i una altra de comercial i més pública. La gran part de les cases descobertes a *Baetulo* s'ubiquen a la part alta, el sector considerat com el residencial, i només dues a la part baixa, una d'elles assentada sobre la muralla oriental de la ciutat.

L'arquitectura domèstica de *Baetulo* ha estat des d'un inici una part de l'arqueologia Badalonina que més interès ha generat. Sense dubte, aquest interès es deu en gran mesura al descobriment de la casa del c/Lladó l'any 1927, la *domus* dels Dofins. La seva estructura i mosaics van ser objecte de molts estudis¹⁴⁷, però recentment se n'ha publicat un sobre el sector productiu d'aquesta casa i la seva veïna, la *domus* de l'Heura, on s'aclareixen molts punts obscurs d'aquests sectors de les cases (Comas/Juan 2002). Però l'estudi que cal ressaltar és el treball de recerca realitzat per V. Cantarellas (2006). En aquest treball s'efectua una intensa revisió de la informació arqueològica, amb dades inèdites, com la proposta d'una nova datació per a la creació de les estructures domèstiques.

¹⁴⁷ Serra Ràfols 1928, 29-38; Gudiol 1931, 75; Puig i Cadafalch 1934, 252-253; Balil 1959a, 28-29; Balil 1964, 89-96; Guitart 1976, 81-88; Alemany 1995.

Així com la casa dels Dofins va generar bibliografia molt aviat, per un estudi de conjunt de totes les restes d'aquest tipus d'arquitectura s'ha d'esperar a l'estudi de J. Guitart i P. Padrós el 1986, i més tard al de J. Guitart, P. Padrós i C. Puerta (1991). Aquests dos estudis fan una repassada de totes les restes documentades fins llavors i el tipus d'arquitectura domèstica que es descobreix a la ciutat. El present treball recull la tasca realitzada per aquest estudi i en pren el relleu actualitzant i revisant les dades que s'han generat fins avui.

6.3.1. Anàlisi arquitectònica

A la ciutat de *Baetulo* s'han comptabilitzat set restes considerades com a possibles restes domèstiques. Les que presenten una planta més completa no han comportat problemes per ser identificades, altres a causa de la seva parcialitat generen més reserves, però han estat incloses a l'estudi perquè totes elles compten amb elements considerats domèstics. De les set cases, en dues ha estat possible identificar la tipologia en seguretat, les altres o no es coneix, o són tipologies dubtoses. En definitiva, a la ciutat de *Baetulo*, les cases es classifiquen en tres apartats, dues tipologies:

- 1) Atri i peristil
- 2) Peristil

I un tercer apartat:

- 3) No es coneix

A la primera tipologia pertanyen la *domus* dels Dofins (fitxa n° 34) i la *domus* de l'Heura (fitxa n°35). Les dues cases es desenvolupen entorn de dos sectors ben diferenciats, un atri i un peristil. El primer, un atri, és on s'ubiquen les entrades de les cases. Però mentre que a la *domus* de l'Heura es va poder excavar, a la *domus* dels *Dofins*, únicament se suposa en aquest sector. A les dues cases només es coneix un braç d'estances que s'obririen al peristil de la casa.

De la segona tipologia són la casa del c/del Temple (fitxa n°39) i la *domus* del Clos de la Torre (fitxa n°40). Les dues són possibles candidates d'aquesta tipologia, la primera perquè només es coneix l'espai definit com un jardí i un pòrtic, i per tant no es coneix com s'articula dins de la casa, si és un espai secundari o una àrea central de circulació. En el cas de la *domus* del Clos de la Torre el dubte recau en la morfologia d'aquest espai, atès que no hi ha dubte que la casa s'articula entorn d'aquest, però no es coneix si pertany a un peristil o a un pati porticat.

En el tercer grup es troben la casa del c/Fluvià n°23 (fitxa n°36), la casa del pati de la rectoria de St. Maria (fitxa n°37) i la casa de la plaça de l'Oli n°8 (fitxa n°38). En els tres exemples no s'ha pogut identificar el tipus d'hàbitat al qual pertanyien les restes. No ha estat possible interpretar l'existència d'àrees de circulació o altres característiques que les definissin.

6.3.2. Estructura

a) Ingrés

De totes les restes domèstiques estudiades, únicament en una casa s'ha pogut excavar l'entrada i només parcialment. L'entrada coneguda pertany al tram final dels *fauces* de la *domus* de l'Heura (habitació n°4, fitxa n°35), sense poder observar com era l'accés exacte de la casa. Però la part dels *fauces* conservada permet interpretar una entrada itàlica de casa d'atri, disposada axialment respecte aquest. L'espai occidental no excavat de l'entrada de la casa és prou gran perquè hagués existit alguna estança, com una *cella ostiaria*. Es coneix però, que el tram del *cardo maximus* on s'efectuaria l'accés a l'habitatge, estava porticat (fig. 159). El porxo dels carrers, tot i ser un espai públic destinat a la protecció dels ciutadans envers el sol i el mal temps, anava a càrrec del propietari de la casa adjacent construir-los i mantenir-los. Així es desprèn del tractadista Marcial (I, 82), que recull en la seva obra com s'ensorra un pòrtic d'una propietat privada i el deure del propietari d'arreglar-la. Tot i el cost que representava pel propietari, era un element propagandístic més dels *domini*, en aquest cas del senyor de la *domus* de l'Heura, que es projecta més enllà de les portes de la casa i que a la vegada la magnifica (fig. 160).

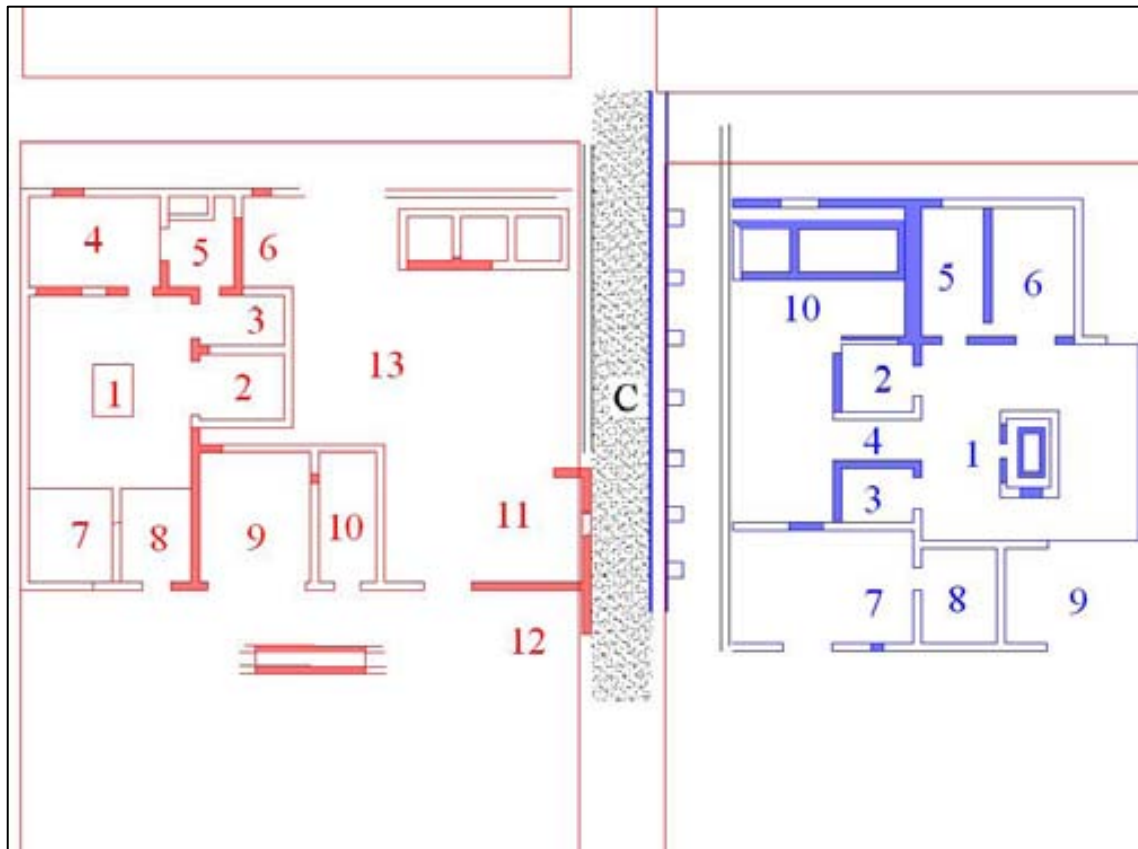

Fig. 159. Planta de les cases del c/ Lladó i el *cardo maximus*. Casa dels Dofins en vermell i casa de l'Heura en blau (modificat de Comas/Juan 2002, 451).

Fig. 160. Tram dels *cardo maximus* de la casa de l'Heura. Foto de l'autora.

El solar on descansava la *domus* dels Dofins (fitxa n°34) no va permetre descobrir l'entrada de la casa, però no hi ha dubtes que l'accés de la casa s'ubicaria a l'oest. Molt possiblement amb una morfologia semblant al de la *domus* de l'Heura i ubicat axialment respecte al *tablinum*. Tampoc no es poden descartar entrades secundàries d'aquestes

domus, localitzades als sectors del peristil, i sobretot una entrada des del *cardo maximus* a la *domus* dels Dofins.

b) *Àrea de circulació*

A *Baetulo* es constaten dues àrees de circulació, l'atri i el peristil. La primera tipologia es troba a les cases del c/Lladó, la *domus* dels Dofins i la *domus* de l'Heura. L'atri de la *domus* dels Dofins (fitxa n°34) conserva un bell paviment de *impluvium*, però no el mur perimetral que l'envoltava, fet que no permet reconèixer a quina tipologia dels tres atris 'impluviats' correspondria. Fos quina fos la seva tipologia, l'*impluvium* en aquesta casa hauria funcionat com a centre decoratiu. Es documenta la franja d'una antiga canonada des del cor de l'*impluvium* que travessa l'atri cap a l'est, segurament per desguassar l'aigua de pluja, però no posseïa cap cisterna per a la recollida. Es conserven tres cantons d'estances entorn d'aquest atri: el septentrional, el meridional i l'oriental. El braç situat al sud no s'obriria a l'atri, les estances estan orientades cap el peristil disposat transversalment respecte l'atri. Les altres estances dels cantons nord i est pertanyen al sector de l'atri, a les quals s'haurien d'afegir les suposades habitacions del cantó oest no excavat. Aquest atri, malgrat no conservar l'entrada (oest), mostra un eix axial entre l'*impluvium* i el *tablinium*, i probablement es devia perllongar respecte l'accés de la casa. L'axialitat d'aquesta casa també es podria allargassar, en la seva primera fase, cap al possible *hortus* situat a la part posterior del *tablinium*. Es desconeix, però, si el *tablinium* gaudia d'una vista a aquest espai ulterior.

L'atri de la *domus* de l'Heura (fitxa n°35) mostra un esquema i característiques similars al de la casa dels Dofins, però en aquest exemple, la part no conservada és l'oriental. El sector de l'atri, igual que la seva casa veïna, conservaria dos braços d'estances obertes a ell i un possible tercer que no s'ha conservat (est). Les estances situades al cantó sud, inicialment s'orientarien totes elles cap el peristil, encara que es desconeixen l'extensió total de l'àrea, i ni els accessos, potser l'habitació n°9 disposaria d'accés a tots dos sectors. En aquest exemple l'atri seria columnat (tetràstil).

Els atris de les cases del c/Lledó s'identifiquen amb el nucli inicial de la casa d'atri itàlica i, tot i no tenir una simetria exacta pel desenvolupament lateral del sector del

peristil, mostren elements molt característics com l'axialitat, l'*impluvium*, els fauces (*domus* del l'Heura) i el *tablinum* (*domus* dels Dofins)(fig. 159, n°1 de les dues cases).

Aquestes dues cases, disposen d'una segona àrea de circulació més. Dos peristils que l'arqueologia tan sols ha permès intuir (fitxa n°34, habitació n° 14) i (fitxa n°35, habitació n°11). Només s'ha pogut observar un braç d'estances d'aquestes àrees, i sense conèixer l'extensió exacta de la casa, és difícil efectuar hipòtesis sobre el desenvolupament d'aquests peristils. Si la casa ocupés tota l'*insula* teòrica¹⁴⁸, no hauria espai suficient per a l'existència de més estances entorn d'aquestes àrees. És per tot això que es considera que més aviat serien peristils de dimensions reduïdes.

Les dues cases són concebudes com cases d'atri i peristil des d'un inici, construïdes en època d'August. Encara que no s'aprecia la connexió entre les dues àrees de circulació, la casa es pot considerar com la casa d'atri i peristil identificada. A Pompeia es poden trobar exemples de cases amb atris i peristils on el peristil es disposa transversalment respecte l'atri. Alguns dels exemples són la casa del *Sacerdos Amadens* o la casa VI 16, 26 (De Vos 1982, 113-114; Allison 2004, 209 i 212), i a Catalunya es pot observar aquesta disposició a la casa n°1 d'Empúries (fitxa n°30). Les cases s'adapten a l'espai del solar, encara que totes dues mostren una planta molt ortogonal.

A part dels peristils de la *domus* de l'Heura i de la *domus* dels Dofins, a *Baetulo* es troben dues àrees de circulació susceptibles de ser considerats peristils. La casa del c/del Temple (fitxa n° 39) és un d'aquests exemples, les restes descobertes indiquen un possible peristil, però sense establir la relació d'aquest espai amb la resta de la casa no es pot definir amb seguretat la seva funcionalitat. Podria correspondre al centre distribuïdor i de circulació de la casa, però també a una zona ajardinada posterior o més secundària de possible habitatge.

¹⁴⁸Les últimes excavacions posen de manifest que l'*insulae* hauria de ser més llarga de 40'80 m del model proposat d'un *actus* per aquesta allargada (Cantarellas 2006, 144). Encara que el *decumanus* que anteriorment s'havia situat com el límit nord de la casa, s'ubiqui més al nord, el final septentrional de la casa és el mateix. Tot i que en aquesta *insula* les últimes intervencions hagin canviat lleugerament les mides de l'allargada, Guitart *et al.* 1993, 189-190 continua sent la proposta acceptada per a la resta de la ciutat romana. Pel que fa a la *domus* dels Dofins i de l'Heura l'amplada de l'*insula* continua sent la mateixa que la proposada, i encara que les restes conegudes d'aquell moment feien considerar que la casa només ocuparia una part de la *insula*, avui dia amb la coneixença actual els límits meridionals proposats per aquesta *insula*, són el que permeten formular la hipòtesi de l'extensió de la casa.

L'altre exemple és la *domus* del Clos de la Torre (fitxa n° 40). En aquesta gran *domus* gaire bé suburbana, l'espai considerat com a possible peristil forma part de l'àrea de circulació central de la casa (habitació n°11). El problema en aquest cas és definir la tipologia d'aquest espai. Aquesta *domus* va ser excavada als anys trenta del segle passat i la informació és molt escassa, sense poder concretar si pertany a un peristil o un pati porticat. A la *domus* del Clos de la Torre es documenta una possible relació amb un altre gran peristil o zona ajardinada, a part de documentar-se en algunes estances una orientació cap a un altre sector diferent de la primera àrea de circulació (habitació n°12).

c) Zona residencial

Tot i el poc nombre de cases documentades a la ciutat de *Baetulo*, s'han conservat força estances de representació. Es concentren sobretot a les cases del c/Lladó, la *domus* dels Dofins i la *domus* de l'Heura. En la primera casa s'ubica l'únic *tablinum* descobert de la ciutat (habitació n°2, fitxa n°34). És un exemple clàssic d'aquest tipus d'estança, axial respecte *l'impluvium* i l'atri, i segurament també respecte l'entrada. La seva posició central el defineix com l'estança principal d'aquest sector de la casa, des d'una posició de control, obert gairebé en tota la seva amplada a l'atri i bellament decorat. Una altra estança de representació del sector de l'atri és l'habitació n°4, un *triclinium* més llarg que ample, on l'entrada a l'estança s'efectua pel cantó llarg. L'habitació n°4 és l'única estança domèstica conservada pavimentada amb *opus sectile*, amb la utilització de marbres costosos com el "giallo antico" o el marbre *lucul·lei* "africano", entre d'altres. Aquesta pavimentació mostra un elevat nivell econòmic del propietari i la rellevància d'aquesta sala dins de la casa. Aquesta habitació es relaciona amb una altra estança (l'habitació n°5), tradicionalment identificada com un *cubiculum*. El primer a identificar-ho va ser A. Balil (1973, 35). Aquesta funció es donava per l'existència d'una zona delimitada per un mur baix i sense pavimentar, a l'extrem nord-oest de l'estança, reconeixent aquest espai rectangular de terra batuda com l'antic senyal de suport o la base d'un llit. La conjunció *triclinium* – *cubiculum* és molt comuna en les cases romanes, encara que els exemplars coneguts on se situa aquesta conjunció a l'atri són molt escassos¹⁴⁹. En el compost

¹⁴⁹ Un exemple molt conegut és a l'atri toscà de la casa de l'Efebo on s'observa un *triclinium* amb un *cubiculum* en un dels seus cantons llargs. Un altre exemple és a *Fragellae*, a la *domus* 7, on a la segona fase (primer quart del s. II aC), al costat de dos *cubacula* de l'atri es crea un *triclinium* adjacent. El *cubiculum* al costat del *triclinium* és una de les materialitzacions més clares de la "luxúria" asiàtica arribada a Roma a partir del s. II aC. És un

triclinium – *cubiculum* sempre s'ha de diferenciar aquests *cubicula* dels *cubicula* nocturns. Aquestes estances adjacents als *triclinia* estan destinades a desenvolupar activitats que requereixen més intimitat dins de les reunions i àpats entre els iguals de la classe benestant. Les activitats que es desenvolupen en aquestes estances són: ajeure's mentre s'espera el banquet, o descansar després de menjar, recitar poesia en la intimitat, debatre temes privats o de negocis entre alguns dels comensals, o fins i tot es realitzen actes més passionals (Zaccaria 2001, 94-96). Aquestes estances poden comptar amb *lecti*, però no estan destinades al descans nocturn. Si a la casa del c/ Lledó s'identifica l'habitació n°5 com un *cubiculum* no s'ha d'interpretar com una sala d'estar (*cubiculum* per dormir) sinó com una sala de representació. Ara bé, la situació dins de la casa d'aquesta estança podria contradir la definició de *cubiculum* per la diversitat d'accessos que presenta, tant si és nocturn com no. Sigui com sigui aquest *cubiculum*, de representació o d'estar, requereix intimitat i no només té accés pel *triclinium* sinó també per l'habitació n°3 i n°6. Tant l'accés des de l'estança n°3 com des del *triclinium* conserven les marques de les pollegueres, per tant si es requereix intimitat es podria tancar la porta. Però amb la planta coneguda, l'únic pas per accedir a l'*hortus* és l'estança n° 6, i només s'hi pot arribar per aquest possible *cubiculum*. L'habitació n°5 ocupa un lloc massa distribuïdor per exercir una funció més aviat privada, la falta de coneixença de la planta no pot assegurar que no existís un altre pas per arribar a l'*hortus* sent el conservat més secundari, encara que això sembla difícil. Aquesta estança s'ha definit tradicionalment com un *cubiculum* per l'espai rectangular sense pavimentar, però aquestes restes poden respondre a altres elements, com un espai destinat a un moble, un armari o lleixes d'obra¹⁵⁰, o un espai al qual les restes actuals no permeten donar un significat. La ubicació de l'estança dins de la planta contrasta amb una funció de descans o de reclusió, i pot respondre a un altre tipus de sala, com ara una sala annexa de preparació de banquets si la cuina es localitzés a l'*hortus*. Aquesta sala, però, té una difícil interpretació amb els elements amb que es compten a l'actualitat.

En el sector del peristil d'aquesta *domus* es localitzen altres habitacions amb possibles funcions de representació, entre aquestes ressalta l'habitació n°9 com un possible *oecus*.

desenvolupament del plaer entre iguals que exclou la clientela (Zaccaria 2001, 91), d'aquí que els exemples generalment es desenvolupin més comunament al sector del peristil (fig. 162).

¹⁵⁰ L'anàlisi de la cultura material a Pompeia portat a terme per P.M. Allison (2004, 43-48), arribava a la conclusió que moltes de les ranures de les estances, interpretades com espais per encaixar-hi al llit, eren per altre tipus de mobles, com armaris o prestatgeries.

És la sala més gran conservada de la *domus*, situada en una posició força central dins d'aquest braç d'habitacions orientades cap el peristil. S'obre en tota la seva amplada al jardí amb vistes al *lacus* descobert a l'última dècada del s. XX.

Entre les sales restants d'aquest sector podria trobar-se també alguna sala d'estar. Encara que la relació de les estances amb l'*oecus* i el peristil configura aquest braç com una ala de representació de la casa. L'altra casa amb sales residencials destacades és la *domus* de l'Heura (fitxa n°35), les habitacions n° 5 i 6 formarien part dels menjadors del sector de l'atri. El mosaic de l'habitació n°6 dibuixa l'espai pels tres *lectus*, i identifica l'habitació com un *triclinium*. L'habitació n°5, encara que la composició musivària no assenyalava l'espai tricliniar com l'estança anterior, s'ha d'entendre com una altra sala de representació amb accés directe a l'anterior, destinada a menjar, dormir o a totes dues accions. Al sector del peristil es pot observar un exemple molt entenedor de la conjunció *triclinium* – *cubiculum*, les estances n°7 i n°8 respectivament (fig. 161). En aquest model l'accés al *cubiculum* podria haver estat només des del *triclinium*, resultant l'estança reservada per les accions més íntimes i privades dins d'un banquet o actes de representació.

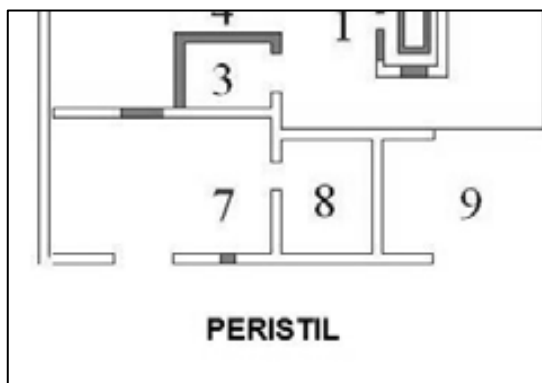

Fig. 161. Detall habitació n°7 i 8 (adaptada de Comas/Juan 2002, 451).

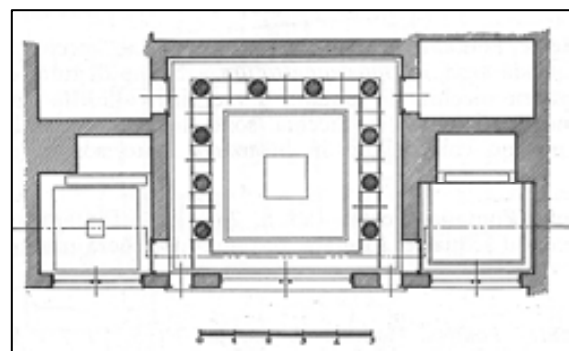

Fig. 162. Exemple de conjunció *oecus* i *cubicula* del sector del peristil de la casa del Laberinto (De Vos 1982, 183).

A la *domus* de l'Heura les sales que poden actuar com a possibles habitacions de descans nocturn, és a dir com a sales d'estar, són les habitacions n°2 i 3, identificades com a possibles *cubicula*. Però sense restes materials ni decoratives que ho confirmin, podrien haver desenvolupat altres funcions, com la de magatzem.

Altres possible sales de representació que es localitzen a la ciutat de Badalona, malauradament no s'han conservat amb les mateixes condicions que les de les *domus* del c/Lladó. Presenten més dubtes per la manca de restes decoratives i materials i sobretot per la impossibilitat d'una visió més diàfana de les seves posicions dins de la planta de la casa. Podrien considerar-se sales de representació les habitacions n°3 i n°4 de la casa del c/Fluvià (fitxa n°36), que ofereixen restes de decoració en el paviment i possible decoració parietal, malgrat que són elements que poden trobar-se en altres tipus d'estança. Això mateix es dona en les estances descobertes a la casa de la plaça de l'Oli (fitxa n°38), on les restes decoratives indiquen una zona noble de la casa, però sense atribuir una funció concreta a cadascun dels àmbits.

Per acabar, la *domus* del Clos de la Torre (fitxa n°40) ofereix l'habitació n°1 com una sala de representació oberta al peristil o pati porticat. Encara que les restes i notícies arqueològiques d'aquest habitatge no han facilitat més indicis per reconèixer funcions d'altres sales, possiblement moltes de les estances excavades de la casa formessin part d'un cos de representació.

d) Zona de servei i producció

La identificació de l'espai o estança destinat a les funcions culinàries de les *domus* no ha estat mai una tasca fàcil. A excepció del banc d'obra observat a les cuines vesuvianas, els elements materials que permetrien reconèixer aquest espai generalment no es conserven. A vegades perquè són llars més senzilles fetes de materials més caducs o reutilitzables, o simplement per la facilitat de destrucció del banc d'obra que tindrien les cases d'altres ciutats fora de la zona vesuviana. Estudis realitzats a l'Àfrica Proconsular (Bonini/Rinaldi 2003, 192-197) o a ciutats com Ostia (Riva 1999), on la conservació de bancs fets d'obres és casi nul·la i que ha portat tradicionalment a la creença en l'absència de cuina a les cases, consideren que els espais destinats a la preparació del menjar en molts casos no deixa el suficient rastre material perquè hom pugui percebre'ls. Resta doncs, un camí llarg per recórrer, pel bon coneixement dels espais i les morfologies diverses que pot presentar l'espai dedicat a les funcions culinàries dins de les *domus* romanes a les diverses províncies. En el cas de la ciutat de *Baetulo*, s'ha excavat un forn (Cantarellas 2006, 82), que podria relacionar-se amb la primera fase de l'*hortus* o pati posterior de la *domus* dels *Dofins* (habitació n°13, fitxa n°34), de dimensions

potser massa reduïdes per ser considerat industrial. Conjuntament amb aquest forn s'han documentat una sitja i unes àmfores disposades al terreny de forma invertida, utilitzades possiblement com a recipients d'emmagatzematge. Aquestes restes poden pertànyer a funcions relacionades amb la cuina, que en aquest cas se situarien al pati posterior o a l'*hortus* durant la primera fase de la casa. En l'etapa posterior, quan es construeixen les instal·lacions per a la producció de vi, la cuina s'hauria d'ubicar en un altre espai de la casa no excavat. No s'ha de descartar que aquest tipus de funcions domèstiques se situïn dins d'aquests àmbits, on potser la zona de cuina estigués coberta o parcialment coberta. Amb aquesta situació es resoldria fàcilment la sortida de fums. La ubicació a un pati o zona descoberta podria explicar per què molts cops no es localitza l'espai destinat a les funcions culinàries, on els senyals materials d'aquesta activitat encara s'esborrarien amb més facilitat. A la ciutat grega d'Empúries es conserven a l'*hortus* o pati posterior de la casa 7 (fitxa n°3) dues grans sitges, el mal estat en que es troba aquest espai fa possible que no es descarti la ubicació a l'*hortus* o pati posterior de la cuina, igual que a la *domus* dels Dofins de *Baetulo*.

A la ciutat s'han trobat altres petits indicis d'estances destinades a funcions culinàries o de magatzem, com són les habitacions n°2 i 4 de la *domus* del Clos de la Torre (fitxa n°40), descrites per J. Font i Cussó i J. de C. Serra Ràfols com a possibles zones d'emmagatzematge. Però només es compta amb les referències dels autors, sense cap més coneixença descriptiva.

Són prou conegudes les zones de producció de vi de la casa de les cases del c/Lladó, l'habitació n°13 de la *domus* dels Dofins (fitxa n°34) i la l'habitació n°10 de la *domus* de l'Heura (fitxa n°35). Les dues instal·lacions, situades a banda i banda del *cardo Maximus* de la ciutat, es construeixen a la segona fase de les respectives cases, a mitjan del s. I dC. segona meitat del s. I dC. Aquestes instal·lacions constaten una vegada més la importància de la producció de vi a *Baetulo* (Comas/Juan 2002, 455-456) i aporten un exemple més sobre la *domus* romana, on dins dels límits de les residències urbanes hi ha espais dedicats a la producció industrial com a la casa del c/ Fortuny n° 12-14 de *Tarraco* (Fitxa n°47), o a la casa altimperial del c/Bisbe Caçador (fitxa n°44). En realitat *Baetulo* ofereix un possible exemple més, documentat a la segona fase de la casa del c/Fluvià n°23 (fitxa n°36). En el pati posterior es construeixen una sèrie de grans

recipients amb una funció de magatzem (Guitart *et al.* 1991, 42) i unes proporcions que indiquen un espai destinat a una producció de caire més industrial, que no exclusivament domèstica.

Finalment s'han pogut documentar uns banys segurament domèstics. Es troben a la casa del pati de la rectoria (fitxa n°37), on es va documentar una bella piscina i material constructiu termal que assenyalen un espai calefactat. Malauradament el solar on es va excavar era molt reduït, només es compta amb una part molt parcial de les restes, i no es poden observar a quina part de la casa pertanyia, per on s'accedia, la totalitat d'estances destinades a la zona termal de la *domus*. Ara bé, per l'entitat de les restes, tot fa pensar que era una *domus* amb un molt bon nivell adquisitiu.

e) Zona de culte

L'únic espai dedicat a funcions religioses entre les *domus* documentades a *Baetulo* és en el peristil o jardí de la casa del c/del Temple (fitxa n°39). En aquest àmbit es va exhumar una ara sense restes d'epigrafia i sense decoració pictòrica, amb què es relacionava un gran vas. La ubicació d'ares de culte domèstic en jardins i patis es documenta àmpliament a les *domus* de la Campania i també d'Òstia (Bakker 1994, 32-43). A Catalunya es troben dos exemples d'una ara de culte domèstica descoberta en peristils a la casa n°2B d'Empúries (peristil 40a, fitxa n°32) i al petit peristil n°2 de la casa del c/Eivissa n°16 (fitxa n°52) de *Tarraco*.

6.3.3. Tècnica de construcció

La gran majoria dels sòcols dels murs estudiats de les cases conservades de la ciutat estan aixecats amb pedra irregular sense treballar, alguns lligats amb morter i altres amb fang. En alguns d'aquests murs hi ha restes de l'alçat de tàpia, com a les habitacions n°5 i 6 de la *domus* de l'Heura (fitxa n°35); o restes de l'alçat de tovot a la casa de la plaça de l'Oli (fitxa n°38). A *Baetulo* també s'ha documentat la utilització de murs fets tots d'ells de tovot, com a la mateixa casa de la plaça de l'Oli (fitxa n°38), i possibles murs de la *domus* del Clos de la Torre (fitxa n°40). Aquesta tècnica utilitzada des del Calcolític a la península Ibèrica, i que recull la cultura edilícia romana mostrant la seva flexibilitat i desenvolupament en tècniques forànies (Uribe 2006, 215-216), també es pot observar

en alguns murs de la casa 2A d'Empúries (Chazelles 1990, 109-111) i a les cases de *Bilbilis* dins de l'àrea del nord-est peninsular (Uribe 2004, 195).

També s'ha pogut observar la utilització de pedra ben treballada i escairada. Aquest exemple es troba a la façana de la casa de la plaça de l'Oli (fitxa n°38), construïda amb una obra mixta de filades de blocs treballats i una línia de teules. Construir les façanes amb murs sencers de pedra o totxana, i en canvi els murs interiors aixecats amb la composició de sòcols de pedra i totxana i l'alçat de tàpia o tovo, és un fenomen detectat a totes les cases de les ciutats catalanes.

6.3.4. Sistema hidràulic

A *Baetulo* s'ha constatat l'abastament d'aigua potable provinent possiblement del Torrent de la Font o bé d'algunes de les mines existents de la zona. L'abastament a la ciutat és confirmat pel conducte d'aigües del c/Pujol (Padrós 1999, 603-609), però no s'ha documentat l'existència de l'arribada d'aigua potable de l'administració pública a alguna de les *domus* excavades. Encara hi ha moltes parts sense conèixer d'aquestes cases, i la seva relació amb la xarxa viària i hidràulica de la ciutat, i per tant una possible interconnexió. Tot i així, mentre no es documenti aquesta relació, cal pensar en altres formes d'aprovisionament d'aigua per a l'habitatge, com la recollida de l'aigua de pluja i l'extracció de la capa freàtica. Es conserven dos pous pertanyents a un àmbit domèstic. Un situat al segon espai descobert de la casa del Clos de la Torre (habitació n°12, fitxa n° 40) i l'altre al pati posterior de la casa del c/Fluvià n°23 (habitació n°5, fitxa n°36). La recollida d'aigües, que en teoria es produiria als atris de la *domus* dels Dofins (fitxa n°34) i de la *domus* de l'Heura (fitxa n°35), no s'ha pogut documentar, donat que en cap dels dos exemples no s'ha localitzat la cisterna on s'emmagatzemaria l'aigua de pluja. A la *domus* de l'Heura, com que no ha estat excavat una gran part de l'atri, podria trobar-se la cisterna a la zona no descoberta, però sembla no haver-hi dubtes sobre l'ús decoratiu de l'*impluvium* de la *domus* dels Dofins i per tant de la no existència d'una cisterna. En realitat l'única cisterna d'ús domèstic que es coneix a la ciutat és la cisterna descoberta al s.XVIII i relacionada amb la casa del c/Fluvià n°23 (fitxa n°36). Malgrat la relació amb la casa, no s'ha pogut observar d'on procediria la recollida de l'aigua de pluja, si d'un sistema d'*impluvium* o de canalitzacions des d'un pati o peristil. Així doncs, tot i no haver-hi dubtes que a *Baetulo* existien els diferents sistemes d'abastament d'aigua,

abastament de la xarxa pública, recollida de pluja i extracció de la capa freàtica, queda molt per conèixer sobre els tipus de sistemes que utilitzarien estructures domèstiques.

S'ha observat en canvi a les cases del c/Lladó, *domus* dels Dofins (fitxa n°34) i *domus* de l'Heura (fitxa n°35) l'evacuació de les aigües residuals a través de canalitzacions que es dirigien cap a la claveguera central del *cardo maximus*. També s'ha conservat un *lacus* amb funció decorativa al peristil de la casa, situat davant de les estances d'aquest sector de la casa.

6.3.5. Decoració de la casa¹⁵¹

a) Mosaics

L'arquitectura domèstica de *Baetulo* és un bon exemple de la combinació de diversos tipus de mosaics, que semblen construir-se entorn d'una mateixa fase constructiva. El paradigma d'aquesta confluència d'estils és la *domus* dels *Dofins* (fitxa n°34). En aquest habitatge es poden observar mosaics desenvolupats amb *opus signinum* i decoració de tesselles com el paviment de l'atri; mosaics d'*opus tessellatum* on destaquen entre altres el bell mosaic de l'*impluvium* (del que rep nom la casa); i finalment un paviment d'*opus sectile* al *triclinium* del sector de l'atri (habitació n°4). La diversitat de paviments sembla produir-se entorn l'època d'August, moment en què la decoració de paviments d'*opus signinum* amb incrustacions de tesselles encara està molt vigent a Hispània en el moment que comencen a aparèixer els *opus tessellatum*. Sembla clara la coexistència dels *opus signinum* amb decoració tessellada més moderna amb els *opus tessellatum* més antics entorn l'època augustea (Ramallo 1990, 141), com es pot observar també a la casa de la plaça Gran de *Iluro* (fitxa n°67) o a les cases n°1 i 2B d'Empúries (fitxa n°30 i 32).

L'*opus sectile* de l'habitació n°4 hauria de tenir una data una mica més tardana, de mitjan de s. I dC. La seva simplicitat de l'esquema o la utilització de materials no marmoris, no fan proposar una data gaire més tardana (Pérez 1998, 82).

La *domus* de l'Heura (fitxa n°35) serà un altre model de la construcció simultània de paviments d'*opus signinum* amb decoració tessellada i mosaics d'*opus tessellatum*, però a les habitacions excavades no es coneix cap exemple d'un mosaic d'*opus sectile*. Les altres cases que mostren decoració musivària són la casa del c/Fluvià n°23 (fitxa n°36) i la

¹⁵¹ La descripció de cada un dels mosaics i de les diverses composicions pictòriques es troben a la fitxa de cada casa.

casa de la plaça de l'Oli (fitxa n°38), totes dues amb paviments d'*opus signinum* amb decoració tessellada i construïts entorn el canvi d'era.

b) *Decoració de les parets*

En gaire bé totes les cases s'han constatat restes de decoració parietal, però a excepció de la casa del pati de la rectoria de St. Maria (fitxa n°37) i la casa de la plaça de l'Oli (fitxa n°38), només hi ha traces de taques de colors, sense possibilitat de distinció ni de la composició pictòrica ni del seu estil. La casa del pati de la rectoria de St. Maria (fitxa n°37) i la casa de la plaça de l'Oli (fitxa n°38), datades totes dues entorn l'època d'August, mostren estils diferents. La primera, en la decoració dels banys domèstics, es descobreix una pintura equivalent al III estil pompeïà. En canvi a les habitacions n°1 i 3 de la casa de la plaça de l'Oli (fitxa n°38) es pot observar l'equivalent a un senzill II estil pompeïà. Aquesta diferència d'estils en dues cases de la mateixa època, ressalta la capacitat de la casa del pati de la rectoria de St. Maria per estar al dia amb els canvis artístics que es produeixen a Itàlia. El III estil pompeïà d'aquesta casa es confecciona al mateix temps que els de Pompeia i Itàlia (Guitart 1976, 110).

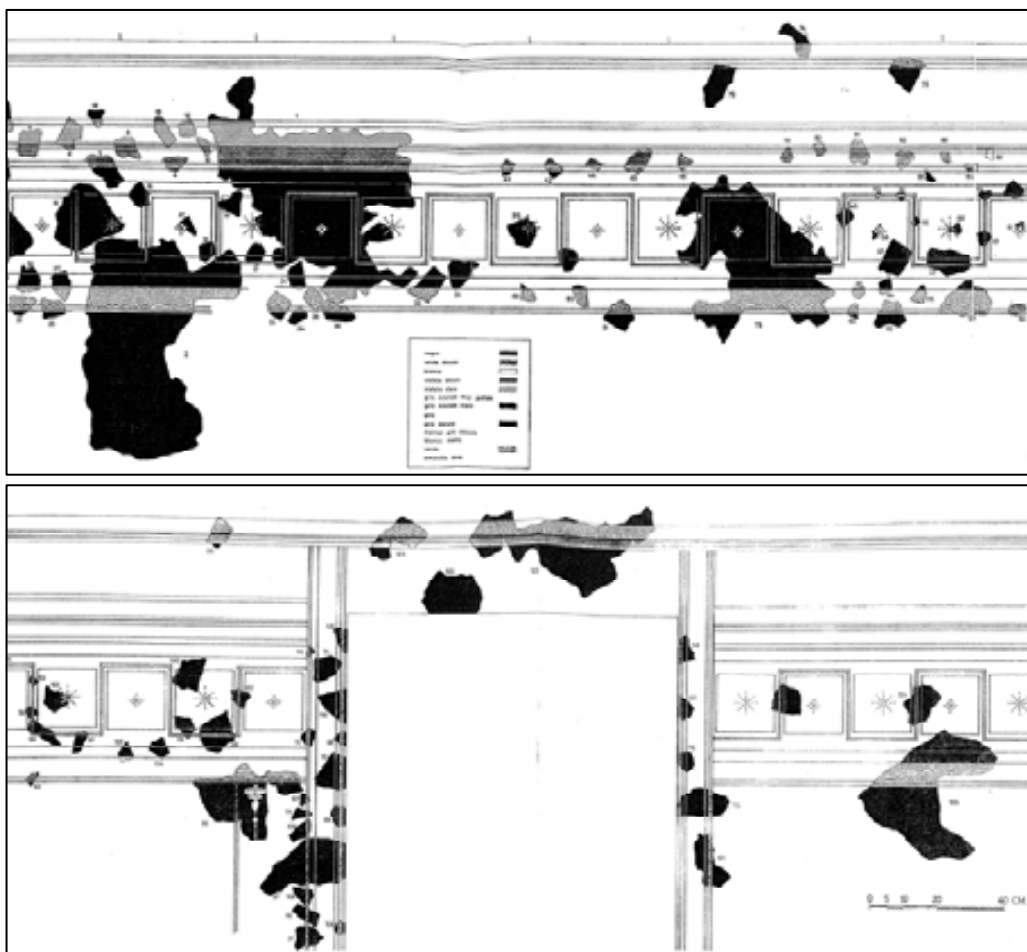

Fig. 163. Pintures de l'habitació n°2 de la casa del pati de la rectoria de St. Maria (Guitart 1976, 104).

La importància de les pintures de la casa del pati de St. Maria (fig. 163) rau en el seu paper dins de la historiografia sobre el coneixement de les pintures romanes a les províncies. L'excavació duta a terme pel Museu Municipal i dirigida per J. Guitart als anys setanta va poder datar les pintures gràcies a criteris estratigràfics, i no per comparacions estilístiques, demostrant que en aquesta casa el III estil es desenvolupava contemporàniament amb el d'Itàlia. Aquestes pintures eren les primeres d'Hispania que es podien datar només per l'excavació, i posaven de manifest que en aquesta província també es podien trobar exemples vàlids per a la comparació dels quatre estils pompeians fora d'Itàlia (Mostalac 1992, 11). Aquest III estil de *Baetulo* va ser el primer exemple d'Hispania que F. Bastet i M. de Vos (1979, 141) van incorporar dins del catàleg del III estil pompejà.

6.4. Conclusions: L'hàbitat de *Baetulo*

Les restes arqueològiques actuals de Badalona no permeten un acostament a l'arquitectura privada inicial de la ciutat antiga. Amb les dades de la datació de la muralla (Guitart 2006, 55) sembla que la ciutat va ser fundada a inicis o durant la primera meitat de s. I aC. Però la gran majoria de les estructures domèstiques estudiades daten entorn el canvi d'era, en realitat de les set cases documentades, cinc es construeixen en aquest moment¹⁵². Cal tenir present que gairebé la totalitat d'aquest tipus d'arquitectura es localitza a la part alta de la ciutat, que potser es va urbanitzar amb posterioritat al moment fundacional. Sigui com sigui, cal conèixer més dades urbanístiques de la ciutat per saber com es va desenvolupar el parcel·lari interior de les *insulae* en un moment primerenc de la ciutat. Les primeres estructures datades de la ciutat, que podrien ser considerades com a espais domèstics són les *tabernae* del solar limítrof a la Torre Vella¹⁵³. La primera meitat del s. I aC, amb unes superfícies que oscil·len entre els 40 i els 60 m² i moltes d'elles compartimentades en dos espais. Tampoc s'ha de descartar que algunes d'elles comptessin amb un segon pis (Guitart *et al.* 1991, 45). La interpretació del possible espai que hauria estat destinat a funcions domèstiques d'aquestes *tabernae*, i en general d'aquest tipus d'edificacions, no és una tasca fàcil. Sembla no haver-hi dubtes que moltes de les estances que funcionaven com a rebotigues, així com els pisos superiors, estaven destinades a espais domèstics. A ciutats com Òstia o Pompeia, s'ha pogut establir diferents tipologies d'aquests espais (J.E. Packer 1971 per Òstia, i A. Wallace-Hadrill 1991b per Pompeia i Herculà). Però les traces arqueològiques de les ciutats catalanes i de *Baetulo* són molt minses per poder diferenciar els espais domèstics amb precisió. Es documenten generalment zones artesanals, però el material recuperat poques vegades permet identificar un espai amb funció domèstica.

Però com s'ha esmentat anteriorment, el moment més àlgid de construcció edilícia privada a *Baetulo* es dona en època d'August. Les cases més ben documentades que han

¹⁵² De les altres dues, o bé no es coneix la cronologia de la fase constructiva de la casa (casa del c/Fluvià n°23 (fitxa n°36)), o és d'una cronologia molt més tardana (casa del Clos de la Torre (fitxa n°40)).

¹⁵³ A *Baetulo* es coneixen unes altres *tabernae* ubicades a la part baixa del Clos de la Torre, anteriors a la *domus* documentada en el mateix solar. Però no es tenen dades cronològiques (Guitart 1976, 142-143; Guitart *et al.* 1991, 45).

permès una interpretació de la seva planta són les famoses cases del c/Lladó, la *domus* dels Dofins i la *domus* de l'Heura. Aquestes dues *domus* interpretades com a cases d'atri i peristil, presenten la particularitat de ser concebudes conjuntament com a cases d'atri i peristil. L'origen d'aquesta tipologia es troba en la introducció d'esquemes hel·lenístics a la casa d'atri a partir del s. II aC, Pompeia i Herculà són els exemples paradigmàtics d'aquest desenvolupament (Dickman 1997, 121). Fins i tot la majoria dels exemples que es coneixen d'aquesta tipologia a Hispània mostren aquesta evolució, primer es constitueixen com a cases d'atri i en una fase posterior annexionen el sector del peristil. A part dels bells exemples de les cases n°1 i 2B d'Empúries, a la romana Baètica es localitzen tres exemples la *Casa Segunda* i *Casa Cuarta d'Italica*, i la casa del solar del c/Cruz Conde n°20 de *Corduba* (Gómez 2006, 434-435). També a la colònia de *Celsa* s'observa com la casa d'Hèrcules es construeix en dues fases, primer el sector de l'atri i després el del pati porticat (Beltrán 1991, 150-151). Però en el cas de les *domus* del c/Lladó el sector de l'atri i el del peristil es construeixen conjuntament. L'adquisició del sector del peristil en les cases d'atri respon a canvis polítics i econòmics, que comporta un canvi de funcions al sector de l'atri. Els propietaris del c/Lladó construeixen les seves cases aclimatant-se a les formes canòniques pompeianes ja evolucionades en casa d'atri i peristil. Un exemple similar es pot observar a la Gàl·lia, on les classes acomodades construeixen cases a la manera pompeiana, com la casa *du Clos de la Lombarda* de Narbona (fig. 164), que també en època d'August aixeca conjuntament el sector de l'atri i del peristil (Sabrié *et al.* 1996, 166-167). Igual que aquesta casa, les *domus* del c/Lladó construeixen un atri com a símbol d'una tradició i classe, però aquestes *domus* reparteixen des d'un inici entre els dos sectors les funcions que abans només s'integraven en l'atri. Un altre exemple de *domus* on els sectors de l'atri i el peristil s'aixequen en una mateixa fase constructiva és la casa *das Carvalbeiras* de *Bracara Augusta* (fig.165), encara que aquesta d'una cronologia més tardana, d'època flàvia (Martins 2004, 164-168). La divisió d'aquestes dues àrees proporciona un desnivell al terreny que separa el sector de l'atri i el del peristil, igual que a la *domus* dels Dofins de *Baetulo*.

És interessant observar com la ciutat de *Baetulo* recull i desenvolupa l'esquema evolucionat en una altra ciutat i província, que demostra un grau elevat de romanització i d'adquisició d'estructures itàliques. Potser aquesta imitació directa del model pompejà sigui degut també a la cronologia en què es construeixen les *domus* i al moment històric

de la ciutat. En aquestes dates *Baetulo* compta ja amb un segle de vida i l'apropiació de terreny segurament no segueixi una distribució tan equitativa com a l'inici, on la casa d'atri és un bon model per a la parcel·lació, mentre que la casa d'atri i peristil és excessiu per als primer colons. Empúries és un bon exemple d'aquest model, on es pot observar com les cases d'atri ocupen les primeres parcel·les i, amb el temps, la construcció de peristils significa l'apropiació de parcel·les veïnes. Cal recordar també que els atris de les cases del c/Lladó són els més tardans descoberts fins ara a Catalunya i que, segurament, la seva construcció respon a motius diferenciats dels de les cases d'atri construïdes un segle abans.

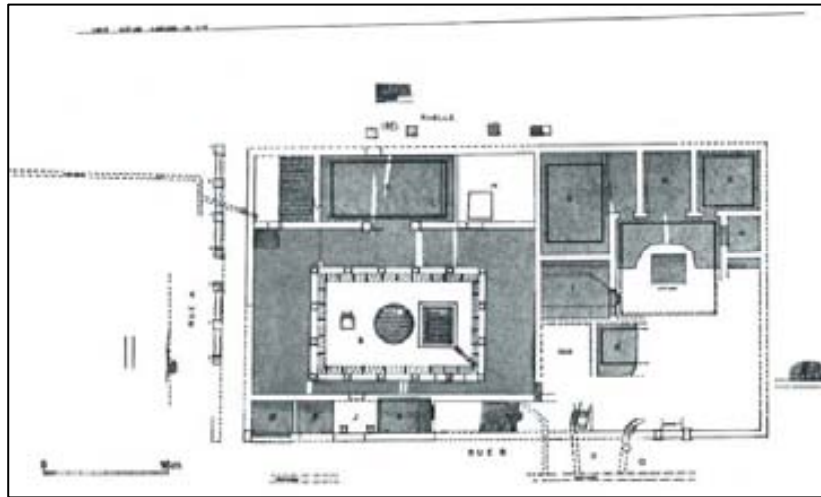

Fig. 164. Planta de la casa de la Clos de la Lombarda (Gros 2006, 151).

Fig. 165. Planta de la casa *des Carnalbeiras*, Bracara Augusta (Martins 2004, 167).

A la ciutat de *Baetulo* s'han pogut observar altres restes d'estructura domèstica, que indiquen característiques concretes d'aquests habitatges, com les seves decoracions parietals i musivàries que assenyalen la seva integració dins dels models romans, o elements de luxe com una zona termal, però malauradament no s'han pogut conèixer les seves tipologies ni el seu desenvolupament interior. En el cas de la casa del Clos de la Torre, tot i les dificultats per interpretar les poques dades arqueològiques d'aquesta casa, i gràcies a l'intent de reconstrucció de la planta de J. Guitart (1976, 137), es pot intuir el desenvolupament d'una gran *domus*. La casa del Clos de la Torre es pot considerar com una *domus* que es desenvolupa gairebé a la zona suburbial, en un moment avançat de la ciutat, gaudint dels avantatges que ofereixen aquestes espais més perifèrics. Amb tot, a *Baetulo*, exceptuant les *domus* del c/Lladó que aporten un coneixement molt vàlid sobre una classe benestant de la ciutat, s'ha d'esperar que futures excavacions aportin més llum sobre el tipus de cases que es desenvolupen a la ciutat i la seva evolució.

7. BARCINO

7.1. Breu Història de la recerca

Es pot dir que la recerca arqueològica de *Barcino* va començar oficialment al s. XIX, quan la Junta de Comerç va encomanar a l'arquitecte Antoni Celles l'estudi del temple romà i als arquitectes J. Oriol Bernadet i J. Oriol Mestre fer el primer plànol de la muralla romana, declarada monument historicoartístic el 3 de juny de 1931.

Per a la realització dels dos encàrrecs va ser necessari efectuar diverses excavacions a zones puntuals de la muralla i al solar del temple (Pi i Arimon 1854, 319-326). A la segona meitat del s. XIX Ciutat Vella va viure grans canvis i reformes que comportaren la destrucció de moltes parts de la muralla i la recuperació de molts materials arqueològics que van representar una font important d'informació, tot i la seva descontextualització. El *Diari de Barcelona* va anar fent un seguiment de totes aquestes obres, mentre que altres autors recopilaven la informació que podien i elaboraven alguns documents gràfics (Granados 1994, 164). J. Puiggarí documentà, per exemple, la il·lustració de la porta Geminda SE i l'enderrocament de la muralla localitzada a la Capella de Sant Cristòfol del Regomir. Un altre document molt valuós d'aquests moments és l'obra d'Hernández de Sanahuja "Disertación histórico monumental de Barcelona desde su fundación hasta la época condal. Disertación sobre la época del primer recinto fortificado de Barcelona" editada al 1864 a Tarragona (Granados 1994, 164). L'autor mostra un recull d'il·lustracions sobre el desmuntatge de la muralla, restes arqueològiques i anotacions estratigràfiques. Tot i la discussió i les teories que van envoltar els descobriments d'aquella època i les conclusions que es van extreure, més tard refusades, els documents i obres que van llegar els estudiosos de l'època han permès que arribés informació vital per conèixer el recinte emmurallat romà, medieval i modern (Granados 1994, 165). L'inici del s. XX vindrà marcat per la creació de l'Arxiu Històric de la ciutat, emplaçat a l'antiga Casa de l'Ardiaca. A. Duran i Sanpere, el seu director fins a l'any 1957, va ser un dels principals artífexs i impulsors. La posada en marxa de l'arxiu va significar un impuls per a l'estudi i recerca del passat Barceloní. Però un abans i després en la coneixença i la consciència sobre el passat arqueològic de la

ciutat, és donat per l'excavació efectuada a la plaça del Rei entre el 1931 i el 1934. Aquesta excavació, efectuada gràcies a la decisió de traslladar la casa Clariana Padellàs, va ser la primera en què s'intervenien en un solar tan gran dins d'una ciutat a Europa. L'excavació va ser dirigida per J. de C. Serra Ràfols i es va posar al descobert una part important de la ciutat antiga i de la muralla (Serra Ràfols 1964; 1967). L'excel·lent experiència va propiciar la decisió de dedicar el palau medieval de la plaça del Rei a allotjar el futur Museu de la Ciutat de Barcelona. Al 1943, un cop finalitzada la guerra civil, es va inaugurar el museu. A partir de llavors a la ciutat es van anar realitzant diverses intervencions arqueològiques, com la de la plaça Sant Iu, la del carrer dels Comtes, la del saló del tron del Palau del Tinell, la de la plaça de Sant Miquel i la del Palau del Bisbe, entre d'altres. Totes elles van anar aportant noves dades de la *Barcino* romana, que avui encara estan en vigent revisió (com l'excavació de la plaça de Sant Iu o la de la plaça de Sant Miquel). Part d'aquestes excavacions van ampliar l'àrea de visita del Museu. A la dècada dels anys 80 del s. XX el museu ja estava plenament constituït amb les sales i col·leccions que avui presenta (Nicolau 2001, 13-14). Finalment a finals del s. XX, l'ajuntament de Barcelona va portar a terme una reorganització de museus, amb la conseqüència que el Museu d'Història de la Ciutat aplegués el Conjunt Monumental de la Plaça del Rei, el Museu Monestir de Pedralbes, el Museu-Casa Verdaguer i els centres d'Interpretació Arqueològica i el Servei d'Arqueologia. Un altre element essencial per l'avenç i estudi de la història i arqueologia de la ciutat va ser la fundació de la revista *Cuadernos de Arqueología i Historia de la Ciudad*, que es va publicar entre els anys 1960 i 1980 sota la direcció de Frederic Udina Martorell. La revista va ser l'instrument del Museu per a l'expressió científica que s'anava generant (Nicolau 2005, 8). L'actual *QUARHIS* és l'hereva d'aquesta revista, reeditada a partir de l'any 2005, des de la qual l'equip de recerca del Museu continua divulgant i avançant amb la investigació de l'origen de la Ciutat Comtal.

7.2. Topografia, urbanisme, desenvolupament i evolució històrica de la ciutat

La ciutat de Barcelona es va fundar cap a l'any 10 aC sota el govern d'August, amb el nom de *Colonia Iulia Augusta Faventia Paterna Barcino*. La colònia de dret romà va néixer en un moment de pau dins del marc de reorganització del territori del nord-est peninsular, després de les guerres càntabres. La ciutat de nova planta ocupava unes dimensions força reduïdes, en una superfície total de 10 Ha. Aquesta fundació, segons les seves característiques, sembla respondre més a la necessitat de regular administrativament els ciutadans romans establerts prèviament a les fundacions més antigues de la Laietana, que no pas la d'habitar una nova ciutat amb nombrosos colons (Guitart 1998, 48).

Barcino es va assentar en un petit turó de 12 metres d'alçada que va condicionar la forma de la ciutat, que dona una planta rectangular amb els angles aixamfranats. La muralla que ressegueix aquesta planta està construïda amb la tècnica de l'*opus vitatum* amb un massís interior d'*opus caementicium*. A les quatre portes de la ciutat situades als extrems del *cardo* (carrers de la Llibreteria i del Call) i del *decumanus maximus* (carrers del bisbe, Ciutat i Regomir), i als angles de la muralla, s'utilitza la tècnica de l'*opus quadratum* amb encoixinats. Aquestes muralles amb torres circulars a les dues portes localitzades arqueològicament (la de la plaça Nova i del carrer Regomir), es complementaven amb un fossat d'amplada i fondària irregulars (Miró 2005, 59). La ciutat s'assentava en definitiva en un territori fèrtil, que controlava el flux del riu Llobregat i que s'obria al comerç marítim.

En l'època de la fundació de *Barcino* es produïa la reforma viària d'August, que va afectar el traçat interior de la Via Augusta, així com la variant litoral que travessava *Barcino* i que circulava per la costa seguint la plana litoral des de la vall del riu Tordera fins al riu Llobregat (Palet 1997, 166). La via abandonava el pla de Barcelona per l'estret de Martorell, i en el mateix moment que es traça la via costanera és construeix el pont romà de Martorell "el pont del Diable" (Mayer/Rodà 1997, 119). L'urbanisme dels primers temps de la ciutat és poc conegut. Tot i així amb les dades arqueològiques conegudes i dades relacionades amb la topografia urbana de la ciutat, es pot proposar

una modulació de *insulae* variable, sense un esquema regular per a tota la ciutat. Les restes arqueològiques han permès identificar un *intervallum* de 7,5m d'amplada i dos *cardines minores* de 9,5 m d'amplada, un d'ells porticat (Beltran 2006, 87-88). L'arqueologia també ha permès localitzar a prop de la porta septentrional, una de les escales que pujaven al pas de ronda de les muralles (Beltran 2001, 96). En el cas del fòrum de la colònia, que sembla situar-se al punt més alt de la ciutat, hi ha constància de la seva existència per les restes del temple conegut com d'August o de culte imperial, al carrer Paradís actual (Rodà 2004, 315-317).

Des d'un primer moment la ciutat també va disposar d'una important xarxa de clavegueram i molt possiblement del proveïment d'aigua de dos aqüeductes. Els dos aqüeductes entraven per la plaça nova, un provinent del Besòs (del qual es coneix el traçat per carrer de Capellans, conservat a la paret mitgera d'un edifici del carrer de Duran i Bas i l'altre des de les mines de Collserola, últim tram al carrer del Arcs (Rodà 2001, 26).

Fig. 166. Aqüeducte del c/ Duran i Bas. Foto R. De Soto.

A *Barcino* s'ha pogut documentar una de les vies sepulcral situada a l'actual plaça de la Villa de Madrid (a l'oest de la ciutat antiga). En aquest jaciment s'han localitzat enterraments dels habitants més humils de la ciutat romana des del s. I al s. III dC, disposats al llarg de la via. De les restes de la necròpolis cal destacar la descoberta d'un possible *collegia funeraticia*, que a diferència de molts dels enterraments, s'ubica més allunyat del camí i menys visible pel viatger (Beltrán 2007).

De la ciutat del s. I dC també s'ha conservat un edifici públic situat fora del *pomerium*, amb possibles funcions d'emmagatzematge relacionat amb el port de *Barcino*, identificat com un possible *castellum* marítim (Hernández-Gasch 2006).

Barcino al s. II és una ciutat consolidada com un nucli urbà fort dins del territori nord-oriental de la *Tarraconense*, mentre que ciutats com *Baetulo* o *Emporiae* havien entrat en crisi en època flàvia, la Barcelona romana continua el seu camí amb un caràcter obert i una bona trajectòria comercial (Rodà 2001, 26-30). D'aquest segle són les termes descobertes al 1868 a l'actual plaça de St. Miquel, molt a prop del fòrum de la colònia. És un edifici de grans dimensions, del qual es documenta una gran part de la zona calenta, quatre sales dotades d'*hypocaustum* i una de serveis. L'edifici que es va reformar diverses vegades, va estar en servei fins a l'antiguitat tardana. Les termes del carrer St. Miquel no són les úniques termes públiques dins de la ciutat, fora muralles es localitzen unes altres que semblen també construir-se al s. II dC (Miró/Puig 2000, 173 i 177). La presència d'aquestes termes i altres restes domèstiques fan pensar en un barri suburbial al costat de la porta oriental de la ciutat (Beltrán 2006, 90).

Un cop més, *Barcino* sembla no ser afectada per la crisi en què entraven altres ciutats, a causa de les diverses incursions que debilitaven l'Imperi a partir del s. III dC. Es continua documentant moviment quotidià, amb construccions domèstiques dins i fora de la ciutat. El temple altimperial encara domina la plaça forense i s'aixequen monuments dedicats als emperadors Claudi II *el Gòtic*, Aurelià, Carus i potser també Maximià (Rodà 2001, 30). El segle IV és un segle d'alça de la ciutat, es documenten riques cases i importants reformes en d'altres. Es construeix un nou recinte emmurallat adossat a l'anterior (Miró 2005, 59) i la majoria dels mosaics exhumats de la ciutat són d'aquest segle o del següent. Un d'ells és el famós i bell "mosaic del circ" datat a la primera meitat de s. IV dC (Barral 1978, 31-39). A partir del segona meitat de s. V dC el fòrum entra en decadència i la ciutat en un espai de reutilització de materials, que canvia el teixit urbà fins a situar el centre neuràlgic de la ciutat del fòrum a la catedral (Ripoll 2001, 34). La ciutat com a seu *Regia* desenvolupa funcions polítiques i és escenari ocasional de fets històrics, com l'episodi d'Ataulf i Gala Placídia amb el fill d'ells dos mort a *Barcino*, o l'episodi amb Màxim *el usurpador* (Gurt/Godoy 2000, 425). Però la ciutat com a bisbat també desenvolupa una funció religiosa molt important, de fet al s.

V apareix configurat el primer conjunt cristià i a partir del s. VI el grup episcopal realitza un gran projecte arquitectònic al nord-est de la colònia (Bonnet/Beltrán 2000; Bonnet/Beltrán 2001). De mica en mica l'església de Barcelona es converteix en una de les més actives i vitals d'*Hispania*, i *Barcino* adquireix un decisiu paper econòmic i comercial al territori.

7.3. Arquitectura domèstica

La ciutat de *Barcino* presenta característiques molt interessants donat que és una ciutat creada *ex novo* en època d'August. La construcció d'arquitectura domèstica s'insereix perfectament dins de l'urbanisme de l'altimperi, sense elements i tipologies anteriors d'època republicana que no influeixen en els nous models d'edificis domèstics. Es pot observar, per tant, com s'assenten les edificacions dels segles I i II dC en terrenys pràcticament verges, sense haver d'adaptar-se a edificacions anteriors ni a conceptes urbanístics antics. El present treball ha pogut estudiar quatre cases, algunes d'elles amortitzades per edificacions baiximperials, on les restes analitzades han permès acostar-se parcialment a l'esquema altimperial. S'han documentat altres restes en molt bon estat d'època baiximperial, com la casa de Sant Honorat o la nova *domus* que es construeix al c/Bisbe Caçador sobre la d'època altimperial, però no han estat incloses en aquest treball per raons cronològiques.

Com és usual en una ciutat amb una trajectòria històrica viva des de la seva fundació fins l'actualitat és força difícil poder excavar una casa en extensió. A Barcelona malauradament, no s'ha donat cap exemple d'una *domus* que hagi conservat la seva planta sencera. Les quatre cases estudiades presenten diverses restes identificades com a part d'una possible unitat domèstica, però només dues d'elles han conservat una àrea central de distribució. Tot i les dificultats d'interpretació que representa aquesta parcialitat de les restes, es vol intentar posar de manifest el tipus d'arquitectura domèstica que es podia trobar a la ciutat de *Barcino* en època altimperial i oferir una visió de conjunt de totes les restes descobertes¹⁵⁴. Abans d'aquest treball, A. Balil (1959b) va fer un important estudi de l'arquitectura domèstica de *Barcino*, però les noves descobertes, tant d'arquitectura domèstica com de dades referents a la coneixença sobre la ciutat antiga, obligaven des de feia temps a un nou acostament aquest tipus d'arquitectura.

¹⁵⁴ Es té coneixença d'una altra *domus* altimperial al c/Avinyó, però que encara està en procés d'estudi i no s'ha pogut accedir a la informació.

7.3.1. Anàlisi arquitectònica

Un grup de quatre cases descobertes és un nombre escàs del total, tot i tenir en compte les dimensions reduïdes de la ciutat i la gran part de l'espai urbà dedicat a edificis públics i de servei. La falta d'una visió més àmplia de les restes domèstiques d'una ciutat, i la parcialitat de les que es coneixen, dificulta un cop més l'extracció d'una tipologia. Tot i així, en conservar-se dos espais centrals de circulació i distribució s'ha pogut identificar la tipologia de dues de les cases. Les zones excavades de les altres dues no han permès ni atribuir ni descartar amb seguretat la disposició d'una àrea central de distribució. Tenint present aquestes dades, a *Barcino* es poden classificar les cases en dues tipologies:

- 1) Peristil
- 2) Pati porticat

I un tercer apartat de restes sense tipologia atribuïda:

- 3) No es coneix

De la primera tipologia és la *domus* de St. Iu (fitxa n°41). La casa presenta un peristil com a àrea central de distribució de la part coneguda de la casa. D'aquesta casa només s'ha pogut excavar una part dels pòrtics i del *viridarium*. Teòricament des d'aquest espai s'accediria a gran part de les estances de la casa.

Dins de la segona tipologia es troba la *domus* de la plaça St. Miquel (fitxa n°42). Aquesta *domus* es diferencia de l'anterior perquè l'àrea de distribució de la casa és un pati porticat, i no un peristil. Amb un esquema similar, en aquest exemple s'ha pogut comprovar com des d'aquesta àrea central s'accedeix a les altres estances excavades.

Cal tenir present que, tant a la tipologia n°1 com a la n°2, no es compta amb tota la planta de la casa i per tant podria haver existit una altra àrea de distribució de la casa que podria canviar la tipologia atribuïda, com per exemple la d'atri i peristil.

Finalment les altres dues cases de *Barcino* pertanyen al tercer grup, la *domus* del palau arquebisbal (fitxa n°43) i la *domus* del Carrer Bisbe Caçador d'època altimperial (fitxa n°44). Encara que les restes podrien permetre una certa hipòtesi sobre la seva tipologia,

seria un camí molt poc segur, sense cap base material fiable. És per aquest motiu que se situen a l'apartat de tipologia no coneguda.

7.3.2. Estructura

a) Ingrés

Només s'ha conservat l'entrada d'una casa, corresponent a l'habitació n°2 de la *domus* de la plaça de St. Miquel (fitxa n°42). L'habitació n°2 és un gran vestíbul del qual s'ha conservat part del seu mosaic. Des del vestíbul s'accediria directament al pòrtic del pati porticat, disposat axialment amb l'àrea descoberta. Malauradament no s'ha conservat la part septentrional de la casa, on molt possiblement s'hagués situat la sala principal de la casa marcada per l'axialitat començada pel vestíbul (fig. 167).

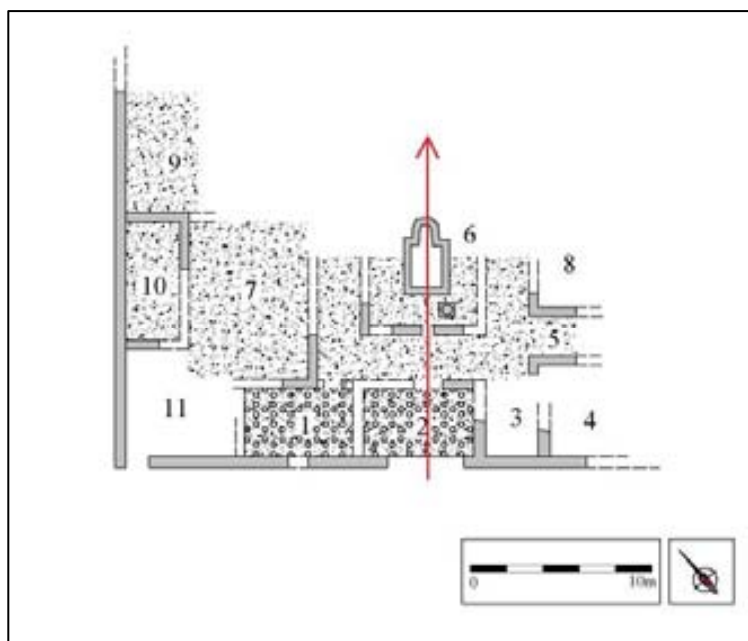

Fig. 167. Casa de la pl. St. Miquel amb l'axialitat marcada (adaptat de Raya de Cárdenas/ Miró 1994, 349).

Aquest vestíbul és un exemple de la substitució dels *fauces* de la casa d'atri, per una gran entrada en la casa de peristil o de pati porticat a l'altimperi. El vestíbul continua disposant-se axialment respecte el peristil o pati porticat i la sala principal, així com ho feien els *fauces* respecte l'atri i el *tablinum*. Un gran vestíbul és l'espai de la casa destinat a

tothom, l'espai més públic de la casa (Meyer 1999; Ghedini 2003, 319-322). La *domus* de la plaça St. Miquel disposaria d'aquest espai més públic dins de la casa de peristil i pati porticat, denotant el nivell social i econòmic del patró de la casa.

En una segona fase de la casa el vestíbul es tanca, però la casa continua sent funcional, per tant l'ingrés de la casa s'hauria d'efectuar per una altra part que no ha estat excavada.

b) Àrea de circulació

A la ciutat romana s'han documentat dues àrees de circulació, identificades com un peristil i com un pati porticat. El peristil de la *domus* de St. Iu (fitxa nº41) és un gran i bell espai, des del qual es podria gaudir d'una àmplia zona ajardinada amb grans *lacus* i, segurament, també amb un nimfeu. Encara que no es va poder excavar tot el peristil, les parts dels tres pòrtics conservats projecten la possibilitat d'un *viridarium* de 275 m² aproximadament. A més, en aquest *viridarium* es va poder documentar un *plutei* a l'interior, que amb molta seguretat delimitaria un important espai de vegetació. Aquest peristil és sens dubte un dels més bells i espectaculars que s'han conservat a Catalunya. Ara bé, tot i saber que és un gran peristil falta poder apreciar com s'articulava amb la resta de l'edifici. Si bé les seves dimensions indiquen una situació central de distribució dins de l'estructura, no es coneix la relació amb l'entrada, ni amb les sales de recepció, ni tampoc si aquesta àrea de circulació era la única. En definitiva, s'està davant d'un peristil sense cap àrea domèstica coneguda amb què pogués connectar-lo. L'existència d'una àrea ajardinada amb pòrtic no és suficient per identificar una estructura domèstica¹⁵⁵; però, tant si és un edifici amb atribucions més públiques com una seu corporativa o una *domus*, aquest peristil actuaria com una àrea central de circulació.

L'altra àrea de circulació documentada és l'habitació nº6 de la *domus* de la plaça St. Miquel (fitxa nº42). És la més antiga conservada, i es data de la primera fase, en època fundacional. Aquest pati porticat és un espai central des del qual s'articulen la resta de les estances. Com es comentava anteriorment, la part septentrional de la casa, on es podria haver situat la sala principal, no s'ha conservat. Encara que no es compta amb aquest important element d'una *domus*, es podria considerar com un pati porticat axial.

¹⁵⁵ Veure fitxa nº41, apartat de -Descripció arquitectònica i funcional, punt -Nº habitacions i Funcional.

A *Baelo Claudia* es descobreixen dues cases del s. I dC amb un pati porticat similar al de la *domus* de St. Miquel, les cases de *l'Ouest* i *cadran solaire*. Les dues cases, amb una extensió de 500 m² aproximadament, han conservat tota la planta de la casa i permeten veure la relació del pati porticat amb l'estança principal i el vestíbul (Sillières 1991). La *domus* de la plaça St. Miquel, segurament amb una extensió una mica més gran, podria mostrar un esquema molt semblant a aquest dos exemples. Les dues cases de *Baelo Claudia* igual que la *domus* de la plaça St. Miquel mostren un vestíbul molt gran respecte la resta de la casa.

Fig. 168. Les dues cases de *Baelo Claudia*. En vermell els dos vestíbuls (modificat de Sillières 1991, 322).

c) Zona residencial

La casa que aporta més estances considerades com a residencials és la *domus* de la plaça de St. Miquel, però les que mostren la millor decoració tant musivària com parietal són les dues identificades dins de la *domus* del palau arquebisbal. En les dues cases és difícil apreciar si són estances de recepció o sales d'estar. Però s'ha intentat catalogar-les segons les poques dades amb què es compta de la seva situació dins de la planta de la casa.

Sales de recepció:

En cap de les dues sales conegudes de la *domus* del palau arquebisbal (fitxa n°43) es van poder excavar els seus límits i per tant no es coneixen les seves dimensions, element molt important per poder atribuir una funció. Per altra banda, la seva decoració indica

una part noble de la casa i la descoberta d'un basament de columna en una d'elles pot indicar quelcom més. La part tan reduïda coneguda de l'estança va permetre observar en un angle un basament de columna, element que pot formar part d'una sala columnada. Grans *domus* romanes han ofert exemples d'aquests *oecus* columnats (egipcis, corintis, tetràstils), com la casa *dell'atrio a mosaico* d'Herculà, la casa de *Meleagro*, la del *Laberinto* (figs. 169 i 179) (De Vos 1988, 182-184; 186-187; 270-272) i la de les Noces d'argent de Pompeia (Leach 1997, 60-61), o la casa de *Neptune* a Acholla (Dunbabin 1991,128). L'estança de la *domus* del palau arquebisbal podria haver correspost a aquest tipus de sales espectaculars de recepció. Molt possiblement l'estança decorada contigua també pertanyi a una sala igualment de recepció, complementant l'anterior.

Fig. 169. *Oecus* de la casa de *Meleagro*. Foto de l'autora.

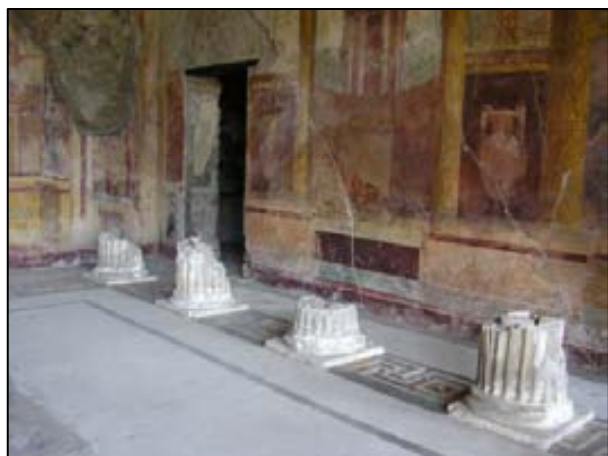

Fig. 170. *Oecus* de la casa del *Laberinto*. Foto de l'autora.

A la *domus* de la plaça St. Miquel (fitxa n°42) es van poder excavar restes d'una estança més llarga que ample, oberta al pati porticat i identificada com un possible *triclinium*

(habitació n°7). Aquest *triclinium* sembla la única sala de banquets documentada de la *domus*. Se situa al pòrtic oest del pati, però segurament no seria la única sala destinada a aquesta funció. Al pòrtic nord n'hauria existit alguna més, i potser més destacada que aquesta. Una altra estança de recepció d'aquesta *domus* és l'habitació n°5, definida com una possible exedra. Però la interpretació d'aquesta sala, de la qual no es coneix el límit oriental, és complexa. Si bé presenta característiques que poden ser comparables a aquest tipus d'estança, com és la seva obertura en tota la seva amplada al pati porticat així com les seves dimensions conservades¹⁵⁶, la manca d'una visió completa de l'habitació dificulta la determinació per aquesta interpretació; ja que podria correspondre a un accés cap a una zona no excavada de la casa. Dins d'aquest apartat de recepció també es podrien incloure alguns dels *cubicula* identificats en aquesta *domus*, sobretot els que es troben en connexió amb el *triclinium* (habitació n°7), com són les habitacions n°9 i 10.

Sales d'estar:

A *Barcino* només es poden interpretar com a sales d'estar els possible *cubicula* nocturns de la *domus* de la plaça de St. Miquel (fitxa n°42), les habitacions n°1 i 3. Se situen en una posició més independent dins de la casa que els altres dos *cubicula* (habitacions n°9 i 10), sobretot l'habitació n°1, ja que la n°3 podria estar relacionada amb l'habitació n°4. Però arqueològicament no hi ha indicis de l'existència d'un llit per confirmar-ho.

d) Zona de servei i producció

Igual que s'ha observat a altres ciutats romanes de Catalunya, la Barcelona altimperial presenta un espai artesanal o industrial relacionat amb una unitat domèstica¹⁵⁷. Aquest petit taller es localitza a la casa altimperial del c/Bisbe Caçador (fitxa n°44), on s'ha documentat un dipòsit que sembla vincular-se a la producció de vi o d'oli.

¹⁵⁶ Les dimensions d'aquest tipus d'estança són molt variables, però es troben molts exemples de petites obertures als peristils i patis porticats similars a la de la *domus* de la plaça de St. Miquel. Com les quatre exedres localitzades a la casa de Meandro de Pompeia (Ling 2003, 12-15) o les exedres de la casa *della Fatiche d'Ercole* i de la casa *dell'Efebo* de Volubilis (Cartocci 2002, 90).

¹⁵⁷ Com la casa del c/ Fortuny n° 12-14 de *Tarraco* (Fitxa n°47) o les cases del carrer Lladó de *Baetulo* (fitxa n°34 i n°35).

A la *domus* de la plaça de St. Miquel (fitxa n°42) es va excavar una estança situada en un extrem de la casa, i ha estat identificada com una *taberna* (habitació n°4). Aquesta *taberna* podria estar en relació amb l'habitació n° 3, però el mal estat en què es trobava aquest sector de la casa no va permetre comprovar si la possible *taberna* tindria connexió amb la casa, o pel contrari era un establiment independent.

No s'ha pogut observar cap espai destinat a les funcions d'emmagatzematge i cuina, però sí es té notícia de l'existència d'una zona termal que formava part de la *domus* de la plaça de St. Miquel (fitxa n°42). Aquesta part de la casa va ser excavada amb anterioritat a la resta de la casa, i malauradament no es compta amb una bona planimetria per diferenciar amb claredat les restes. Només es té la coneixença que aquests banys privats disposaven de més d'una sala amb *hypocaust* i amb un accés directe al carrer (Miró/Puig 2000, 175-176). És significativa la seva diferència de cota respecte de la resta de la casa, que se situa a un nivell més alt. Els arqueòlegs van poder documentar les escales d'accés des de l'àmbit domèstic cap a l'espai termal.

e) *Zona de culte*

Cap de les parts excavades de les cases han registrat restes de lararis o altars per poder analitzar el funcionament de la religió domèstica a la ciutat de *Barcino*.

7.3.3. Tècnica de construcció

Es pot dir que gairebé s'han documentat tantes tècniques constructives com parts estudiades de les diferents cases. La primera tècnica constructiva que es constata en una casa de *Barcino* és l'utilitzada a la primera fase de la *domus* de la plaça de St. Miquel (fitxa n°42). En aquesta fase augustea s'empra per als sòcols de les parets interiors l'aparell petit regular (*opus vitatum*) i segurament una superestructura de tàpia. En canvi els murs de la façana s'aixecarien totalment en *opus vitatum*. En aquesta etapa fundacional de la ciutat també s'ha documentat aquesta tècnica al parament exterior de les muralles (Miró 2005, 59). A la segona fase de la casa (finals del s. I dC) s'observen algunes reformes construïdes amb la tècnica d'*opus caementicium*. També amb aquesta tècnica es

construirien les dues fases de la casa del c/Bisbe Caçador (fitxa n°44), datades a mitjan s. I dC i finals del s. II dC inicis de s. III dC. Els pocs murs conservats de la *domus* de St. Iu (fitxa n°41), sobretot els del *plutei* dels pòrtics i el del interior del *viridarium* mostrarien una tècnica similar. Finalment, l'únic mur excavat de la *domus* del palau arquebisbal, mostra la tècnica de l'*opus incertum* amb elements reaprofitats i calç. En general, molts dels paviments documentats a les *domus* de *Barcino* que no compten amb un mosaic, s'efectuen en *opus signinum*.

7.3.4. Sistema Hidràulic

Es coneixen dos aqüeductes que abastaven la ciutat i en alguns carrers s'ha pogut observar un bon sistema de clavegueram, on els canals principals desaiuguaven l'aigua residual a l'exterior de les muralles de la ciutat (Beltrán 2006, 90-91). Pel que fa al sistema d'abastament d'aigua a les cases i de sortida de les aigües sobrants, es compta amb poques restes materials. La *domus* de la plaça de St. Miquel (fitxa n°42) és la casa que millor ha conservat el seu sistema d'abastament d'aigua. Al centre del pati porticat es va excavar un dipòsit/*impluvium* amb una exedra circular al cantó septentrional. Tot i no documentar cap canal, segurament en va existir algun que dirigís l'aigua dels pòrtics cap a la cisterna del dipòsit/*impluvium*. A més, la pavimentació d'*opus signinum* del pati afavoria també el camí de l'aigua pluvial caiguda directament al pati cap al dipòsit, com també s'ha pogut comprovar en alguns dels patis de les cases d'Herculà (Jansen 1992, 454). En el pati de la *domus* de la plaça de St. Miquel també es va excavar la boca de la cisterna, de forma circular i situada en un dels angles. D'aquesta casa no s'ha conservat cap conducte de desguàs, l'únic documentat a les cases de *Barcino* que podria haver servit per aquest propòsit és el descobert a la segona fase de la casa del c/Bisbe Caçador (fitxa n°44), però no es coneix el seu origen ni la seva destinació per poder confirmar la seva funció.

Encara que la informació del sistema d'abastament d'aigua és escàs, possiblement moltes de les *domus* de *Barcino* s'abastessin amb l'aigua pluvial, a més de tenir accés a les diverses fonts públiques de la ciutat, i fins i tot algunes d'elles també instal·larien preses d'aigua de les canonades generals de repartiment, pagant el corresponent *vectigalia*.

Aquest últim sistema potser el va utilitzar la *domus* de St. Iu, amb més motiu si es té present que pot ser un edifici semipúblic. En aquest edifici també s'ha documentat la recollida d'aigua dels pòrtics cap els *lacus* destinats a la decoració del jardí (fitxa n°41), i a la connexió entre ells per a una millor fluïdesa de l'aigua. Però la *domus* de St. Iu, amb un possible nimfeu i l'existència de diversos i grans *lacus*, implicava una gran necessitat d'aigua per a finalitats decoratives i no de boca. És molt possible que fos un dels edificis de la ciutat amb font privada d'aigua provinent de la ciutat. Encara que no s'ha excavat cap exemple de connexió entre les canalitzacions de les cases i la xarxa de clavegueram central de la ciutat, la coneixença de l'existència és un element suficient per reconèixer un bon sistema d'evacuació de les aigües domèstiques de *Barcino*.

7.3.5. Decoració de la casa¹⁵⁸

Els millors exemples de decoració, tant parietal com musivària, que ha donat *Barcino* daten del s. IV i V dC, tot i així s'han conservat algunes restes de decoració domèstica altimperial interessants d'analitzar.

a) *Mosaics*

Els mosaics més antics trobats en un context fundacional de la ciutat són els dos descoberts a la *domus* de St. Miquel (fitxa n°42), al vestíbul (habitació n°2) i a un *cubiculum* (habitació n°1). Aquestes estances estan pavimentades amb *opus signinum* i una decoració de tesselles blanques i negres. Els dos composaven el mateix dibuix decoratiu, petites flors formades amb tesselles. Aquest tipus de mosaic es troben a la península ibèrica des d'època tardorepublicana, a ciutats com *Empúries* es poden observar alguns exemples similars. Aquests exemples datats del s. I aC, també utilitzen el motiu floral amb diferents tesselles conjuntament amb altres composicions, com l'habitació n° 38 i 36 de la casa n°1 (fitxa n°30) o les habitacions n°15 i 17 de la casa n°2B (fitxa n°32). Però al llarg del s. I dC encara s'utilitza aquest tipus de mosaic, moltes vegades combinat amb els primers *opus tessellatum*, com la *domus* dels Dofins de *Baetulo*

¹⁵⁸ Les diverses composicions musivàries i parietals estan descrites en les corresponents fitxes de cada casa.

(fitxa n°34) o les mateixes cases n°1 i n°2B d'Empúries (fitxes n°30 i 32) (Ramallo 1990, 141-142).

Després d'aquests dos exemples, a *Barcino* només s'han exhumat dos mosaics més, tots dos d'*opus tessellatum*, un a la *domus* de St. Iu i l'altre a la *domus* del palau arquebisbal. El primer pertany a l'estança que es construeix al pòrtic de la *domus* de St. Iu (fitxa n°41) en una reforma posterior. És un *opus tessellatum* blanc i negre datat al s. II dC (Balil 1959b, 133; Balil 1962c, 43-44; Barral 1978, 62-63). Segons S. Ramallo (1990, 143) l'orla que rodeja tota la composició geomètrica i figurada, a base de quadrats negres col·locats sobre la punta, és comú en molts mosaics de Barcelona. Es localitza també a les termes públiques de la plaça St. Miquel, i en blanc sobre fons negre en l'orla externa del mosaic de les Tres Gràcies. Sembla ser una característica dels tallers de Barcelona, la repetició d'esquemes o la modernització amb la introducció del color.

Al petit fragment conservat del mosaic de la *domus* del palau arquebisbal corresponent al possible *oecus* (fitxa n°43), es pot observar una nota de color amb l'aparició de tesselles vermelles a la composició. Aquest paviment ha estat datat a finals del s. II dC, més probablement a inicis del s. III dC (Granados/Rodá 1980, 459-463) gràcies als paral·lels de la *villa* de *Torre Llauder*, un mosaic d'Aquileia o el de l'*ambulacro* de la *domus* del Protiro i de l'edifici dels Augustals d'Òstia, entre d'altres.

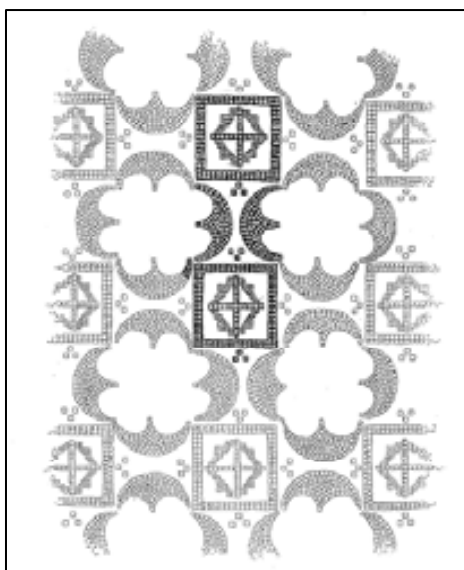

Fig. 171. Mosaic de la *domus* del palau arquebisbal (Granados/Rodá 1980, 460)

b) *Decoració de les parets*

La decoració parietal de la *domus* del palau arquebisbal (fitxa nº43) és la que conserva millor el seu esquema compositiu. Les parts excavades de les dues estances presenten esquemes similars nevat la utilització dels colors. S'observen uns sòcols que dibuixen grans rectangles, resseguits per bandes i línies que juguen amb els colors verd, vermell, beix, groc ocre i vermellós. La part conservada del cos central de l'habitació nº1 sembla reproduir igualment diferents rectangles. Aquestes pintures s'han datat dins del mateix marc cronològic que el mosaic trobat de la *domus*, d'època antonina a inicis del s. III dC (Granados/Rodá 1980, 463), ja que sense poder observar la composició sencera es fa difícil valorar una datació per elles mateixes (fig. 172). No es coneix si existia alternança de motius vegetals o geomètrics o imitació de marbre als sòcols o en el cos central, tant utilitzat des del s. II dC. Un exemple de pintura de finals del s. II dC, amb una repetició de rectangles (panells) similars als de la *domus* del palau arquebisbal, es troba a Can Modolell (Cabrera del Mar). En aquest cas s'ha conservat un motiu geomètric entre els rectangles dels sòcols (Mostalac 1992, 19) (fig. 173).

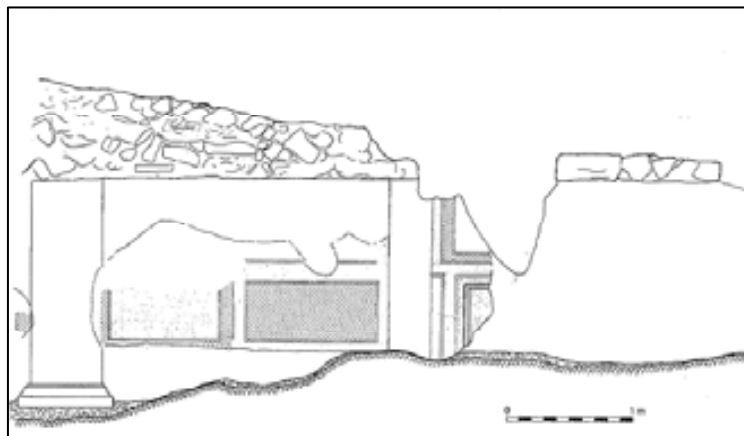

Fig. 172. Pintures de la *domus* del palau arquebisbal (Granados/Rodá 1980, 463).

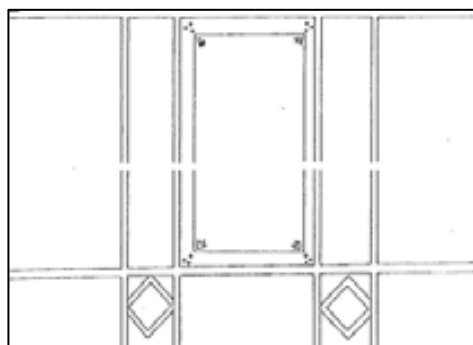

Fig. 173. Can Modolell (Mostalac 1992, 19).

La resta de la decoració descoberta de les parets de les cases de *Barcino* són petites taques de colors, com la pintura vermella observada al *plutei* i columnes de la *domus* de St. Iu (fitxa n°41) o les possibles de color groc/ocre i vermell dels *lacus*. A la casa altimperial del c/Bisbe Caçador (fitxa n°44) es van poder observar unes senzilles línies negres sobre fons blanc. A la *domus* de St. Iu, entre les restes de materials recuperats, es comptabilitzen fragments d'estuc amb motius vegetals i plaques de marbre pertanyents segurament a la decoració d'algunes parets.

7.4. Conclusions: L'hàbitat de *Barcino*

Un dels elements més importants que es constata a l'hàbitat de *Barcino* és el fet de només conèixer la forma de peristil o de pati porticat com a àrea de circulació i distribució. Aquest fet podria determinar unes conclusions molt interessants, que tindrien més valor, si s'haguessin pogut excavar moltes més cases i es comptés amb un percentatge molt més elevat. De les quatre cases excavades dues presenten aquest tipus d'àrea, però de les altres dues no es coneix si comptaven amb àrea de circulació, o si en tenien, de quin tipus era. De la mateixa manera, no es pot confirmar que a les que es descobreix un peristil o pati porticat, sigui aquesta la única àrea de circulació que tinguessin. Tenint això present, s'exposaran igualment les raons del possible perquè d'aquest fet, per bé que noves aportacions i excavacions poden canviar radicalment aquesta visió.

Com es comentava a l'inici d'aquest capítol, l'arquitectura domèstica de *Barcino* és una arquitectura altimperial, no condicionada per un urbanisme i una estructura domèstica anterior. És un marc incomparable per poder observar quines són les tendències i preferències dels habitants a les seves residències a partir d'August. És potser aquest fet el que explicaria el tipus d'àrea de circulació que es descobreix a la ciutat de *Barcino* i el per què no s'aprecia cap atri. Insistent una vegada més en el fet que el nombre de cases excavades és molt reduït i que es té una percepció molt parcial. Les dues *domus* amb àrea de circulació, com ja s'ha vist, són la *domus* de la plaça St. Miquel (fitxa n°42) construïda en època d'August i la *domus* de la plaça St. Iu (fitxa n°41), datada entorn el s. II dC o una mica abans. La primera és la que mostra un esquema més extens de la casa. La part coneguda de la *domus* de la plaça de St. Miquel mostra una disposició molt comú en les cases de peristil i pati porticat, que es pot observar en molts paral·lels de la part occidental de l'imperi. En aquest esquema l'entrada es disposa axialment respecte al peristil o pati porticat i la sala de representació més important, aquesta última suposada a la *domus* de la plaça de St. Miquel. A la Bètica hispànica es pot observar l'exemple de la casa de *los Pájaros* d'Itàlica o, a l'Àfrica romana la casa a l'oest *du Palais Gouverneur* de Volubilis, totes dues amb aquesta marcada axialitat i amb un gran vestíbul (Meyer 1999, 104).

El gust i la predilecció pel peristil no vol dir que no existissin atris a *Barcino*, però segurament la majoria d'ells, en *domus* benestants, serien secundaris i no funcionarien com a àrea central de circulació de la casa. La introducció del peristil a la casa en època tardorepublicana implica, en molts casos, que aquesta àrea s'annexioni a l'antic sector de l'atri, fins una *domus* d'atri i peristil. Tot i que a Catalunya es coneixen construccions en època d'August de cases d'atri i peristil com les cases del carrer Lladó de *Baetulo*, és a partir d'aquestes dates i sobretot a partir del s. I dC que es comprova com les cases de nova construcció desenvolupen progressivament la casa de peristil o de pati porticat. Aquest fenomen es concreta a les províncies occidentals (Meyer 1999, Gros 2006, 149) i, com diu P. Gros, Àfrica ofereix el millor camp d'observació per la casa de peristil o pati porticat, amb ciutats dotades d'una gran empenta en època altimperial. Tunísia, per exemple, ofereix un gran nombre de cases de peristil i pati porticat, amb una varietat de tipologies segons la disposició de l'entrada, el peristil i pati porticat i la sala de representació (Ghedini 2003).

Però és interessant observar l'arquitectura domèstica que, com a *Barcino*, es desenvolupa a les ciutats de nova planta en època d'August a la península ibèrica. Mèrida seria una d'aquestes ciutats. Del que s'ha pogut reconstruir de les cases d'època fundacional de Mèrida, es coneix una distribució de les parcel·les que dividiria una *insula* en sis habitatges, amb una repartició igualitària d'uns 500 a 600 m² de terreny. Són molt destacables les tipologies observades en aquestes cases que, al costat de cases d'atri, es desenvolupen cases entorn d'un pati, vorejat de corredors i estances, amb un esquema ortogonal a imitació d'una gran casa de peristil, però a escala menor (Alba 2004, 69-72). De la ciutat homòloga de *Barcino*, *Caesaraugusta*, sembla que hauria hagut més cases d'atri que les constatades a altres ciutats augustees i imperials, tot i que la coneixença de les restes encara és molt parcial i es necessita de més excavacions per verificar aquestes tipologies d'època inicial i del s. I dC. Cal veure encara amb quin tipus d'àrea de circulació s'articulen cases com les del solar de *Gavín y Sepulcro* o la del carrer del Heroísmo (Beltrán/Mostalac 2007, 71-78). Una altra ciutat interessant per observar l'arquitectura en aquestes cronologies és *Bilbilis*, tot i que en aquest cas hereta un urbanisme antic i amb unes condicions físiques peculiars. De l'arquitectura domèstica de *Bilbilis*, que s'adapta al terreny, destaca la *Domus I* com a casa més ortogonal. A

aquesta casa, definida com a casa d'atri tetràstil i datada a finals del s. I aC mitjan s. I dC (Uribe 2004, 198-208), s'observa un atri sense *impluvium* i pavimentat amb lloses, i amb les estances desenvolupades a l'entorn. Potser en aquesta casa, igual que la casa 1 de Munigua, més que un atri tetràstil es podria intuir un pati porticat petit de quatre columnes. La casa 1 de Munigua amb un esquema més propi de casa de peristil que d'atri, considerat per alguns autors un peristil (Meyer 1999, 106; Gros 2006, 154-155), podria ser un bon exemple d'aquest pas cap a la concepció de la casa d'atri a la del peristil, com potser també la *Domus* I de Bilbilis. Aquesta casa tindria un espai descobert enllosat i sense *impluvium*, últim element una de les característiques més pròpies d'una casa d'atri descobert (Wallace-Hadrill 1997, 223). Aquest fet podria significar també aquest canvi de concepció cap a una casa de pati porticat més que una casa d'atri.

Aquesta manca d'atris, que es documenta a la ciutat de *Barcino*, potser té resposta en aquest canvi de concepció que es dona a partir del s. I dC. Una ciutat de nova planta sense patrons anteriors heretats on, encara que existissin cases d'atri, només s'ha documentat la casa de peristil i pati porticat. Tal vegada perquè el nombre de cases benestants de la Barcelona antiga amb aquesta tipologia fos molt més abundant. Serà molt important per aquestes reflexions i conclusions que en un futur els arqueòlegs puguin definir i distingir amb més claredat els conceptes d'atri, de pati porticat i de peristil, una tasca que en l'actualitat encara presenta molts interrogants.

De les dues *domus* destacades amb àrea de circulació i distribució de *Barcino*, la que presenta un peristil mereix una especial atenció, la famosa *domus* de St. Iu. Aquest edifici amb les restes d'un magnífic peristil pot tenir més d'una interpretació funcional. Tradicionalment s'ha considerat una gran *domus* relacionada amb una de les grans famílies barcelonines. Com s'apuntava al punt d'àrea de circulació i com extensament es defineix a la fitxa n°41, no hi ha suficients elements per identificar les restes com una *domus*. No és estrany interpretar seus corporatives o *collegia* com una casa, com passava a la casa 101 de la "Neapolis" d'Empúries (fitxa n°29), ja que arquitectònicament presenten característiques molt similars. En aquest exemple tampoc es compta amb elements epigràfics o escultòrics per poder confirmar si és un edifici "semi-públic", així com tampoc amb espais destinats a la vida familiar per poder ponderar la interpretació cap a una *domus*. En realitat només s'ha conservat part de tres pòrtics i del *viridarium*.

Tot i la parcialitat de les restes, aquest treball obre el camí a altres possibles interpretacions, i s'inclina cap a una seu corporativa o *collegia*. Així doncs, quines són les característiques que poden identificar les restes amb aquest tipus d'edifici? Doncs les magnituds i dimensions que es projecten del peristil i de la *domus* dins de la ciutat de *Barcino*, la seva relació amb el fòrum, la monumentalitat de les restes o la reforma del pòrtic nord¹⁵⁹. Aquest últim element, força indicatiu, es desenvolupa en un segon moment, quan s'inutilitza una part del pòrtic creant una estança oberta directament al *viridarium* (estança del mosaic d'*opus tessellatum*). Aquestes exedres són especialment característiques d'edificis com els *collegia*. Aquesta reforma també pot assenyalar que l'origen de l'edifici sigui una *domus* que posteriorment es converteix en un edifici "semipúblic". Un exemple de conversió és el *Caseggiate dei Triclini* d'Òstia (Carillo 1995, 33; Bollmann 2001, 174), en aquest cas l'edifici també se situa al costat del fòrum i del *decumanus maximus*.

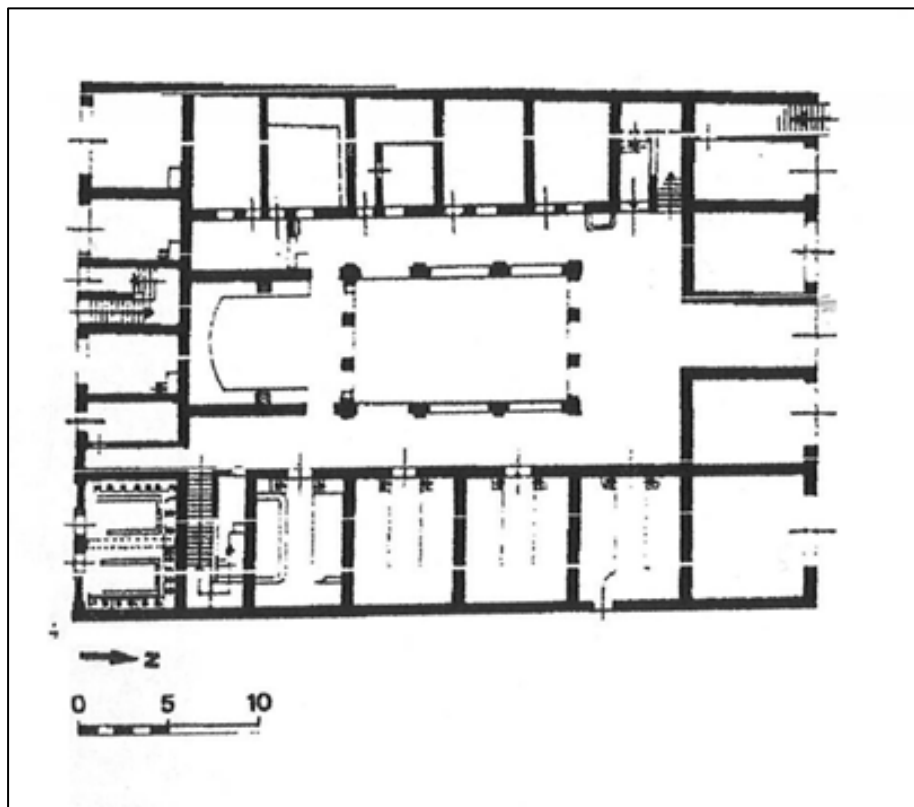

Fig. 174. *Caseggiate dei Triclini* (Bollman 2001,174).

¹⁵⁹ Veure explicació a la fitxa n°41 apartat -descripció arquitectònica i funcional, punt – N° Habitacions i Funcions.

A *Barcino* també s'ha constatat una vivenda relacionada amb un taller artesanal o zona industrial, un fet molt extens a les ciutats romanes. La part industrial de la casa imperial del c/Bisbe Caçador (fitxa n°44) té un dipòsit i una canalització relacionada que podrien estar destinades a la producció de vi o fins i tot d'oli, com l'exemple de la Casa n°II de Munigua. Aquest magnífic exemple, datat a inicis de la segona meitat del s. I dC, conserva en una part de la casa un complex de producció d'oli, en el qual a part del dipòsit on es dipositaria l'oli s'ha documentat una premsa (Teichner 2000). Malauradament l'exemple barceloní només ha conservat un dipòsit característic per a l'emmagatzematge de líquids i, sense estudis d'anàlisi de residus orgànics, no es pot adjudicar una producció concreta.

En definitiva, tot i les poques cases excavades a la ciutat, es pot observar com *Barcino* s'insereix dins de les tendències arquitectòniques que es van desenvolupant en el món privat a l'imperi romà en època imperial. S'ha pogut visualitzar la casa de peristil o pati porticat, també estances nobles amb bells mosaics i pintures, i segurament columnades com la *domus* del palau arquebisbal. I finalment la relació entres espais artesanals i industrials amb estructures domèstiques. Resta però, conèixer la casa més humil, esperant que en els pròxims anys s'aporti un repertori més ampli d'estructures domèstiques i que s'ampliï el coneixement de la zona suburbana que comença a documentar-se a l'àrea oriental de la ciutat antiga¹⁶⁰.

¹⁶⁰ La casa del c/Avinyó que no ha pogut ser estudiada en aquest treball pertany a aquesta zona.

8. TARRACO

8.1. Breu història de la recerca

L'origen romà de *Tarraco* i el seu passat gloriós ha estat sempre present en els erudits tarragonins de tots els temps, però potser el primer intent de recuperació del passat es troba en el consentiment de Pere III el Cerimoniós a un grup de frares per excavar i cercar tresors de l'antiga *Tarraco* (Serra Vilaró 1932, 13, nota 1). Però és en el s. XVI quan es comença una recerca més sistemàtica i l'inici de publicacions d'obres dedicades a *Tarraco* i les seves meravelles¹⁶¹. D'aquestes primeres obres destaca l'escripta per Lluís Pons D'Icard, fill del governador de Nàpols, *Libro de las Grandezas y cosas memorables de Tarragona*, considerada l'obra d'un arqueòleg més que no d'un historiador en el sentit literal de la paraula (Durán 1984, 79). La situació econòmica i social del s. XVII no proporciona un marc idoni per la recerca, però al s. XVIII es restitueix la voluntat i la necessitat de saber més d'aquella bella capital de província. Durant aquest segle s'excava el circ romà, es restauren monuments com l'Arc de Berà i es porta a terme, pels enginyers militars J. Boy i J. Grüll, una recopilació en un inventari de la cultura material, amb interessants dibuixos i plànols d'inscripcions (Massó 2004, 16). L'obra que potser més destaca és l'escripta pel E. Flórez, *Antigüedades Tarraconenses*, volum XXIV d'*España Sagrada* el 1769 (Ruiz de Arbulo/Mar 1999, 135). Amb la creació de las Comisiones Provinciales de Monumentos Históricos y Artísticos el 1844 i la Sociedad Arqueológica Tarraconense al 1840, s'iniciava un canvi substancial al s. XIX per la protecció del patrimoni i la seva concepció. Però el s. XIX destaca pel treball i la personalitat d'un home, Hernández de Sanahuja. El seu nomenament com inspector d'Antiguitats l'any 1853, comporta diverses excavacions, restauracions i una gran producció bibliogràfica, a més d'un gran treball administratiu. Per últim, en aquest segle s'ha de ressaltar, a part de tota l'obra escrita per Hernández de Sanahuja, l'obra *Tarragona Monumental* escrita conjuntament per F. Albiñana i A. De Bofarull, en la qual s'actualitzava el coneixement de les antiguitats de la ciutat, i el *Corpus Inscriptionum Latinarum*, en què E. Hüber transcrivia els epigràfics coneguts fins llavors de Tarragona. A partir del s. XX es

¹⁶¹ Per una recopilació extensa de la historiografia i l'evolució de l'arqueologia a *Tarraco*, vegeu Mar/Ruiz de Arbulo 1999 i Massó 2004.

comença a editar el *Boletín Arqueológico*, publicat fins a l'actualitat. Durant la primera meitat d'aquest segle es va excavar, finançat per l'Institut d'Estudis Catalans, part del teatre sota la direcció de J. Coromines, així com també la necròpolis paleocristiana i la basílica del fòrum de la colònia amb les *insulae* annexes dirigides per Mossèn Serra i Vilaró. En aquesta primera meitat de segle es van declarar monuments històrics l'aqüeducte de les Ferreres, l'amfiteatre, el Pretori, l'Arc de Berà i la Torre dels Escipions. En aquest temps, es va publicar les *Fontes Hispaniae Antiquae* de l'historiador alemany A. Shulten, en les quals també es feia referència a les fonts escrites clàssiques sobre *Tarraco*. Ja a mitjan de s. XX J. Sánchez Real, membre de la *Comisión de Monumentos*, prendria la direcció de l'edició del *Boletín Arqueológico*, promovent una gran producció de treballs i articles relacionats amb la història de Tarragona. Sota la seva supervisió també es van portar a terme una sèrie d'expedicions arqueològiques al claustre de la Catedral i a l'amfiteatre, entre d'altres.

Al 1960 es va construir l'edifici on s'emplaçaria el Museu Arqueològic Provincial, sobre un fragment de llenç de la muralla. Constituint com a tal a la primera meitat del s. XIX, i també com el més antic de Catalunya. El museu és hereu del Museu d'Antiguitats creat per l'Acadèmia de Dibuix que, en el moment del traspàs a la Comisión Provincial de Monumentos l'any 1844, va passar a tenir caràcter públic. En aquesta segona meitat del segle passat es van continuar declarant monuments històrics, com la capçalera del circ i el fòrum romà, per acabar de constituir-se el conjunt històric artístic del global dels monuments.

La investigació arqueològica i històrica de la ciutat nota un canvi substancial quan el 1969 es crea una seu universitària, delegació de la Universitat de Barcelona. També serà molt important l'aportació dels estudiosos de l'institut arqueològic germànic de Madrid a partir de la dècada dels anys seixanta, amb obres valuosíssimes com *Die Römischen inschriften von Tarraco* de G. Alföldy o la tesi doctoral d'E. Koopel sobre l'escultura romana de *Tarraco* al 1985 (Ruiz de Arbulo/Mar 1999, 138) i els treballs de T. Hauschild.

Des de l'any 1966 fins la creació, a la dècada dels vuitanta, del Servei Territorial d'Arqueologia que va prendre les tasques administratives i la direcció de les excavacions

d'urgència, les excavacions arqueològiques van recaure sota la responsabilitat del Museu Arqueològic Provincial. Tot i l'esforç en diverses intervencions importants com la vil·la dels Munts, la plaça del Fòrum, l'antiga Audiència i el teatre romà, el museu no tenia poder executiu per frenar l'especulació urbanística dels constructors privats (Ruiz de Arbulo/Mar 1999, 138). L'exemple paradigmàtic d'aquest fet és el teatre romà, que per evitar les obres del projecte d'edificació de blocs d'habitatges es va haver de tramitar una sol·licitud per declarar-lo Monument Històric Artístic Nacional. Un cop començats els treballs d'edificació es van poder aturar, encara que ja s'havia destruït una part del teatre. Encara avui dia és pendent de restauració i d'obertura al públic.

Des dels anys vuitanta, el Servei Territorial Provincial va assumir les tasques d'excavacions preventives. Ajudat a partir de l'any 1984 pel Pla de Solidaritat amb l'Atur, on s'instituïa un equip interdisciplinari que es dedicà a la realització de les excavacions programades pel Servei d'Arqueologia (Adserias *et al.* 1986, 35). Durant tota aquesta dècada gran part dels esforços administratius es van destinar a la planificació urbanística, amb la creació del Pla especial Part Alta i Pla Especial Pilats per la conservació i rehabilitació de la part alta de Tarragona i la Capçalera del circ romà (Ruiz de Arbulo/Mar 1999, 141). També durant els anys vuitanta el Museu Arqueològic Provincial va passar a convertir-se en el Museu Nacional d'Arqueologia de Tarragona, entrant la gestió dins del departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya. En el camp bibliogràfic cal destacar l'obra editada l'any 1985 per R. Cortés i R. Gabriel, *Tarraco. Recull de dades Arqueològiques*, un gran inventari arqueològic de totes les restes conegudes fins a aquell moment. Finalment en aquests anys, cal posar de rellevància la tasca del TED'A (1986-1990), el Taller Escola d'Arqueologia dirigit per X. Dupré. El resultat del seu treball va ser un gran nombre d'intervencions, posteriorment estudiades i publicades. El TED'A va ser substituït als anys 90 pel CAUT, Centre d'Arqueologia Urbana de Tarragona, que va aprofitar les instal·lacions del TED'A i del qual va sorgir una nova escola taller dedicada a la restauració de la muralla romana (TERM) (Bermúdez 1992, 99-101).

Els anys noranta van estar marcats per la creació de diverses empreses o cooperatives arqueològiques. Aquestes van donar la solució a la falta de professionals i recursos que havia d'aportar la Generalitat de Catalunya davant l'obligació dels promotors a incloure

excavacions arqueològiques en els seus projectes. Una de les empreses amb més incidència a Tarragona va ser CODEX SCCL, creada per un gran nombre d'alumnes del TED'A (Ruiz de Arbulo/Mar 1999, 143), i avui dia consolidada com una de les empreses arqueològiques més estables de l'Estat Espanyol. Però a Tarragona es localitzen altres empreses amb una important tasca arqueològica a la ciutat com Cota 64 o Nèmesis, entre d'altres. En aquesta última dècada del s. XX es va crear l'any 1991 la Universitat Rovira i Virgili com a universitat pròpia del territori. En aquests anys es va descobrir una nova basílica paleocristiana al Parc Central, al costat de la necròpolis de Serra Vilaró, que feia augmentar el perímetre d'aquest important conjunt (López 2006). A finals del segle passat es va fer palès la creixent importància de la ciutat com a centre arqueològic, testimoni d'aquest fet es la realització del XIV Congrés Internacional d'Arqueologia Clàssica a l'estiu del 1993. Finalment a l'any 2000, la ciutat de Tarragona va poder consolidar el seu destacat patrimoni dins del món clàssic amb la declaració de "Patrimoni de la Humanitat" per la UNESCO.

En aquest nou segle es constitueix l'Institut Català d'Arqueologia Clàssica (2002), un centre públic de recerca creat per la Generalitat de Catalunya i la Universitat Rovira i Virgili. La seva primera finalitat és la recerca en l'arqueologia clàssica, però també la formació avançada i la difusió cultural. L'Institut desenvolupa les seves tasques amb la resta d'institucions de recerca i universitats catalanes. Tot i ser un institut de marc català, té una incidència directa amb la ciutat on acull la seva seu, com demostra la recent realització del projecte de planimetria de Tarragona (Macias *et al.* 2007a), obra efectuada conjuntament amb l'Ajuntament de Tarragona i la Generalitat de Catalunya. Aquest treball presenta, a través d'un SIG (Sistema d'Informació Geogràfica), la situació de totes les restes arqueològiques documentades fins avui dia amb una perspectiva històrica, podent observar la diferents fases i evolucions de la ciutat, així com un inventari de totes les restes excavades a la ciutat.

8.2. Topografia, urbanisme, desenvolupament i evolució històrica de la ciutat

Y per estas rabons o presumptions no aparrà inconvenient ni ésser ficte ni fabulós dir que la dita ciutat de Tarragona, essent com era tant principal, populosa, insigne y famosa, que arribàs fins a Sant Pere, puys és molt sert que tant número de fochs ho casas no podia dexar de ocupar molta terra... y avie de ésser donchs la ciutat gran, puys era no sols, doncs, cap de tota la Província Tarraconense, perquè feýjen en ella cap tots los romans...

Lluís Pons D'Icard, Llibre de les grandeses de Tarragona, capítol 1:11-12

Són grans i nombroses les referències que s'han escrit sobre l'antiga obra dels germans Escipions, la capital de la Hispània Citerior, la ciutat que va rebre a August en el seu descans i la que va investir el bisbe *Titianus*, primer metropolità per aquesta funció a *Hispània*. L'origen d'aquesta important ciutat de l'imperi romà, citada i estudiada per nombrosos especialistes, s'ha de buscar en un assentament ibèric del s. V aC al sud-oest de la posterior *Tarraco*. Aquest poblat de dimensions considerables i situat en una vessant d'una elevació que s'alça uns 30 m sobre el nivell del mar, dominava perfectament la línia de costa pel cantó septentrional i la desembocadura del riu Francolí (antic *Tulcis*) per l'est (Adserias *et al.* 1993, 220). La posició estratègica de l'enclavament ibèric amb les seves comunicacions terrestres, fluvials i marítimes¹⁶² i, el seu paper central dins de la regió de la Cessetània¹⁶³, feia d'ell un lloc ideal perquè *Cneo Corneli Escipió* hi instal·lés el campament d'hivern durant la segona Guerra Púnica¹⁶⁴. Com assenyala J. F. Murillo (2006, 356-357) la raó per que durant el s. II aC Roma fundés un reduït nombre de ciutats en la seva implantació a *Hispània* és el grau d'urbanització a què havien arribat les societats ibèriques, així com la implantació de *foederi*. Aquestes característiques de la *Hispània* preromana, van permetre als romans que

¹⁶² Molt bona comunicació terrestre per la via Hercúlea que en època romana esdevé la via Augusta. En el cas de la navegabilitat del riu Francolí sembla que només seria factible en el tram baix i possiblement en direcció interior - costa (De Soto 2006, 152-153).

¹⁶³ Tot i la notable bibliografia que atorga un paper central al poblat ibèric dins de la Cessetània (Asensio *et al.* 2000; Otiña/Ruiz de Arbuló 2000; Asensio *et al.* 2001), en la última revisió de totes les restes ibèriques documentades a Tarragona (Macias *et al.* 2007a, 25) es dubta d'aquest paper tant destacat dins de la regió. Segons les restes que es troben a la ciutat, tot i tenir en compte la destrucció que tindria l'assentament per l'expansió posterior de la *Tarraco* imperial, no són suficients per justificar aquesta rellevància geopolítica que s'hi atorga. Es creu que el pes territorial que té la *Tarraco* tardorepublicana ha propiciat una valoració excessiva al nucli ibèric.

¹⁶⁴ Polibi III, 76; Titus Livi XXI, 60-61.

desenvolupessin la conquesta i el control territorial i econòmic amb més facilitat. *Tarraco* va ser una d'aquestes ciutats, de la qual els romans es van servir, tant pel seu potencial de la societat ibèrica com per l'explotació del seu port comercial com a principal de la Citerior¹⁶⁵.

Al llarg del s. II aC, la topografia de la ciutat esta condicionada per un doble assentament. Aquesta dualitat sorgeix entre l'assentament militar permanent des del 217 aC i el poblat ibèric aliat de Roma (Ruiz de Arbulo 2002, 147). La única constància arqueològica del *praesidium* situat a dalt del turó és la construcció d'una posterior muralla, relacionada amb la presència del cònsol Cató a la ciutat l'any 195 aC i que sembla substituir estructures del campament anterior (Macias/Remolà 2004, 27-30)¹⁶⁶. A l'*oppidum* ibèric que passa a ser un federat de Roma, es constata un desenvolupament urbanístic a partir del s. II aC, amb noves tècniques constructives d'origen itàlic i un eixamplament cap al nord-est, en direcció a l'assentament o *castrum* romà (Macias/Remolà 2004, 30). La construcció d'una nova muralla a mitjans del s. II aC, marca l'inici d'una nova concepció de la ciutat. La “segona fase” de la fortificació s'adossa a l'antiga i es construeix un tram d'uns quatre o cinc quilòmetres de perímetre, que arriba fins al recinte del port i que engloba la dualitat dels assentaments en un sol *pomerium* (Menchon/Massó 1998, 23). La descoberta d'un gran col·lector construït a finals del s. II aC, que aprofitava el pendent natural de la ciutat i drenava gran part de la ciutat (Díaz/Puche 2003, 312-316), permet percebre l'inici d'aquest desenvolupament urbanístic. J. M. Macías (2000, 93-97) proposa un mòdul *d'insulae* de 70 x 35 m amb carrers de 6m amb el qual s'urbanitza una franja rectangular intramurs a la part baixa de la ciutat. L'evolució singular de la ciutat, entre l'*oppidum* ibèric i la nova *Tarraco* en formació, marca la situació descentrada del fòrum tardorepublicà, situat molt possiblement sota el fòrum imperial. Aquesta modulació s'obté a partir de l'observació de les dades obtingudes a les excavacions de diferents parts de la ciutat¹⁶⁷, que permet

¹⁶⁵ El gran nombre d'exemplars ceràmics d'importació del s. IV - III aC i la relativa abundància de peces de qualitat exhumades a l'excavació de Berges Soriano, identificava un port comercial de l'assentament ibèric abans de l'arribada dels romans (Asensio *et al.* 2000, 76-77).

¹⁶⁶ La primera muralla constatada mesuraria un sis metre d'alt i quatre d'ample, bastida amb un doble parament de megalítics farcit de pedres i terra. Comptaria amb la presència de diferents torres, de les quals es conserven tres: la famosa torre de Minerva, la de l'Arquebisbe i la del Seminari. Les torres estarien formades per un basament ciclopi i un segon cos de carreus escairats i lleugerament encoixinats (Menchon/Massó 1998, 19).

¹⁶⁷ Veure Macías *et al.* 2007, 25-40 on es presenta el conjunt de totes les intervencions que aporten informació sobre la modulació de la ciutat.

també identificar els possibles *cardo* i *decumanus maximus*. El primer situat sobre el gran col·lector, comunicaria la part alta de la ciutat amb la zona portuària, mentre que el *decumanus maximus* s'ubicaria al sud del fòrum. Tot i els dubtes que encara falten per resoldre entorn l'urbanisme, la xarxa viària i la funcionalitat de la part alta abans de convertir-se en la seu del *Concilium Provinciae* i el circ (Macias/Remolà 2004, 35), es pot observar com la ciutat va projectant un model urbà romà. En definitiva, aquest desenvolupament urbanístic que s'esdevé entorn al 100 aC, amb l'ampliació de la zona baixa de la ciutat, la construcció d'una xarxa de clavegueram i del fòrum republicà, dota a la futura capital de la *Citerior* d'una imatge de ciutat clarament romana, imatge que ja feia unes dècades que posseïa *Corduba*, l'altra gran capital hispana (Murillo 2006, 382). Així doncs, la ciutat concebuda com un establiment urbà romà, estava preparada per rebre l'assemblea provincial que va convocar Juli Cèsar l'any 49 aC, després de vèncer els partidaris de Pompeu¹⁶⁸. I és que com assenyalen estudis recents (Ruiz de Arbulo 2002, 139-141; Ruiz de Arbulo 2006, 41-42; Alföldy 2004, 7-6) la fundació de la colònia i el títol, *Colonia Iulia Urbs Triumphalis Tarraco*, es deu al dictador Cèsar. Però aquest fet històric no és l'únic amb què compten els especialistes per situar la fundació de la colònia en època de Cèsar i no d'August. A part de fonamentar-se en textos epigràfics i numismàtics¹⁶⁹, es pot observar un eixample urbà amb un cert trencament del model viari tardorepublicà entorn aquesta cronologia. Aquesta nova àrea urbana desenvolupada entre la part alta i baixa de la ciutat ha estat posada en relació amb aquesta *deductio* d'època cesariana, encara que també podria ser conseqüència del desenvolupament econòmic i demogràfic de la ciutat que es documenta en època d'August, o simplement la combinació de tots dos esdeveniments (Macias *et al.* 2007a, 34).

A partir d'August canvia el *status* d'*Hispania Citerior* per província d'August, i *Tarraco* es converteix en la capital de la *Tarraconense*. Durant l'estança del *princeps* a la ciutat en els anys 26-25 aC, *Tarraco* serà el centre de la vida política del món romà (Alföldy 2004, 8). És doncs, amb aquest impuls, que la ciutat comença a marcar el camí cap al desenvolupament arquitectònic monumental que acaba esdevenint en la gran ciutat de

¹⁶⁸ Caesar, *B.C.* II, 21, 4-5.

¹⁶⁹ Molt interessant és el text de Floro de *Vergilius, orator an poeta?*, II, 6-9 (Ruiz de Arbulo 2002) o el text d'una placa d'una estàtua donada en ofrena per la ciutat de *Cese/Tarraco* i el text del seu revers, *RIT* 1 i 2 revisada per G. Alföldy (2000).

Tarraco al s. II dC (Macias/Remolà 2004, 35). Es reforma el fòrum durant la primera meitat del s. I dC, ocupant una superfície total de quatre *insulae*. L'ampliació del fòrum comporta l'amortització de zones d'habitatge i una apujada del nivell de la cota de circulació d'uns 5m. Per a la contenció d'aquesta gran obra i el nou nivell de circulació, es construeix un criptopòrtic al costat meridional de la plaça. El fòrum d'època imperial és una gran plaça rectangular orientada en sentit OE, amb unes dimensions aproximades de 156 per 74 m, de la qual sobresortirà pel nord la basílica jurídica i de la qual es pot intuir l'existència d'un porticat interior en el cantó meridional i occidental (Macias 2000, 94). Les últimes excavacions han identificat el temple capitolí de la ciutat, amb una situació nord-sud dins de l'espai reservat a la primera plaça pública que després és ampliada. Sembla que el capitolí és una reforma d'un antic temple tardorepublicà del tipus *peripteros sine postico* (Ruiz de Arbulo *et al.* 2006). Al mateix temps de la reforma del fòrum es construeix el teatre de la ciutat, a poca distància de la plaça pública. El conjunt dels dos recintes amb un desnivell considerable entre un i altre i la majestuositat dels edificis del fòrum formarien en conjunt una projecció escènica visible des del mar i els vaixells amb rumb a *Tarraco*¹⁷⁰ (fig. 175).

Fig. 175. Restitució 3D de la façana marítima (Orengo/Fiz 2008, fig.6)

¹⁷⁰ Recents estudis realitzats amb tècniques SIG sobre la visió escenogràfica de la ciutat des del mar es poden veure a Orengo *et al.* en premsa.

Es constata també en època augustal una remodelació a les vies d'accés al sector sud-occidental de la ciutat. Així, a part de la via preexistent d'entrada a la ciutat, es descobreixen altres vies creades en aquest moment que es disposen en forma radial. Entorn aquestes vies es desenvolupa el barri suburbà, anterior a aquesta remodelació viària, però del qual no es coneix l'urbanisme primitiu. Aquest sector urbà també té una important façana marítima.

La part alta de la ciutat, una de les més estudiades i admirades de l'Imperi Romà a Hispània, ha disposat d'un llarg procés d'interpretació, avui encara viu. Les últimes excavacions realitzades a la catedral de Tarragona aporten noves i valuoses dades que assenyalen l'existència de dos projectes urbanístics monumentals en lloc d'un (Macias *et al.* 2007b). El primer correspondria a un projecte urbanístic juliclaudi, anterior al conegut projecte del *concilium provinciae*, amb la construcció del cercat i apreciat temple d'August¹⁷¹ sota l'actual catedral. Aquest projecte, que no s'hauria finalitzat, estaria compost per la zona sacra de culte August, una plaça inferior anterior a la plaça de representació i diferents *horrea*. El segon projecte, finalitzat el s. I dC per la construcció del circ, correspondria a un gran complex arquitectònic destinat a l'administració de la província. Aquest projecte que substituiria a l'anterior, estaria format per dues grans places connectades, una superior correspondria igualment a la zona destinada a les cerimònies de culte imperial, i una altra inferior, de dimensions més grans, estaria assignada per a les reunions de l'Assemblea Provincial (*Concilium provinciae Hispaniae citerioris*), la plaça de representació (Aquilué 2004, 46). En la última terrassa, la més baixa, s'ubicaria el circ, tancant aquest projecte unitari, que a més monumentalitzaria el pas de la Via Augusta per la ciutat, separant la zona residencial intramurs de la zona oficial de la capital (Macias 2000, 95). Mentre es desenvolupa aquest segon gran projecte de la part alta, hi ha una intensa remodelació de la façana marítima, des del port fins la desembocadura del riu. Es documenta una dessecació entorn les zones humides del riu, que permet desplaçar els *horrea* cap aquesta zona i reformar la façana. (Macias/Remolà 2004, 36; Macias 2004b, 167).

A inicis del s. II dC es construeix el bell amfiteatre al sector nord-oriental, fora muralles. Es va construir en part retallant la roca i en part amb la construcció de caixes massisses

¹⁷¹ El temple aixecat per voluntat ciutadana en honor a August, Tàcit, *Ann* I, 78.

i d'estructures arquitectòniques articulades (Aquilué 2004, 67). Encara a inicis del s. III dC, es documenta un important moviment arquitectònic públic amb la construcció de les termes públiques a la zona portuària. L'existència d'aquestes termes, juntament amb el descobriment d'altres banys privats construïts a partir del s. III, reflecteixen la normalitat de l'ús termal a *Tarraco* en aquest segle, difícilment comprovable arqueològicament durant els segles anteriors (Macias 2004b, 156). Però tot i la constància de certa normalitat quotidiana al s. III, en alguns punts de la ciutat com en sectors suburbans, comença a poc a poc, a finals del s. II dC, un procés de recessió urbanística i econòmica. És també en aquestes dates que es documenta el tancament funcional del teatre. Durant els s. III i IV continua aquest procés que sembla coincidir amb les arribades i accions bàrbares, encara que al s. IV es documenta una lenta recuperació econòmica (Macias 1999, 301-305). Al s. V dC la ciutat torna urbanísticament a assemblar-se a la de la seva formació amb dos nuclis, un a la part alta i l'altre al sector sud-occidental i zona del port (Menchon *et al.* 1994, 226-227; Macias/Remolà 2004, 38). Després de la reforma diocleciana, *Tarraco* continua sent capital provincial durant l'època baiximperial de la *Tarraconensis*, pertanyent a la *diocesis Hispaniarum* i amb una demarcació més reduïda que en els segles anteriors. La comunitat cristiana de *Tarraco* està constatada des de mitjans del s. III pel martiri del bisbe sant Fructuós i dos dels seus diaques, sent l'amfiteatre de la ciutat l'escenari de la *damnatio ad vivioconburium*. Aquesta forta comunitat està testimoniada arqueològicament per la gran necròpolis paleocristiana dels segles IV i V dC i les seves basíliques, entre elles l'aixecada al centre de l'amfiteatre al s. VI (Alföldy 2004, 13-14). Tot i l'ocupació visigoda l'any 476, el final de la *Tarraco* antiga es pot situar als anys 713-714 amb l'arribada dels àrabs (Alföldy 2004, 14).

8.3. Arquitectura domèstica

Tarragona és una ciutat amb una gran activitat urbanística en l'actualitat i al llarg de la seva història. Un moviment dinàmic ha proporcionat a l'arqueologia un elevat registre i documentació de restes. Es pot afirmar que Tarragona és una de les ciutats de Catalunya que ofereix més restes romanes susceptibles de ser catalogades com a estructures domèstiques. Ara bé, la gran problemàtica de Tarragona, per aquest ric dinamisme urbanístic, és la parcialitat d'aquestes restes. No es pot comptar amb les plantes senceres de les cases, i que moltes vegades no es pot identificar amb claredat si realment les restes pertanyen a una casa romana. Aquesta dificultat no és única de la ciutat de Tarragona, evidentment es troba en totes les cases urbanes romanes de ciutats vives des de l'antiguitat, és a dir gaire bé la totalitat de les ciutats catalanes. Però, el cas tarragoní és potser més significatiu per l'alt nombre de restes descobertes, moltes de les quals no s'han pogut identificar amb seguretat. El present treball, tot i aquesta problemàtica, ha pogut estudiar un total de deu exemples clars. Són deu cases que mostren suficients evidències per ser considerades unitats domèstiques. Malauradament, cap d'elles presenta la totalitat de la seva planta, element que redueix la possibilitat d'extreure conclusions de conjunt. En canvi, les cases de *Tarraco* sí tenen l'avantatge d'haver estat excavades, la gran majoria amb un mètode estratigràfic. Aquest fet permet avaluar i estudiar amb seguretat les fases constructives i la seva cronologia, i poder observar amb rigor l'evolució arquitectònica i decorativa de les cases identificades a Tarragona.

L'arquitectura domèstica de *Tarraco* ha estat poc estudiada. A excepció del primer acostament d'Alberto Balil (1973) i l'anàlisi de Josep Maria Macias (2004a), no hi ha hagut cap estudi de conjunt de l'arquitectura domèstica romana tarragonina. La bibliografia de *Tarraco* no compta amb molts estudis monogràfics de les restes concretes de cada casa i alhora no ha estat fàcil accedir a la informació arqueològica fruit de l'arqueologia preventiva. També cal recordar que moltes de les cases estudiades ja no es conserven o es troben cobertes per edificacions modernes. Però si el present estudi ha pogut presentar, localitzar i analitzar aquestes deu cases és gràcies a la tasca d'inventari de totes les restes que ha proporcionat la *planimetria arqueològica de Tarraco* (Macias *et al.*

2007a). Una eina de treball que representa un avenç importantíssim per qualsevol estudi arquitectònic que es vulgui desenvolupar a partir d'ara a l'arqueologia tarragonina.

8.3.1. Anàlisi arquitectònica

El conjunt de les deu cases estudiades de *Tarraco* és una representació molt minsa del total de les cases que van existir al llarg del temps a la ciutat romana. L'extracció d'una tipologia s'ha realitzat, doncs, treballant únicament amb els elements conservats i sense valorar negativament les tipologies no documentades. Cap dels deu exemples mostra la planta sencera de la casa, element que cal tenir molt present a l'hora d'elaborar una tipologia. L'observació parcial de la planta dificulta enormement la tasca de catalogació de les restes dins d'un tipus concret de casa. No només pel fet essencial de no comptar sempre amb els elements bàsics per poder determinar la tipologia com l'entrada, estança principal, el seu espai de circulació i distribució, etc., sinó pel fet d'observar-ne només una part, extraient-ne unes conclusions parcials. Un clar exemple d'aquesta problemàtica es pot trobar en una casa d'atri, catalogada segons les restes conservades, quan en realitat hauria pogut ser una casa d'atri i peristil, sense que aquest últim s'hagi pogut documentar. Tot i aquestes petits obstacles i tenint en consideració que es treballa sempre amb restes parcials, set de les deu cases han permès identificar un total de quatre possibles tipologies, les altres tres han restat sense resoldre. Aquestes quatre tipologies són:

- 1) Espai distribuïdor descobert
- 2) Atri
- 3) Peristil
- 4) Pati porticat
- 5)

La resta estaria dins d'un cinquè grup sense identificació:

- 6) No es coneix

Dins de la primera tipologia es troba la casa del c/Pere Martell n°48-50 (Fitxa n°53) i la primera i segona fase del la casa del c/Alguer 9-11/13 (Fitxa n°48). Els dos exemples

són cases amb un espai distribuïdor descobert, és a dir, una àrea de circulació definida com un pati, del qual no s'ha localitzat cap pòrtic.

El segon tipus pertany a les cases d'atri, de la que només s'han pogut documentar dos exemples, i cap amb total seguretat. Són la casa del c/Roger de Llúria 19-21 (fitxa n°45) i la primera fase de la casa del c/Governador González 7 (fitxa n°46). Les dues es relacionen amb un espai central identificat com un atri.

De la tercera tipologia es cataloguen quatre cases. La tercera fase de la casa del c/Alguer 9-11/13 (fitxa n°48), la casa del c/Eivissa n°16 (fitxa n°52), la casa de l'av. Prat de la Riba 9 (fitxa n°54) i possiblement la casa del c/Governador González 17-19 (fitxa n°49). A la primera casa es documenta un peristil com espai central des del qual s'accedeix a diverses sales. Les altres tres presenten més dubtes, però tot i no haver-se documentat amb claredat un peristil, s'han pogut estudiar estances pertanyent a aquests tipus d'espai central i distribuïdor.

La quarta tipologia presenta només un exemple, la segona fase de la casa del c/Governador González 7 (fitxa n°46) amb un espai central identificat com un pati amb pòrtic.

Finalment les cases en què no s'ha pogut establir una tipologia clara són la casa del c/Fortuny 12-14 (fitxa n°47), la casa del c/Lleida 27 (fitxa n°50) i la casa del c/Unió 52 (fitxa n°51). Les parts excavades i estudiades d'aquestes cases corresponen a estances sense relació amb un espai central i distribuïdor, tot i que tampoc presentaven elements suficients per determinar que no comptaven amb aquests tipus d'espai.

8.3.2. Estructura

a) *Ingrés*

De les deu cases estudiades només en dues s'ha excavat l'entrada de la casa. En la casa del c/Fortuny 12-14 la possible entrada es localitza a l'habitació n°1 (fitxa n°47). Malauradament, en no comptar amb la planta sencera i només conèixer una part molt

parcial de la casa, no es pot saber si l'estança actuaria com a vestíbul de la casa, o s'estaria davant d'una estança amb més d'una funció. L'altre exemple d'una entrada a *Tarraco* és el que s'observa a la casa del c/Pere Martell n°48-50 (fitxa n°53). En aquest cas l'entrada es caracteritza per permetre l'accés directament al pati o espai distribuïdor descobert.

b) Àrea de circulació

La ciutat de *Tarraco* mostra quatre àrees de circulació diferents. Aquestes àrees de circulació coincideixen amb les tipologies ja definides, donat que aquest treball ha pres com element definitori d'una tipologia aquest tipus d'espai. Els espais de circulació que es localitzen a *Tarraco* són: espai distribuïdor descobert, atri, peristil i pati porticat.

L'espai distribuïdor descobert de la primera i segona fase de la casa del c/Alguer 9 - 11/13 (fitxa n°48) i de la casa del c/Pere Martell n°48-50 (fitxa n°53) es caracteritzen per ser uns espais oberts des dels quals s'accedeix a gran part de les estances documentades. L'espai distribuïdor descobert de la casa del c/Pere Martell n°48-50 (habitació n°2) és un pati funcional, que dona llum i ventilació a la casa. Un pati que complementa molt bé les funcions de la cuina que connecta amb ell. En canvi l'espai distribuïdor descobert de la primera i segona fase de la casa del c/Alguer 9-11/13 (habitació n°3) mostra senyals d'haver estat un espai dedicat també al plaer i a l'embelliment de la casa. Encara que aquest espai no es converteixi en peristil fins a la darrera fase de la casa, l'existència de les estances bessones i rectangulars obertes al pati i disposades ortogonalment (habitació n°1 i 2) marquen una zona de representació. És molt possible que aquest espai obert comptés amb certa decoració i vegetació, sobretot a la segona fase, quan es constaten restes d'estuc i de pintura mural a les estances.

Els espais que funcionen com a possibles atris són els espais de circulació de les cases del c/Roger de Llúria 19-21 (fitxa n°45) i la primera fase del c/Governador González 7 (fitxa n°46). Del primer cas únicament es té notícia de la seva existència i no es disposa de cap planta clara de les restes. Tot i conèixer l'existència d'un *impluvium* no se sap a quin tipus d'atri correspondria, ni tampoc si era un atri amb eixos de simetria o amb la presència d'una axialitat marcada per l'entrada o un possible *tablinum*. El segon exemple

documentat a la ciutat presenta dubtes de pertànyer a aquest grup, l'habitació n°1 s'identifica com una atri per la documentació d'un canal que recolliria l'aigua de la pluja cap a un col·lector semblant a un pou. Es té la referència d'una estructura o cisterna que se situaria al centre de l'espai descobert destruïda al s. XIX, interpretada com un possible *impluvium*. La primera fase de la casa del c/Governador González 7, que no presenta senyals arqueològics d'un pòrtic, podria haver correspost a un atri toscà o potser "displuviat", a jutjar per les canalitzacions que s'originen a les parets de les estances que donen aquest espai i que es dirigeixen cap al centre. La situació de les canalitzacions indica que la teulada deuria finalitzar coincidint amb les parets, és a dir impossibilitant l'existència d'un pòrtic relacionable amb el sistema de *compluvium*. A la ciutat de Tarraco s'ha documentat un altre *impluvium* que podria haver format part de l'atri d'una casa¹⁷². Datat en època augustea, aquest *impluvium* se situa a la zona portuària de la ciutat, sota la construcció d'uns *horrea* altimperials (Bea 2008, 170-172). Només s'ha conservat l'*impluvium*, de forma rectangular i amb restes de les bases de les columnes dels angles, que indicarien l'existència d'un atri tetràstil. Si aquest *impluvium* formés part de l'atri d'una casa, es podria comptabilitzar com la tercera casa d'atri de Tarraco.

A la ciutat de Tarragona es comptabilitzen fins a quatre cases on es trobi una àrea de circulació identificada com un peristil dins de la seva estructura. Sens dubte el millor exemple és l'habitació n°3 de la tercera fase del c/Alguer 9 -11/13 (fitxa n°48), un peristil porticat com a mínim en tres dels seus costats. Malauradament, la manca de la resta de la casa no permet apreciar si aquesta era la única àrea de circulació central de la casa. La rica decoració que es constata en aquesta fase de la casa i la seva ubicació en un barri suburbà de la ciutat, permet hipotetitzar sobre la seva identificació com una gran *domus* amb més d'una àrea de circulació. L'habitació n°8, amb la presència d'un estany, s'identifica com un espai obert, però només es visualitza una part molt petita de l'estança. No es pot saber si és un petit espai decoratiu amb un petit *viridarium*¹⁷³ o un altre espai de circulació. Semblant és l'exemple de la casa del c/Eivissa n°16 (fitxa n°52). En aquesta casa també s'observa un possible petit peristil (habitació n°2), que per la

¹⁷² Aquestes restes no han estat incloses al catàleg perquè és una informació publicada al 2008 i perquè no es relaciona amb cap altres restes que pugui confirmar que pertany a una estructura domèstica.

¹⁷³ A *villae* com la d'Oplontis s'observa petits jardins intercalats amb les estances, que amplien i decoren les vistes de les estances, s. I dC (Guidobaldi/Pesando 2007, 126) (fig. 176).

potència de les restes i tractant-se d'una casa suburbana amb grans possibilitats d'extensió, pugui haver disposat de més d'una àrea de circulació¹⁷⁴. Els altres dos peristils localitzats corresponen a la casa del c/Governador González 17-19 (fitxa n°49) el possible peristil de la casa de l'av. Prat de la Riba 9 (fitxa n°54). L'habitació n°8 de la casa del c/Governador González 17-19 és identificada com un possible peristil per la seva ubicació central respecte la planta i per la presència d'una canalització. Aquesta informació només s'extreu de la observació dels plànols Ll. Papiol, i per aquesta raó són elements febles per la definició segura d'aquest espai. Però la constatació de tot el seguit d'estances nobles d'aquesta casa i la necessitat d'un punt de llum dins de la planta, proporciona arguments coherents per ubicar un peristil en aquestes restes. En el cas de la casa de l'av. Prat de la Riba 9 no s'ha excavat cap peristil, però la descoberta d'un *triclínium* d'estiu obliga a pensar en la presència d'un espai obert, possiblement un peristil.

Fig. 176. Exemple de petits jardins intercalats entre les estances per donar llum i amplitud. *Villa* d'Oplontis. Foto de l'autora.

L'últim exemple d'àrea de circulació correspon a un pati porticat, a la segona fase de l'habitació n°1 de la casa del c/Governador González 7. No es va poder excavar la totalitat de l'espai, però es coneix un pòrtic i la possibilitat de dos més. Encara que no

¹⁷⁴ Vegeu "zona residencial" la situació dels accessos de l'habitació n°1, que pot indicar una àrea de circulació més central de la casa.

es va poder descobrir la totalitat de tota la casa, aquest pati porticat sembla pertànyer al centre de la casa i segurament l'única àrea de circulació. Cal esperar futures excavacions per poder-ho comprovar.

c) *Zona residencial*

Les plantes de la ciutat de *Tarraco*, totes elles incompletes, mostren algunes sales de representació, però no s'ha pogut identificar cap sala d'estar. Dins del grup de les sales de representació, més fàcil de definir, s'han inclòs les sales amb un grau de decoració representatiu i una posició privilegiada dins de la planta coneguda de la casa. Les restes materials decoratives han estat l'element més determinant per poder identificar aquestes sales, ja que guiar-se per la posició de l'estança dins de la casa sense la planta sencera no és un element prou fiable.

L'estança més antiga que es coneix a la ciutat, destinada possiblement a un àmbit de representació, es troba a les restes localitzades al c/Unió 52 (fitxa n°51). D'aquestes restes es tenen molt poques dades, però s'han pogut documentar dues estances rectangulars, una d'elles pavimentada amb un *opus signinum* tessel·lat amb *tessellae* de marbre blanc. La descripció d'aquesta sala amb mosaic i la seva forma rectangular l'identifiquen com un possible *triclinium*¹⁷⁵. Malauradament, la parcialitat de les restes no permet observar com aquesta sala es relacionava i interactuava amb la resta dels espais de la casa, fet que hauria estat molt interessant per apreciar on se situava aquesta sala de representació en una casa del s. II aC a *Tarraco*.

La part conservada de la *domus* del c/Governador González n°17 i 19 (fitxa n°49) sembla pertànyer a la part noble d'una casa, d'on s'haurien exhumat algunes belles sales de representació. Però l'elaboració d'una planimetria sense cap definició, la senyalització confusa dels accessos de les estances i la manca de diferenciacions en les seves fases constructives, han dificultat moltíssim la comprensió d'aquestes restes. Però entre les estances dibuixades per Ll. Papiol destaca el conjunt format per les estances n°2, 3 i 4; ja que són les úniques que mostren els seus accessos relacionant-se entre si. En aquest cas, s'observa com l'habitació n°2 es connecta amb la n°3, que alhora es connecta amb

¹⁷⁵ Vitruv. X. 6; 3.

l'habitació n°4. El conjunt de sales connectades es podria interpretar com un *triclinium* relacionat amb altres sales com *cubiculum*, molt comú en zones destinades a banquets (Riggsby 1997; Zacarria 2001). L'estudi dels mosaics de Rosario Navarro (1979, 97-133) identificava dues fases per l'estança n°2 en descobrir un altre mosaic conservat sota del primer mosaic identificat. El mosaic més antic es datava a inicis del s. I dC, mentre que el superior, juntament amb el conservat a l'habitació n°3, es datava al s. III dC. Una altra sala de representació que es localitza a *Tarraco* és l'habitació n°3 de la casa del c/Fortuny n°12-14 (fitxa n°47). Aquesta estança podria correspondre a la zona de representació d'una casa amb un ampli espai dedicat a un taller o petita indústria. L'habitació n°3 possiblement formaria part d'un sector noble més ampli de la casa.

Ara bé, sens dubte les sales de representació més àmplies, decorades i de les quals es disposa més informació, són les estances d'època altimperial de les *domus* suburbanes de la ciutat. Una d'elles és l'habitació n°1 de la casa de l'av. Prat de la Riba n°9 (fitxa n°54), l'únic *triclinium* d'estiu que s'ha excavat a Tarragona. Per la informació amb què es compta, es pot deduir que és un bonic espai pavimentat amb plaques de marbre que disposaria d'una font o petit nimfeu al centre. És conegut el gust dels romans de classe alta i lliberts enriquits pels *triclinia* oberts a l'aire lliure amb bells jardins, jocs d'aigua, piscines i *lacus*. Aquests espais podien arribar a nivells molt alts de sofisticació i refinament amb grans *stibadia* i *mensae* d'aigua, com demostra la descripció que fa Plini el Jove¹⁷⁶ del “Hippodrome” de la *villa* Toscana, el magnífic exemple arqueològic del *triclinium* d'aigua de *Sperlonga* i evidentment els pavellons, peristils, i pòrtics de la *villa* Adriana (Salza 1987). Pompeia també ofereix bells exemples d'aquests *triclinia*, entre els quals es troba el conegut *bliclini* de la casa de *Loreius Tiburtinus* o el *triclinium* del jardí del *praedium* de *Iulia Felix* (Dunbabin 1991, 125, Richardson 1988, 307-308). El present *triclinium* d'estiu no seria tan espectacular com algun d'aquests exemples, tot i que segurament s'acostaria tipològicament a l'últim. Aquest *triclinium* d'estiu datat durant la segona meitat del s. II dC, amb els materials utilitzats pel paviment i la seva font, segurament representaria un dels espais de banquets més bells de la ciutat localitzats fins avui dia. A l'àrea suburbana es troben altres grans sales de representació, com el *triclinium* (habitació n°1) de la casa del c/Eivissa n°16 (fitxa n°52). Aquest *triclinium* és una estança àmplia i noble amb un accés directe al possible pòrtic del peristil conegut

¹⁷⁶ Plini el Jove, V.6.

de la casa (habitació n°2). Aquest accés del *triclinium* no seria l'únic, ja que en realitat l'entrada principal de l'estança s'efectua des del cantó contrari al del peristil. Segons la disposició de la composició del paviment, els *lecti* se situarien al sector oriental de la sala, on s'ubica l'entrada al petit peristil, mostrant com l'entrada natural d'aquesta sala es deuria efectuar per l'oest, on es troba l'habitació n°12. Malauradament, no ha estat excavada la part més occidental de la casa, però aquesta configuració (habitació n°12) és suficient per indicar l'àrea de circulació més central, on molt possiblement l'habitació n°1 seria una de les estances principals (fig. 177). És també en direcció oest on es podria ubicar l'entrada principal d'aquesta *domus* suburbana i la projecció de l'àrea de circulació central, seguint la proposta del carrer romà descobert al c/Pere Martell n°48-50, definit des d'època augustal – julioclàudia (Adserias *et al.* 2000, 139).

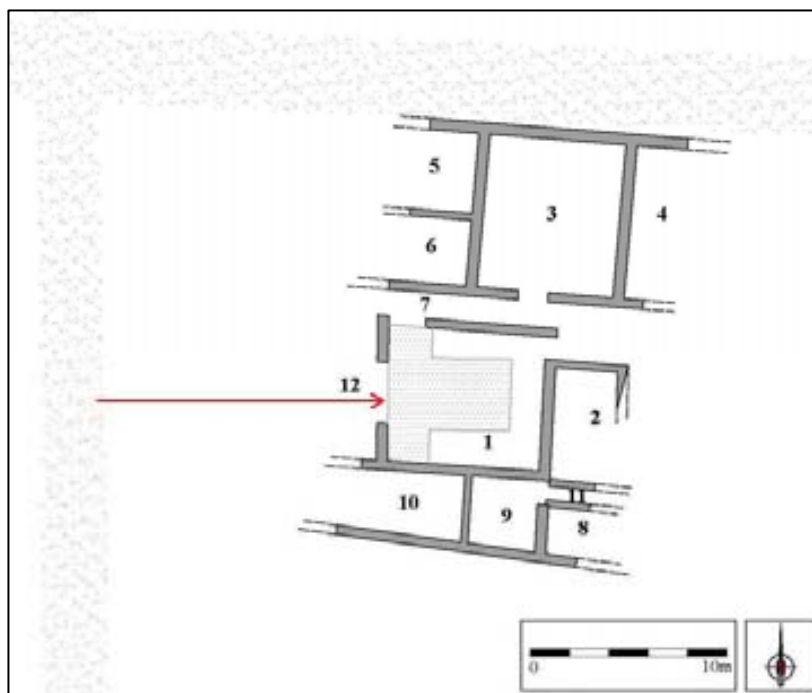

Fig. 177. Línia de projecció axial de la possible entrada i àrea de circulació respecte el *triclinium* n°1 de la casa del c/ Eivissa n°16 (adaptat de Macias *et al.* 2007).

Així doncs, l'habitació n°1 de la casa del c/Eivissa n°16 (fitxa n°52) s'obriria a una hipotètica àrea de circulació central i la part posterior de l'estança donaria accés a una altra zona de circulació descoberta de la casa (habitació n°2). Fins i tot, podria ser que la paret est de l'habitació n°1, orientada cap a aquesta segona àrea, disposés d'algun tipus de finestral en direcció a la part descoberta. Des de la teòrica àrea de circulació

s'accediria a un corredor (habitació n°7), situat lateralment respecte a l'habitació n°1 i des del que s'accediria al possible petit peristil (habitació n°2) i a una altra estança de representació (habitació n°3). L'habitació n°3 que se situa al cantó contrari del corredor respecte l'habitació n°1, es pot definir també com una gran sala identificable com una de les principals per les seves dimensions. L'habitació n°3 complementaria les funcions de representació dins d'aquest sector noble de la casa. En casos d'elevat nivell la multiplicitat de sales de recepció o peristils secundaris és un fenomen estès. L'estudi de les *domus* de *Volubilis*, ciutat principal de la *Mauretania Tingitana* que tingué el seu apogeu també en època antonina igual que la zona suburbana de *Tarraco*, ha constatat aquest mateix fenomen de manera àmplia durant aquestes dates i durant el s. III dC (Cartocci 2002, 86-90).

Les sales de representació de la casa del c/Alguer n°9-11/13 (habitació n°1 i 2, fitxa n°48), una de les altres *domus* suburbanes de *Tarraco*, s'obren amb claredat a l'àrea de circulació de la casa. La part conservada de les estances mostra una forma rectangular de les habitacions i els paviments, en la seva última fase (antonina), una funció de *triclinium*. L'habitació n°1, per la seva posició més central, actuaria com l'estança principal de la casa. Aquesta atribució es va accentuant al llarg del temps amb la construcció, a la darrera fase de la casa, d'una font al centre del peristil emmarcant aquesta habitació. No es compta amb l'entrada de la casa i no es coneix amb seguretat on es disposaria l'estança principal (habitació n°1) respecte a l'entrada o vestíbul, però que es pot observar l'axialitat conservada entre el peristil i l'habitació n°1. La morfologia del paviment d'aquesta estança, que mostra un espai més ampli, per la disposició de més *lecti*, que la estança veïna, i la perspectiva que ofereixen el jardí i la font o *ninfeo*, permet interpretar l'estança (habitació n°1) com un *oecus cyzicem*¹⁷⁷. Un altre element que identifica la importància d'aquesta estança és la morfologia del seu paviment. Es dibuixa l'espai destinat als llits en forma de U, mentre que a l'habitació n°2 i a també l'habitació n°1 de la casa del c/ Eivissa n°16 l'espai queda dividit amb la forma T + U (figs. 178, 179 i 180).

¹⁷⁷ Vitr. X. 6, 3.

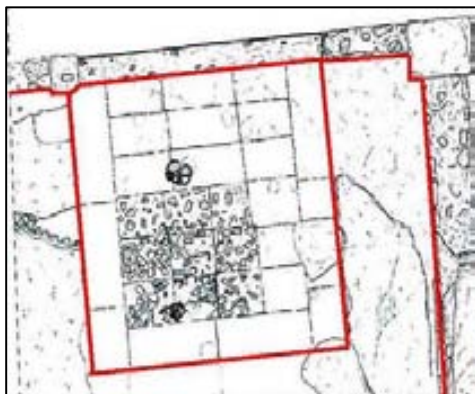

Fig. 178. Habitació n°1 de la casa del c/Alguer n°9-11/13 (modificat de Macias/Puche 1997).

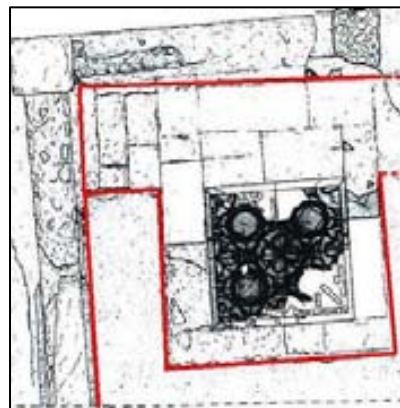

Fig. 179. Habitació n°2 de la casa del c/Alguer n°9-11/13 (modificat de Macias/Puche 1997).

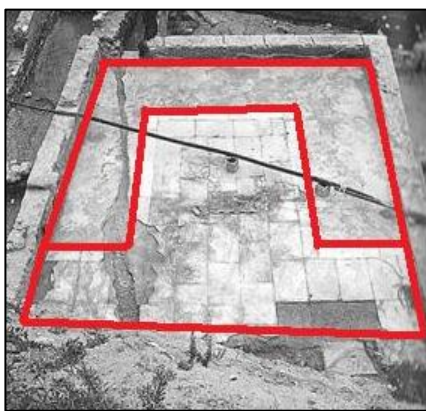

Fig. 180. Habitació n°1 de la casa del c/Eivissa n°16 (modificat d'Adserias *et al.* 2000).

A partir del moment a l'altimperi que gairebe es deixen de construir els llits de maçoneria, es poden identificar els *triclinia* gràcies als esquemes dels paviments com demostren abundants exemples. Principalment hi ha dos esquemes que es desenvolupen durant els s. II i III dC, el disseny anomenat en forma de U i l'anomenat en forma T + U, que sembla destinar més espai al servei o l'entreteniment (Dunbabin 1991, 125-128). A Tarragona s'han conservat els dos esquemes, que també es troben en moltes regions de l'imperi romà excepte a les províncies septentrionals. Un bon exemple és una de les grans sales principals del peristil de la casa del Mitreo, una *domus* suburbana de Mérida, que presenta l'esquema de T + U en *opus tessellatum* (Blanco 1978, 15, habitació n°19, lám. 41). Ara bé on es troben els exemples més clars d'aquests esquemes és Antioquia i al Nord d'Àfrica. Ciutats com Volubilis, Útica, Acholla, Thysdrus ofereixen exemples de magnífiques i riques cases amb grans estances que dominen i s'obren al peristil i moltes vegades amb una font centrada cap a l'estança, com la casa de *Dionysus and the Seasons* de Volubilis o la *Maison de la Cascade* d'Útica

(Dunbabin 1991, 126-127; Gros 2006, 171) (fig.181). La casa del c/Alguer n°9-11/13 reproduiria aquest esquema, una zona destinada a la representació i l'entreteniment amb gran luxe.

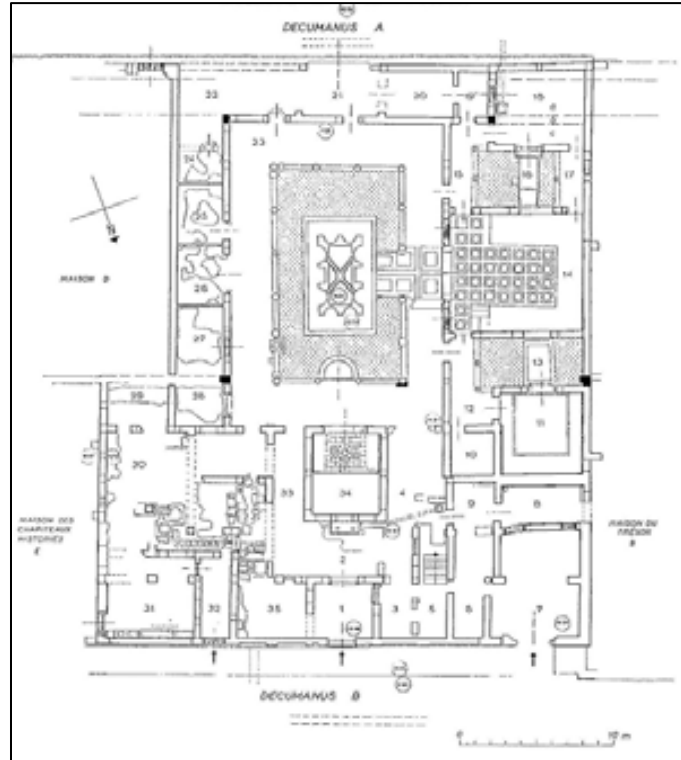

Fig. 181. La Maison de la Cascade d'Útica (Gros 2006, 171)

La principal diferència entre aquests exemples i els que es troben a les cases de Tarragona radica en el tipus de paviments que emmarquen aquests esquemes. Els tarragonins estan formats amb emplaçats de marbre i *opus sectile*, mentre que els del Nord d'Àfrica es desenvolupen en *opus tessellatum*. Tot i aquesta diferenciació, es pot considerar de forma genèrica que les ciutats d'aquesta província romana faciliten uns bons paral·lelismes per a les sales de representació i la concepció d'aquests espais de les *domus* suburbanes de Tarraco.

d) Zona de servei i producció

Són poques les parts de les cases de Tarraco que s'han pogut identificar com una zona de servei i producció. Un dels exemples més clars es troba a l'àmbit n°2 de la casa del c/Fortuny n°12-14 (fitxa n°47). En aquest àmbit, durant la primera fase de la casa, es constata una zona d'emmagatzematge, que en època altimperial es converteix en un

espai de producció dedicat a un taller d'una petita indústria. Es pot considerar la casa del c/Fortuny n°12-14 com un possible exemple d'unitat domèstica relacionada amb treball industrial, com devia passar en un bon nombre de cases de les ciutats romanes. És molt possible que l'estança noble d'aquesta casa (habitació n°3), conservada a l'extrem est de la zona de producció, indiqui que, tot i disposar d'un espai important dedicat a una indústria, la casa s'estaria desenvolupant entorn d'un altre espai de distribució. És per això, que tot i haver-se documentat un espai artesanal o de producció en l'ambient domèstic, aquesta casa no es pugui catalogar dins de la tipologia de casa de local comercial o artesanal amb dependències.

L'habitació n°1 de la casa del c/Pere Martell n°48-50 (fitxa n°53) ha estat identificada com una cuina pel material de l'estança trobat *in situ*. La cuina s'obre al pati buscant la sortida de fums i una situació propera a la recollida d'aigua. S'ha de tenir en compte que la zona de servei d'una *domus* intenta situar-se separada i ocultada de la zona noble i, a la vegada, en una ubicació que respongui a les necessitats pràctiques d'aquests espais (Riva 1999, 119). La cuina que pertany a la casa del c/Pere Martell n°48-50 es relaciona amb una casa senzilla sense una zona noble detectada, que busca únicament la situació pràctica, oberta al pati i de cara a l'entrada.

L'última referència que es té sobre un espai de servei i producció a *Tarraco* es troba a la casa de l'av. Prat de la Riva n°9 (fitxa n°54), tot i que en aquest cas únicament s'ha pogut detectar l'existència d'elements d'emmagatzematge, sense poder establir la seva estructura. Tanmateix, tampoc es coneixen restes termals domèstiques dins de la cronologia d'aquest treball, documentades en èpoques més tardanes a la zona portuària (Adserias *et al.* 2000, 141-142).

e) *Zona de culte*

A *Tarraco* es localitzen dues cases amb una zona destinada a la religió domèstica, gràcies a la identificació de l'ara domèstica conservada. La presència d'un altar testimonia un ritual de sacrifici (Bakker 1994, 15), així doncs en les dues cases hi hauria un espai dedicat a aquest tipus d'acte. El primer exemple és el de la casa del c/Lleida 27 (fitxa n°50), on es documenta una estança amb un cert nivell de decoració i amb una ara domèstica datada

a finals del s. II aC o inicis del s. I aC. El segon exemple correspon a una cronologia més tardana, d'inicis del s. II dC. Aquest cas és l'ara de la casa del c/Eivissa n°16 (fitxa n°52) que se situa al possible peristil de la casa i que es trobava revestit amb plaques de marbre. Per les descripcions dels arqueòlegs que van excavar la casa del c/Lleida n°27 (Güell/Piñol 1994, 184-185; Güell *et al.* 1994, 107-113), sembla que l'ara s'ubicaria en una habitació de culte (habitació n°1) que formaria part d'una altra estança o àmbit. Malauradament no s'ha pogut establir amb claredat la funció d'aquest segon àmbit. Les habitacions de culte documentades a les *domus* urbanes de la Campània se situen principalment als jardins, i algunes vegades també a les *alae* dels atris a estances o a soterranis, als quals s'accedeix des del peristil. A la ciutat d'Òstia, encara que en una època més tardana, es localitzen aquests tipus d'àmbits també en soterranis o altres estances independents (Bakker 1994, 32-43). Pel que fa al segon àmbit de la casa del c/Lleida 27, segons l'estadística de les *domus* de la Campània, i la informació de que es disposa actualment, sembla possible que es tractés d'un espai descobert, tot i que no es tenen suficients dades per afirmar-ho amb seguretat.

La ubicació de l'ara al peristil de la casa del c/Eivissa n°16 és molt comuna en moltes cases de l'imperi. Aquest mateixa situació es troba, sense anar més lluny, a la casa n°2B d'Empúries. L'ara de la casa del c/Eivissa n°16, com s'ha descrit anteriorment, estava revestida amb plaques de marbre, mentre que les parets del peristil estaven pintades i apareixia la representació d'un gall d'indi. No és estrany trobar aquest animal relacionat amb zones de culte, ja que representa el símbol de l'eternitat (Adserias *et al.* 2000, 140).

Fig. 182. Ara de la casa del c/Eivissa n°16 (Adserias *et al.* 2000,149).

Fig. 183. Ara de la casa 2B d'Empúries. Foto de l'autora.

8.3.3. Tècnica de construcció

En les deu cases estudiades s'ha pogut observar una heterogeneïtat en l'ús de tècniques constructives. Així, no sempre s'utilitza la mateixa tècnica en la construcció de cada fase ni de cada casa. Tot i així, s'ha pogut apreciar una línia evolutiva de les diverses tècniques documentades en les deu cases. La construcció de murs de sòcols irregulars lligats amb fang o amb la tècnica de pedra seca es registra tant en època tardorepublicana com altimperial. Des de l'inici de l'aixecament de cases romanes es constata la construcció de murs treballats amb morter de calç, com per exemple en les primeres fases de la casa del c/Fortuny n°12-14 (fitxa n°47) i la casa del c/Lleida n°27 (fitxa n°50). En canvi la utilització de l'*opus caementicium* no es documenta fins a època altimperial. La datació més antiga d'aquesta tècnica correspon a la primera meitat del s. I dC en la primera fase de la casa del c/Alguer n°9-11/13 (fitxa n°48). En algunes cases s'utilitzava aquesta tècnica per a la construcció dels murs i, a les zones amb necessitat de reforç estructural, es complementava amb carreus ben escairats i lligats amb morter de calç. Un exemple de l'ús d'aquesta tècnica es troba a la segona fase de la casa del c/Fortuny n°12-14 (fitxa n°47) o a les cases del c/Eivissa n°16 (fitxa n°52) i c/Pere Martell n°48-50 (fitxa n°53). La majoria de les tècniques s'emprarien en la construcció dels sòcols dels murs, mentre que la superestructura s'alçaria amb tàpia o tovot. Finalment, sembla que també algunes cases de la ciutat van aixecar murs fets totalment de tàpia, com alguns dels murs de la casa del c/Governador González n°17-19 (fitxa n°49) i de la casa de l'av. Prat de la Riba n°9 (fitxa n°54). No es té informació del tipus de pedra que s'utilitzaria en les diferents cases, únicament s'ha descrit la utilització de pedra del Mèdol, és a dir lumaquel·les, en els carreus dels murs de la casa del c/Unió 52 (fitxa n°51).

8.3.4. Sistema hidràulic

La informació recollida sobre el sistema d'abastament d'aigua a les cases estudiades és més aviat escassa. Es registren conductes de desguàs en gaire bé totes les cases i en alguns casos conductes d'abastament, però en molts pocs casos es coneix l'origen i el seu destí, que fa difícil conèixer amb certesa si la casa comptava amb algun sistema de recollida i emmagatzematge de l'aigua. Tot i la coneixença de diferents aqüeductes i conduccions que abasten d'aigua a la ciutat a partir d'època d'August (Ruiz de Arbulo

2004, 17) i la posterior distribució pels *castellum* d'*Aquae* no s'ha documentat l'arribada d'aigua a fonts privades, com sí que es donava en altres ciutats amb aqüeducte¹⁷⁸. Així doncs, moltes cases de la ciutat de *Tarraco* s'abastarien elles mateixes de gran part de l'aigua que necessitessin, com a mínim fins a l'època d'August, a part d'accedir a l'aigua de les fonts públiques. D'aquestes fonts que proveïrien la ciutat d'aigua pública se n'ha excavat una, la monumental “font dels lleons” (Remolà/Pociña 2004) que abastia d'aigua al sector suburbial sud-occidental de la ciutat.

A la casa del c/Governador González n°7 (fitxa n°46) s'ha pogut observar com dos conductes portarien l'aigua de les teulades del pòrtic cap un canal del pati. Aquest canal abastava el pou de l'habitatge. A l'atri de la casa del c/Roger de Llúria n°19-21 (fitxa n°45) es descriu l'existència d'un dipòsit que se situaria sota de l'hipotètic *impluvium*, i que n'emmagatzemaria l'aigua recollida. Al mateix edifici també es descriu l'existència d'uns conductes relacionats amb el dipòsit, que podrien assenyalar l'abastiment d'aigua des d'un altre punt de la casa cap aquest dipòsit o potser un sistema de desguàs. S'han documentat conductes i clavegueres de desguàs de les cases cap a la xarxa de clavegueram de la ciutat, com les de la casa del c/Fortuny n°12-14 (fitxa n°47), la casa del c/Lleida n°27 (fitxa n°50) i la casa del c/Pere Martell n°48-50 (fitxa n°53). De les clavegueres de les dues primeres cases no es coneix el seu origen, que podria trobar-se en un espai descobert de la casa, encara que en cap dels dos casos s'ha pogut documentar. En canvi s'ha localitzat l'origen de la claveguera de la casa del c/Pere Martell n°48-50, excavada i localitzada en el pati o espai distribuïdor descobert de l'arquitectura domèstica. Els sistemes de desguàs de la casa del c/Fortuny n°12-14 i de la casa del c/Lleida n°27 ja funcionaven plenament en època tardorepublicana, a finals del s. II aC inicis del s. I aC, confirmant així el bon sistema de sanejament de la ciutat en aquestes cronologies.

La ciutat de Tarragona també presenta elements de decoració hidràulica en algunes cases, com petits nimfeus, *lacus* i fonts. A la casa del c/Alguer n°9-11/13 (fitxa n°48) J. Sánchez Real descriu que sota el *lacus* del mosaic dels peixos existien conductes de plom per a la sortida i desguàs d'aigua, amb una clau de pas, únic exemple registrat a les cases

¹⁷⁸ Com Pompeia (Wiggers 1996), Herculà (Jansen 1992, Jansen 1994) o a la ciutat de *Iesso* (Buxó *et al.* 2004, 263), en aquesta última es va documentar un sistema d'aportació d'aigua corrent a les cases en època republicana, a partir de l'aigua extreta d'un pou.

de *Tarraco*. També es documenten conductes de plom de sortida i de desguàs per a la font del *triclinium* d'estiu de la casa de l'av. Prat de la Riba n°9 (fitxa n°54). Malauradament en aquesta font, així com en el *lacus* i en la fontana o nimfeu del C/Alguer n°9-11/13 tampoc es mostren indicis de la procedència de l'aigua utilitzada. No s'ha constatat cap tipus de sistema d'evacuació del residus de la cases, així com tampoc s'ha localitzat cap latrina. Tanmateix, tampoc s'ha pogut documentar cap zona termal domèstica d'època tardorepublicana i altimperial.

En el cas de la ciutat de *Tarraco* s'ha obtingut una informació molt parcial de les dades. És per això, que es fa difícil deduir quin percentatge de l'aigua utilitzada de boca, per a la neteja o la destinada a jocs d'aigua, procedia de cisternes o dipòsits, de pous, de fonts públiques o d'abastament directe de la xarxa hidràulica de la ciutat. Excepte aquest últim, s'han pogut documentar tots aquests tipus de sistemes d'abastament. Seria possible interpretar doncs, que la utilització d'un o un altre sistema de captació d'aigua dependria de les necessitats de cada casa i de les seves facilitats per obtenir-la, i que amb la minsa informació que s'ha pogut recuperar fins als nostres dies és impossible de distingir-ne diferències significatives.

8.3.5. Decoració de la casa

a) *Mosaics*

Gairebé la totalitat dels mosaics recuperats de les cases de *Tarraco* pertanyen a sales de recepció, sobretot de *triclinia*. En moltes ocasions ha estat gràcies a la troballa d'aquests paviments que s'ha pogut identificar la funció d'aquestes sales. Els mosaics més antics que s'observen són paviments de morter decorats amb tesselles o fragments de marbre i altres pedres decoratives (*marmorea*). Els primers paviments es localitzen a estances datades de segona meitat – finals del s. II aC, com és l'*opus signinum tessellatum* d'una de les habitacions de la casa del c/Unió n°52 (fitxa n°51) o l'*opus signinum* amb decoració *marmorea* de l'habitació n°1 de la casa del c/Lleida n°27 (fitxa n°50). Aquest últim mosaic, que presenta una disposició aleatòria dels fragments de *marmorea*, pavimenta la única habitació que no s'ha identificat com una sala de recepció, sinó com una habitació de culte. S'ha de tenir present que la datació que es proposa fa referència a les estances i

no únicament als mosaics. En alguns casos, els mosaics que es realitzen a Hispània i a la Tarraconense a partir d'època tardorepublicana poden pertànyer a aquesta datació o a una lleugerament posterior durant el s. I aC (Ramallo 1990, 136-140).

Cronològicament, els paviments següents que es localitzen a *Tarraco* són elaborats d'*opus signinum* amb decoració de tesselles i es daten a la segona meitat del s. I aC o inicis d'aquesta Era. Aquests paviments corresponen a la casa del c/Governador González n°17-19 (fitxa n°49) estudiats i datats per R. Navarro (1979, 113-122 i 131) i a l'habitació n°3 de la casa del c/Fortuny n°12-14 (fitxa n°47). Exceptuant el paviment de la primera fase de l'habitació n°2 de la casa del c/Governador González n°17-19, que presenta una disposició aleatòria de tesselles blanques i negres, els altres mostren una composició de retícula de rombes utilitzant exclusivament tesselles blanques¹⁷⁹.

A partir del s. I dC fins el s. VI dC, es comencen a trobar a la ciutat mosaics de factura d'*opus tessellatum*. Aquesta modalitat de mosaic és la que es construirà durant més temps a la ciutat¹⁸⁰. Aquest tipus de mosaic només es localitza a una de les cases estudiades, la del c/Governador González n°17-19 (fitxa n°49). D'aquest tipus de paviments ressalta el famós mosaic de la muralla, exhumat de l'habitació n°1 i conservat al MNAT (fig. 103). És un tessellat que combina tesselles en blanc i negre; a excepció d'una línia de tesselles vermelles, on es dibuixa una composició geomètrica emmarcada per una bella sanefa que representa una muralla. El mosaic datat a finals del s. I dC inicis de s. II dC, presenta un tema força habitual a diferents punts de l'imperi, i el model més comparat amb aquest mosaic és el descobert al "Palazzo Imperiale" d'Òstia, d'època antonina (Berges/Navarro 1974, 171; Barral/Navarro 1975, 507). No cal anar gaire lluny per buscar un paral·lel per al tema de la muralla en un mosaic, ja que a la mateixa ciutat de Tarragona es troba un exemplar a les termes de St. Miquel (fig. 184). Aquest mosaic que se situava a l'entrada de la *piscina frigidaria*, a diferència del trobat al c/ Governador González és policrom i és una mica més tardà, de segona meitat del s. II - s. III (Macias 2004b, 112-114).

¹⁷⁹ Aquest treball també té notícia d'una altra possible casa amb un paviment d'*opus signinum* amb decoració de tesselles blanques i negres que dibuixa diverses creuetes. Aquestes troballes que es localitzen a la Rambla Nova n°46 no han pogut ser estudiades per falta d'accés a la informació. Es coneix una cronologia molt àmplia de les restes, del s. II aC i durant tot l'altimperi, però no es pot establir una datació concreta del paviment (Bermúdez 1993b, 244; Bermúdez *et al.* 1994, 62)

¹⁸⁰ Informació aportada per R. Navarro (conferència "Els mosaics de *Tarraco* i el seu territori" dins del marc del Seminari Internacional d'Arqueologia Clàssica "El mosaic com a reflex de l'economia i la societat en l'antiguitat grecoromana", ICAC, 11/3/2008).

Fig. 184. Mosaic de les termes de St. Miquel (Macias 2004b, 112).

Les quatre gran sales de recepció registrades a la ciutat, datades entorn el s. II dC, (habitació n°1 de la casa de l'av. Prat de la Riba n°9 (fitxa n°54); habitació n°1 de la casa del c/Eivissa n°16 (fitxa n°52); habitació n°1 i 2 de la casa del c/Alguer n°9-11/13 (fitxa n°48), mostren una pavimentació construïda amb lloses de marbre (figs. 178, 179 i 180). Donat l'elevat cost del marbre a l'antiguitat, aquest era un element de luxe i s'acostumava a utilitzar únicament a les sales de major importància. Tot i així, la major part dels exemples localitzats arreu de l'imperi on s'utilitzà el marbre construïren una part important del paviment utilitzant opus *signinum*, rebaixant d'aquesta manera els costos de fabricació. A grans trets, es pot considerar que el marbre estava reservat als edificis públics, als palaus i *villes* imperials, i a les cases de ciutat i de campanya de les grans famílies senatorials i rics lliberts romans (Gnoli 1988, 6-7). A Tarragona s'han excavat quatre sales pavimentades amb lloses de marbre, totes elles situades a l'àrea suburbana. Dues d'elles també haurien utilitzat el marbre com a element de decoració per als sòcols de les parets¹⁸¹. Gràcies a la documentació d'aquests paviments, no hi ha dubte de l'elevat nivell d'aquestes *domus* i de la preeminència d'aquestes sales dins de l'esquema de l'habitatge. A la resta de l'Imperi es poden trobar alguns enllosats

¹⁸¹ A l'habitació n°2 del c/Alguer n°9-11/13 es van poder comprovar *in situ* els sòcols de marbre, en canvi l'habitació n°1 presentava uns murs en molt mal estat, però els arqueòlegs no dubten d'una decoració molts similar que la seva estança veïna.

conservats de plaques de marbre, com el paviment del quiosc rectangular format per quatre pilastres que presideix la *diaeta* meridional de la casa del *Cervi* a Herculà (Tram 1988, 19), però és difícil trobar-ho amb la disposició i conservació de les sales de Tarragona (fig. 185). Exceptuant l'habitació n°1 de la casa de l'av. Prat de la Riba n°9, a les altres sales s'ha pogut comprovar com les lloses de marbre dibuixen la forma U o T+U¹⁸², i defineixen l'espai com una zona "triclinar". Aquest esquema és comú als *triclinia* o *oecus* d'època altimperial (Dunbabin 1991, 125-

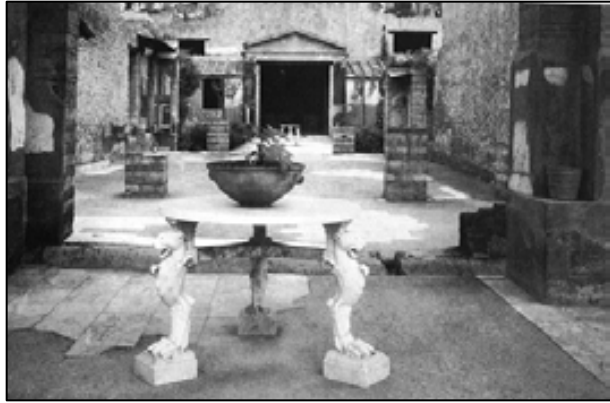

Fig.185. Casa del *Cervi* (Tram 1988, 19)

128), tot i que a la majoria dels exemples que ofereixen els paviments de les sales es realitzen en *opus tessellatum* (fig. 187) i no amb lloses de marbre com en el cas tarragoní. Potser els tipus de paviments que més s'aproximen a les lloses de marbre són els efectuats amb la tècnica de l'*opus sectile*. Acostumen a utilitzar un esquema marcat per l'existència d'un emblema central, marcant un espai "triclinar" o estances d'esquema únic (Pérez 1996, 40-42). És difícil doncs, trobar aquest esquema de U o T+U amb lloses de marbre. Es pot trobar un exemple de pavimentació de marbre del s. III dC a Cirene, a la "casa di giasone Magnó". El *triclinium* d'hivern està pavimentant una T en marbre, però en aquest cas amb un bell esquema d'*opus sectile* i no amb plaques de marbre (fig. 186). Tot i així, donades les magnífiques pavimentacions de marbre que es troben en moltes de les estances d'aquest edifici, s'ha optat per definir-l'ho com un edifici públic (Lazzarini 2004, 130-134). En definitiva, una pavimentació de plaques de marbre amb aquesta disposició és una característica poc comuna a l'Imperi i Tarragona n'ofereix tres bells exemples. A més, en les dues estances de la casa del c/Alguer n°9-11/13 es complementava l'enllosat de marbre amb dos emblemes d'*opus sectile*. L'únic que s'ha conservat és el de l'habitació n°2 (fig. 101), que presenta un mòdul quadrat amb motiu complex (Guidobaldi 1985, 192-196; Guidobaldi *et al.* 1994, 57). Aquest tipus de composició és la més apreciada i costosa del *sectile* pavimental, i a la Península Ibèrica se'n conserven escassos exemples. Era una categoria d'*opus sectile* de difícil execució i d'un alt preu, que requeria de tallers especialitzats. Aquest fet obligava a la

¹⁸² Veure punt Zona Residencial.

importació de composicions ja confeccionades. L'exemple més antic és el paviment trobat a la plaça del Cronista Chabret de Sagunt, datat a finals del s. I dC inicis de s. II dC (Pérez 1996, 35-36). L'*opus sectile* del c/Alguer n°9-11/13 presentaria una cronologia similar, potser una mica més tardana tenint en compte que l'estança està datada en època antonina.

Fig. 186. Mosaic de la casa *di giasone Magno* (Lazzarini 2004, 130).

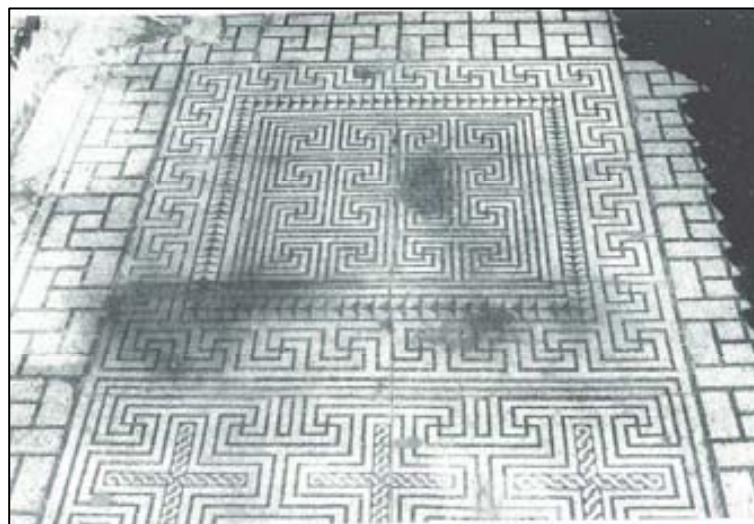

Fig. 187. Exemple d'*opus tessellatum* en forma de U. Casa del *Mitreo* (Blanco 1978, 15)

b) *Decoració de les parets*

Els millors exemples de pintura mural que s'han conservat a *Tarraco* daten del s. II dC. Amb una cronologia més antiga, les altres restes de pintures murals exhumades són en la majoria dels casos senyals o taques de color. Es localitzen restes de pintura a l'habitació n°1 de la casa del c/Lleida n°27 (fitxa n°50), una de les estances més antigues documentades. Aquesta habitació mostra un sòcol amb una sanefa de color negre amb formes geomètriques triangulars. També es compta amb la notícia de restes de pintura a l'atri de la casa del c/Roger de Llúria n°19/20 (fitxa n°45) o d'algunes de les estances de la casa del c/Governador González n°17-19 (fitxa n°49), aquestes últimes segurament d'una del s. I dC.

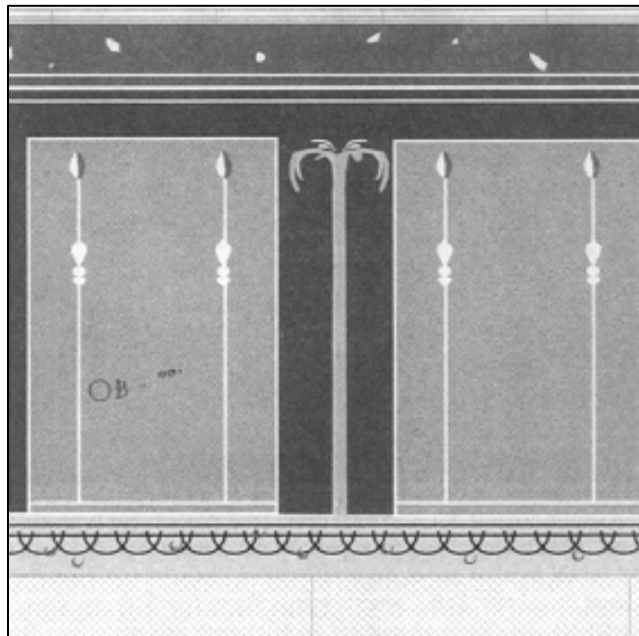

Fig. 188. Restitució de les pintures de l'habitació n°2 del c/Alguer n°9-11/13 (Macias/Puche 1997, 155)

Però és al s. II dC que les cases de la ciutat de *Tarraco* disposen d'alguns bells exemples conservats de decoració parietal, tots ells concentrats a l'àrea suburbana. L'habitació n°2 el *triclinium* del c/Alguer n°9-11/13 (fitxa n°48), mostra unes pintures que es poden adscriure a l'època antonina urbana, amb elements arcaics que recorden els estils pompeians III i IV (Macias/Puche 1997, 153) (fig. 188). La rica composició es complementa amb un sòcol de plaques de marbre que eleva la qualitat de la decoració. A les composicions de la primera meitat del s. II dC es retorna al gust per la imitació de

sòcols i parts centrals de marbre, com els antics estils (Mostalac 1992, 19), però en aquest cas són plaques originàries de marbre, que assenyalen l'alt nivell econòmic de l'habitatge. En algunes parts de les parets del pòrtic del peristil també es va poder observar una decoració similar a l'habitació n°2, que molt possiblement en algun moment concret es complementaria igualment amb un sòcol de plaques de marbre. Encara que no s'ha conservat la decoració parietal de l'habitació n°1 (*oecus cyezen*), no hi ha dubte que mostraria una decoració semblant a la de l'habitació n°2 i a la del pòrtic.

Pel que fa a la pintura de s. II dC, tot i definir-se com un període marcat pel continuisme de decoracions d'època flàvia i del IV estil pompejà, és també un període de noves aportacions que a vegades es converteixen en úniques (Guiral 2000, 31). Potser, les pintures de la casa del c/Eivissa n°16 (fitxa n°52) podrien considerar-se pertanyents al grup de les noves aportacions. Al corredor (habitació n°7) es pot observar una escena de cacera d'un càndid perseguint un grup de cérvols i al peristil (habitació n°2) també destaca la representació d'animals, com un gall d'indi, on predominarien els colors clars i grocs pels fons de les escenes. Les característiques particulars d'aquesta pintura assenyalen segurament un artista local (Adserias *et al.* 2000, 140). En realitat, la peculiaritat d'alguns sistemes compositius d'inicis del s. II i durant tot aquest segle fa creure a alguns autors en l'existència i aflorament de tallers locals o regionals situats de forma permanent a ciutats importants (Mostalac 1992, 22). Algunes pintures més modestes d'aquest segle es van poder exhumar de la casa del c/ c/Pere Martell n°48-50 (fitxa n°53), on es mostren esquemes compositius molt senzills.

8.4. Conclusions: L'hàbitat de *Tarraco*

Donat que *Tarraco* és la primera ciutat romana fundada al territori de l'actual Catalunya, es caracteritza doncs per un desenvolupament urbanístic iniciat ja a partir del s. II aC. La resta de l'urbanisme romà d'aquest territori, en canvi, comença a visualitzar-se en moments molt més tardans, entorn al 100 aC. Per tot això, *Tarraco* és, doncs, la ciutat idònia per observar els primers patrons d'hàbitat romà en un espai urbà¹⁸³.

Els hàbitats que es coneixen amb una cronologia més antiga es daten de la segona meitat del s. II aC. Tots ells mostren una sèrie de característiques que permeten classificar les restes com a cases romanes. Encara que no es coneix la tipologia de totes elles, les estances excavades es poden considerar habitacions de concepció itàlica. La primera fase de la casa del c/Governador González nº7 és un bon exemple per observar el canvi, o les noves aportacions que es produeixen en l'estructura i en la concepció de l'arquitectura domèstica en aquesta zona, canvis que s'efectuen en el territori de *Kese* amb l'arribada dels romans. Les habitacions que han pogut ser estudiades de l'assentament preromà mostren una estructura rectangular formant una sola estança, i alguns cops amb una divisió interna. Són habitacions formades amb murs de pedres irregulars disposades en fileres en sec. A moltes d'elles s'ha documentat una llar de foc, una d'elles caiguda d'un suposat pis superior. Potser una de les dades interessants d'aquest període és el descobriment d'un forat de pal davant d'una de les estances, que indicaria un possible porxo al carrer com a continuació de l'hàbitat (Adserias *et al.* 1993, 218). Aquest tipus de porxo també s'ha documentat en altres jaciments ibèrics, com l'assentament de la Moleta del Remei. Arqueològicament localitzar aquest porxos - pòrtics rudimentaris no és senzill, i no s'ha pogut constatar en molts assentaments, tot i que sembla que haurien hagut de ser força freqüents en les cases ibèriques. Aquests elements facilitarien la realització de les tasques domèstiques a l'exterior, amb llum natural evitant l'interior de les estances, força reduïdes i fosques (Belarte 1997, 203). Encara que la morfologia dels hàbitats excavats de l'assentament preromà de *Tarraco* pertanyen sobretot als segles V, IV; i excepcionalment al s. III i s. II

¹⁸³ Les últimes excavacions a Cabrera de Mar han posat al descobert un carrer amb edificacions a banda i banda, complementant les termes republicanes i el barri de cases ja coneguts. És un jaciment datat a mitjan del s. II aC que presenta un nou patró d'assentament i que caldrà esperar els resultats de les excavacions actuals per poder-lo classificar com a ciutat o assentament protourbà.

aC no s'ha verificat un altre tipus d'habitatge indígena¹⁸⁴. En resum, les cases aixecades en aquests segles semblen correspondre a estances rectangulars multifuncionals, o amb una certa separació funció/espai. A més, segurament gaudirien d'una zona exterior al carrer, moltes vegades comuna, destinada a la realització d'activitats domèstiques. Destaca, en canvi, la part coneguda de la primera fase de la casa del c/Governador González n°7, datada a l'últim quart del s. II aC, que correspon a una casa centrada en un espai interior distribuïdor descobert apartat de l'exterior. Aquest pati, sigui o no sigui un *atrium*, demostra l'existència d'una estructura domèstica diferent de la tradició indígena, on les estances principals s'obren a una àrea central interior i on no existeix una obertura exterior cap al carrer. Segons A. Wallace-Hadrill, l'atri "impluviat" és la vertadera essència de la casa d'atri, tingui o no sostre. Per tant no es necessària l'existència del *compluvium* per ser identificat com una casa d'atri (1997, 223). Si es confirmés l'estructura identificada com un *impluvium* de la casa del c/Governador González n°7, l'espai distribuïdor descobert de la casa, tot i no tenir *compluvium*, reuniria les característiques necessàries per ser considerat un atri. Igualment, encara que aquest espai distribuïdor sigui considerat com un pati, també s'hauria de relacionar la seva aparició amb els exemples de patis sense *impluvium* de les cases itàliques. La Pompeia en transformació de finals del s. III aC inicis de s. II aC, mostra un abundant nombre de cases amb pati amb una marcada simetria a les regions I i II. Les "cases en filera" d'aquestes regions estudiades per A. Hoffmann (1980 i 1984) van ser interpretades com un espai central cobert, un possible "*atrium testudinatum*", tot i que els últims estudis es decanten cap a la seva definició com espais descoberts (Nappo 1997, 100-120, tipus 1, 2 i 3; Nappo 2007, 349-352). De la mateixa manera les "cases en filera" de Cosa interpretades com a cases d'*atria testudinata*, haurien de ser considerades com a cases de pati descobert (Wallace-Hadrill 1997, 230-231).

A part del canvi en la concepció de l'estructura i encara que *Tarraco* no es prolífica en exemples arqueològics d'aquesta etapa tan primerenca de la ciutat, es poden observar altres aportacions d'origen itàlic en l'arquitectura domèstica. Una d'aquestes aportacions es troba en la utilització de morter de calç per a la construcció dels murs dels habitatges,

¹⁸⁴ En les intervencions més recents a l'àrea del poblat ibèric (c/Eivissa n° 18-20-c/ de Manuel de Falla n°1-3-c/Pere Martell n°41-43), amb una cronologia del s. II aC, continuen apareixen senzilles estructures rectangulars confirmant el tipus d'habitatge descobert anteriorment (informació extreta de Macias *et al.*2007, 148, fitxa n° 596). La descoberta d'un barri de cases ibèriques del s. II aC, situades a la zona del port i apartades del nucli ibèric mostren, igualment, estructures domèstiques similars (Bea 2008, 163-168).

que fins la posterior arribada dels romans no s'havia documentat (Aquilué/Dupré 1986, 10-11; Adserias *et al.* 1993). El paviment *d'opus signinum* pels nivells d'ús de les cases és un altre element que es comença a detectar a partir de la segona meitat de s. II aC, així com la inserció de tesselles de marbre o fragments de *marmorea* com a element de decoració (Casa del c/Unió 52, Casa del c/Lleida n°27).

Les diverses cases republicanes estudiades en aquest treball, malgrat el reduït nombre i que únicament una d'elles mostra una tipologia (Casa del c/Governador González n°7), han permès observar una certa varietat de característiques domèstiques. Les habitacions de la casa del c/Unió 52, identificades com a possible *triclinia*, i l'habitació de culte de la casa del c/Lleida n°27, són estances amb una clara concepció itàlica que molt possiblement formarien part d'una casa benestant. Per la seva distribució, la casa del c/Governador González n°7 també s'inclouria dins d'aquest conjunt de cases benestants d'època republicana. D'aquesta època de la ciutat pertany també la primera fase de la casa del c/Fortuny n°12-14, on la part excavada sembla pertànyer a una zona de servei i producció. No es coneix la magnitud del tipus de producció de la casa en aquesta primera fase, si serien a tasques només domèstiques o més aviat comercials, com es confirma a la segona fase. A la ciutat es detecten també altres estructures de producció que podrien estar relacionades amb estances domèstiques en aquesta cronologia. Un exemple són les restes documentades durant el període tardorepublicà al c/Sevilla n°12-14, en què es descobria un petit taller de producció ceràmica (Díaz *et al.* 2005, 57-62 i 77). Aquestes restes que no han estat incloses en aquest treball per la manca d'evidències domèstiques, es podrien incloure conjuntament amb la casa del c/Fortuny n°12-14 dins del grup de les cases amb instal·lacions productives. Finalment, les restes de cases més senzilles i humils només s'han documentat a les tabernes excavades per Serra Vilaró al c/ Cervantes, molt a prop del fòrum. Aquestes *tabernae* s'obririen al carrer que delimita el temple Capitolí pel cantó nord.

Les possibles *tabernae*, de les quals es tenen molt poques dades i que van ser recollides més tard per A. Balil (1973, volum III, 49-51), podrien pertànyer al grup de les cases més senzilles de *Tarraco*. En relació a la part domèstica d'aquestes estructures, A. Balil menciona la possibilitat de l'existència d'una rebotiga per a l'espai domèstic, i Serra Vilaró parla també d'un pis superior (1932, 74-79). Durant l'excavació es van recuperar

alguns fragments de pintura mural i tesselles soltes, que pertanyien a la decoració d'aquestes estructures. Serra Vilaró va excavar altres restes d'estructures que podrien també formar part d'aquest tipus d'habitatge més senzill, formades per un o dos departaments. Aquestes restes, situades al c/Lleida, es trobaven en molt mal estat i van ser identificades com a estructures romanes assentades sobre restes ibèriques (Serra Vilaró 1932, 10-14), però segurament corresponguessin d'una banda a una fase tardorepublicana, i d'una altra a una fase altimperial de la ciutat romana¹⁸⁵.

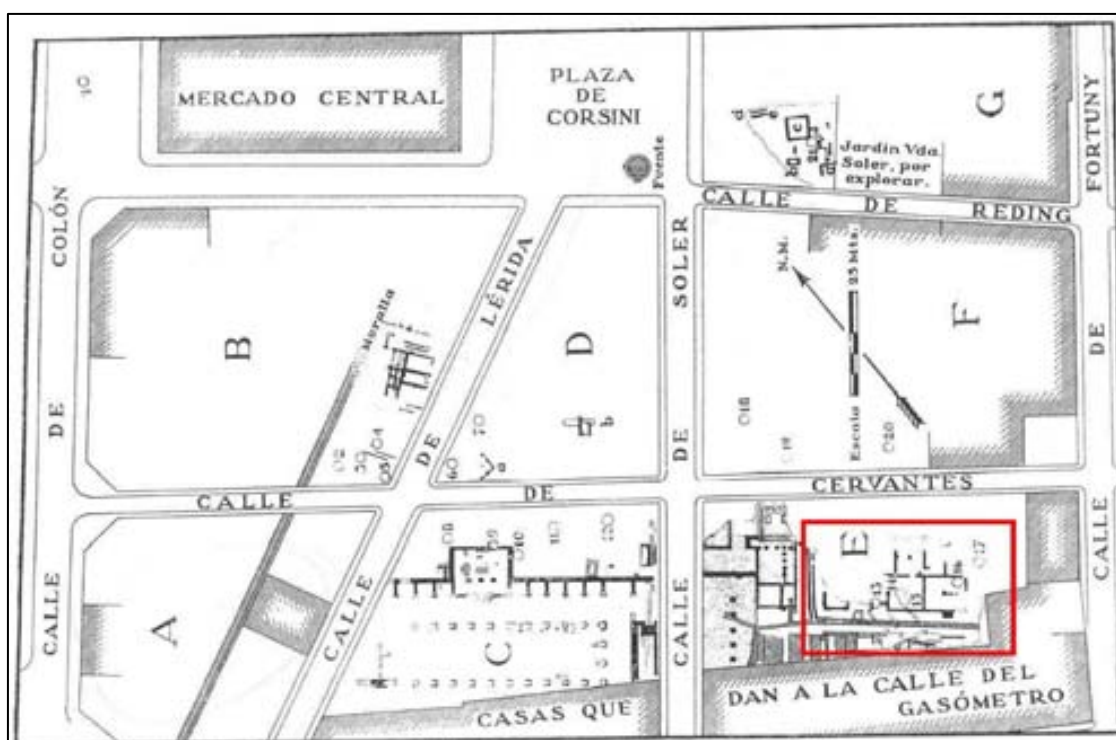

Fig. 189. Restes excavades per Serra Vilaró al c/Cervantes (Serra Vilaró 1932)

Encara que es coneixen alguns indicis del tipus d'hàbitat que es desenvoluparia durant els dos primers segles de la ciutat, malauradament restes tan parcials, que no han permès observar com es desenvoluparia el parcel·lari en aquest període. El conjunt de les cases estudiades, i altres restes arqueològiques¹⁸⁶, no han estat suficients per poder

¹⁸⁵ Abans d'acabar aquest apartat sobre les descobertes de Serra Vilaró, cal mencionar l'estructura que va identificar com una casa d'atri (1932, 79-81). Amb els coneixements actuals sobre el fòrum, és difícil donar aquesta interpretació a les restes. Cal recordar que Serra Vilaró identificava la basílica com a fòrum, quedant la resta de construccions fora de l'espai forense. Però en realitat l'estructura es relaciona amb el fòrum, obrint-se a la "plaça de les estàtues", aquest canvi de perspectiva obliga a reinterpretar les restes. Aquesta "casa d'atri", que en realitat presenta un pati porticat i no un atri (Balil 1973, volum III, 51-52), possiblement hauria d'interpretar-se com a arquitectura oficial, i segurament alguns dels espais amb locals comercials.

¹⁸⁶ Aquestes restes susceptibles de ser restes domèstiques no han estat incloses en l'estudi particular d'aquest treball, per la seva poca entitat i evidències arqueològiques o per falta d'informació per ser definides com a estructures domèstiques. Com les restes del c/Caputxins n°24 (Aquilué/ Dupré 1986,10; Asensio *et al.* 2000)

hipotetitzar sobre una divisió parcel·lària teòrica. En cap cas s'ha conservat una planta sencera, ni han coincidit les suficients restes en una mateixa *insula* per poder acostar-se a un possible esquema. Però la ciutat evoluciona i va creixent urbanísticament, al mateix temps que les cases es desenvolupen i van generant diverses fases constructives. Si a inicis de la construcció de la ciutat va existir una parcel·lació de les *insulae*, al llarg del temps haurien sofert una intensa transformació. Es constata un gran dinamisme urbanístic dins de la zona intramurs. El s. I dC serà un segle de grans canvis, amb reformes a la xarxa de clavegueram, noves pavimentacions a les vies, i reformes als murs de compartimentació a l'interior de les *insulae* (Macias 2004a, 75). Cases com la del c/Fortuny n°12-14 (fitxa n°47) o del c/Governador González n°7 (fitxa n°46) mostren aquest dinamisme en elles mateixes. En el primer exemple, la casa adquireix noves instal·lacions per a la producció artesanal, convertint una part de la casa en un espai de caire industrial. Al llarg de la vida d'aquestes instal·lacions es detecta una gran activitat amb diverses reformes. Les ciutats romanes brinden molts exemples de cases urbanes que, a part de comptar amb espais nobles, també disposen d'una zona industrial, sense anar més lluny a les ciutats de *Baetulo* i *Iesso*. A Badalona es poden observar els famosos exemples de les cases del c/Lladó relacionades amb activitats vinícoles a mitjan de s. I dC (Comas/ Juan 2002; Cantarellas 2006, 114). A *Iesso*, la casa senyorial construïda en època d'August podria estar també relacionada amb una petita indústria de la que es constata un forn (Cortés 2004, 238). Pel que fa a la transformació de la casa del c/Governador González n°7, aquesta es concentra en l'espai distribuïdor descobert, on el pati o atri "displuviat" es converteix en un pati porticat.

Dins d'aquest marc cronològic de canvi d'era - època imperial, s'haurien d'ubicar dues cases més intramurs a *Tarraco*. Una d'elles és la casa d'atri del c/Roger de Llúria n°19-21 (fitxa n°45), datada en el s. I dC, tot i que és possible que tingués el seu origen en època tardorepublicana. Alhora, la casa del c/Governador González n°17-19 també podria haver estat construïda a finals del s. I aC o al s. I dC. L'estudi dels mosaics proposa aquesta cronologia¹⁸⁷, a més de mostrar una superposició de paviments que marquen

o la possible casa de la Rambla Nova n°46 (Bermúdez 1993b, 244; Bermúdez *et al.* 1994, 62). I la constatació de les destruccions d'hàbitat per la construcció del nou recinte forense durant la primera meitat de s. I dC, com la possible casa sota el temple Capitolí (Ruiz de Arbulo *et al.* 2006) o les restes localitzades al c/Gasòmetre n°36, anterior a la construcció del criptopòrtic perimetral del recinte forense (Díaz/Macias 2000)

¹⁸⁷ Veure fitxa n°49, punt decoració arquitectònica i cronologia.

unes fases constructives i una casa adaptada a les modes i gustos decoratius. La quantitat de bons mosaics i elements, com una canal de marbre al possible peristil, indiquen l'elevat nivell d'aquesta casa.

A partir d'època d'August i al llarg del s. I dC també es constata un important dinamisme urbanístic a la perifèria sud-occidental de la ciutat (Adserias *et al.* 2000; 139-141; Macias/Remolà 2004, 34). La creació d'un barri suburbà permetrà el desenvolupament de grans *domus*, com la casa del c/Alguer n°9-11/13 (fitxa n°48), construïda en aquestes dates. Però la gran esplendor d'aquesta casa i del barri en general es dona durant el s. II dC, moment que sembla coincidir amb un cert apogeu econòmic de la ciutat i el seu territori (Macias 2004a, 78). En aquest segle es documentaran importants reformes a la casa del c/Alguer n°9-11/13 (fitxa n°48), es transformarà el seu espai distribuïdor descobert amb un bell peristil i es magnificaran les seves estances de recepció amb noves pavimentacions i pintures murals. A inicis d'aquest segle també es construirà la *domus* del c/Eivissa n°16, de la qual destaquen importants sales de recepció i una rica decoració pictòrica. Finalment, durant aquest període es construirà el *triclinium* d'estiu de la casa del c/av. Prat de la Riba n°9. Aquesta riquesa també es constata en algunes cases intramurs, com les reformes musivàries que s'han pogut analitzar de la casa del c/Governador González n°17-19 (fitxa n°49). Però és a la zona suburbana on aquesta riquesa és fa més evident, amb el descobriment de sales de recepció pavimentades amb diferents marbres, d'un elevat luxe, que només s'han descobert a fora muralles de la ciutat. Les àrees suburbanes es caracteritzen per la polivalència i la falta de criteris d'ordenació de l'espai des d'un punt de vista funcional, perquè els usos del sòl són més conjunturals que dins de muralles (Fernández 1994, 144). Aquest fet permet desenvolupar grans *domus* amb més llibertat espacial, com es deriva de les restes localitzades al barri suburbial sud-occidental de *Tarraco*. A les àrees suburbanes de diferents ciutats romanes s'ha comprovat la ubicació de residències d'òptima qualitat, cases amb bells i amplis espais ajardinats amb tots els avantatges que aporta la ciutat, però a la vegada aïllades de totes les incomoditats implícites d'un espai urbà, com sorolls, brutícia, etc. La zona vesuviana és un bon exemple de belles *domus* suburbanes situades a l'espai contigu del recinte emmurallat i del desenvolupament que es pot permetre a les zones perifèriques de les ciutats en arquitectura domèstica, com les famoses *villae* dels Misteris, de *Diomedes* (fig. 190) i de Ciceró, o l'espectacular *villa*

Imperial (De Vos 1982, 22, 234 i 243-50; Pappalardo 2005). En ciutats d'*Hispania* també es documenten barris suburbans amb zones residencials destacades, com a *Caesar Augusta*, *Barcino* o *Emerita Augusta* (fig. 191), entre d'altres (Alba 2004; Beltrán 2006, 90; Beltrán/Mostalac 2007). Als barris suburbials d'aquestes ciutats igual que a *Tarraco*, conflueixen diverses infraestructures viàries, conduccions hidràuliques, àrees d'enterrament, instal·lacions industrials, conjuntament amb zones residencials. I com s'ha observat a *Emerita Augusta*, i també a *Tarraco*, s'ubiquen grans *domus* a prop de les portes d'entrada de la ciutat, d'aquesta forma els propietaris podrien atendre els seu *negotia* allunyats dels ja citats inconvenients de la ciutat (Sánchez/Nodar 1997, 383-385). No és estrany, doncs, que un gran nombre de les cases més luxoses documentades fins avui dia a *Tarraco* s'ubiquin en aquestes àrees perifèriques de la ciutat.

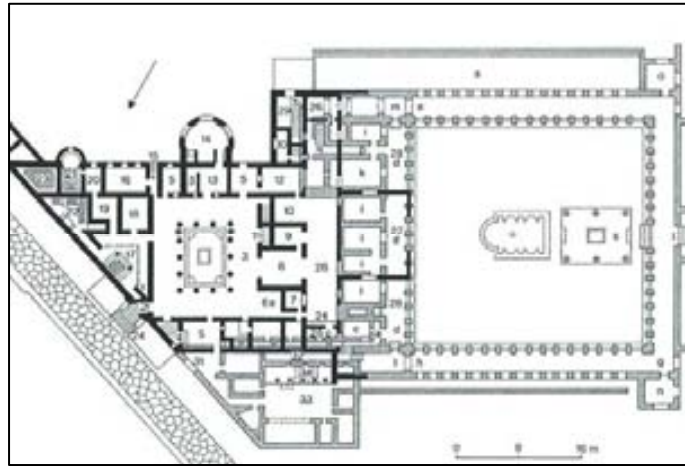

Fig. 190. Villa *Diomedes* (De Vos 1982, 234).

Fig. 191. Villa del Anfiteatro (Sánchez/Nodar 1997, 370).

L'arquitectura domèstica de Tarragona, tot i la falta d'una visió completa de les plantes de les cases, permet definir-la com una arquitectura plenament integrada en la concepció del món romà sobre la casa. S'han pogut apreciar cases entorn d'un espai distribuïdor, si bé ha faltat documentar més cases d'atri als dos primers segles de la ciutat, no és un element indispensable per considerar-les cases romanes. La casa d'atri qualificada erròniament com la casa romana, és en realitat un tipus de casa desenvolupada entorn d'un pati central, que s'originà a Itàlia, amb més o menys difusió al llarg de l'imperi (Fernández 2001, 681). A la mateixa Pompeia, paradigma de la casa d'atri descrita per Vitruvi, s'han excavat molts altres tipus de casa, amb patis amb teulada o sense, jardins no columnats o dedicats a l'agricultura, etc. (Allisson 2007, 276-277). A Tarragona també s'han documentat cases de peristil, cases més senzilles i espais artesanals dins d'estructures domèstiques, conjuntament amb tècniques constructives i modes decoratives, de les quals es podrien trobar paral·lels en altres ciutats romanes. Potser la característica pròpia de l'arquitectura domèstica de *Tarraco*, que es podria considerar com un element autòcton, és el tipus de pavimentació amb plaques de marbre seguint la composició U o T +U. Una característica molt interessant, distintiva de l'elit tarragonina, i escassa d'exemples a la resta de l'imperi romà.

9. ILERDA

9.1. Breu història de la recerca

Fins fa poques dècades el coneixement de la Lleida romana era molt escàs. La informació era confusa i no exempta de tòpics, però gràcies a les excavacions dels darrers anys s'ha pogut aportar llum al passat de la ciutat.

De les primeres troballes romanes de què es té constància a la ciutat són les que es van localitzar a la plaça Sant Joan a finals del s. XVIII i durant el s. XIX. Segons les dades recollides s'identifica una possible zona funerària, possiblement un *columbarium*. A la mateixa plaça, cap a l'any 1869 es va enrunar l'església per a construir-hi una de nova, durant l'enderrocament van aparèixer noves troballes, com un capitell i una làpida (Tarragó 1944, 415 i ss). També durant aquells anys es va descobrir un mil·liari d'època de Neró (CIL II 4926, 4927, 4928), exhumat segurament al carrer Major, però desaparegut des de 1870 (Lostal 1992, 59-60 i 68-69). Però la notícia més antiga sobre una descoberta romana a la ciutat, l'aporta Jeroni Pujades l'any 1609. L'historiador descriu una làpida localitzada a prop de la Porta de Boters, que més tard seria incorporada a la façana de la casa del carrer Palma nº19, residència d'Onofre Cerveró (Payà *et al.* 2000).

Ja entrat el s. XX, concretament durant els anys 1926 -1927, amb motiu de l'edificació de l'estació del ferrocarril es descobrí una necròpolis, on aparegueren diversos sarcòfags de pedra i plom i també enterraments de tègules. L'excavació però va ser duta de forma maldestra, sense un registre de la informació, amb tot que gràcies a la publicació en aquell moment del professor S. Roca i Lletjós es coneixen certes dades arqueològiques. Entre elles destaca la descoberta d'un mosaic policrom i la làpida de Theodora, un dels primers testimonis cristians de la ciutat. La necròpolis s'ubica al costat de l'antic camí de Corbins, que segons les indicacions de les restes arqueològiques de la ciutat formaria part de la prolongació fora de la ciutat del *decumanus maximus* (Gallart *et al.* 1986, 8; Payà *et al.* 2000). Un altre estudiós del s. XX, Roderic Pita i Mercè va donar la notícia de restes de murs a prop del riu, quan es van efectuar obres en aquesta zona durant els

anys 40 i 50 del s. XX. També va ser Roderic Pita i Mercè qui va assenyalar l'existència de dues vil·les a les àrees conegudes com Torre Llango i Torre Sallas (Gallart *et al.* 1986, 7-10).

Durant els anys 1962 i 1967, el Museu Arqueològic del Institut d'Estudis Ilerdencs va excavar la Paeria sota la direcció de Josep A. Tarragó i Lluís Díez-Coronel, amb l'autorització de l'aleshores Direcció General de Belles Arts. Però encara durant aquells anys la sensibilitat ciutadana i política envers l'arqueologia era molt minsa, fet que va propiciar l'episodi trist de la plaça sant Joan el 1975, on no es van respectar cap de les restes aparegudes (Gallart *et al.* 1986, 10). El canvi de mentalitat sobre la protecció del patrimoni arqueològic es va produir l'any 1981, quan es va començar a excavar la Paeria per un equip universitari de recerca, amb la col·laboració de l'Ajuntament i l'Estudi General de Lleida (actual Universitat de Lleida). Les intervencions arqueològiques a la Paeria dels anys següents van comptar amb la col·laboració dels Serveis Territorials de la Generalitat de Catalunya i les conselleries de Cultura i Urbanisme. El bon desenvolupament d'aquestes excavacions i col·laboracions van propiciar la creació d'una plaça d'arqueòleg municipal l'any 1991. Un altre gran projecte que es va anar desenvolupant durant els anys noranta és el que es va centrar en l'estudi del turó de la Seu. També és destacable l'acord entre l'Ajuntament i la Universitat Ilerdenses per l'elaboració conjunta d'un banc de dades de documentació arqueològica ciutadana. Aquest banc és un bon instrument tant per a la recerca científica com per a la planificació urbanística (Lorient *et al.* 1993, 16-17). També d'un acord entre l'Ajuntament i la Universitat va sorgir la sèrie de Monografies d'Arqueologia Urbana el 1990, i la Revista d'Arqueologia de Ponent el 1991, dos publicacions d'un gran valor per a la recerca i difusió de l'antiga Lleida. Finalment l'any 1992 es va crear la Secció Municipal d'Arqueologia, amb la qual s'ha assegurat una intervenció arqueològica urbana responsable, gràcies a la qual el coneixement de la ciutat romana, com d'altres períodes històrics, ha augmentat considerablement en les últimes dues dècades.

9.2. Topografia, urbanisme, desenvolupament i evolució històrica de la ciutat

“excito deinde Scipione hibernis toto cis Hiberum rursus cedit agro. Scipio relictam ab auctore defectionis Ilergetum gentem cum infesto exercitu invasisset, compulsis omnibus Atanagrum urbem, quae caput eius populi erat, circumsegit, intraque dies paucos pluribus quam ante obsidibus imperatis Ilergetes pecunia etiam multatos in ius dicionemque recepit”.

Titus Livi. Història de Roma. La segona guerra púnica. 21.61, 6-7.¹⁸⁸

Ilerda és hereva de l'*oppidum* ibèric d'*Ilirta* capital dels ilergets, al *populus* que es va enfrontar als nouvinguts romans creant greus problemes a la conquesta. Encara que les fonts antigues sempre parlen de *populus* i no de *civitas*, i quan parlen d'una possible ciutat ho fan referint-se a la llegendària Atanagrum, les emissions més antigues de la seva ceca podrien ser el testimoni sobre l'existència d'una capital amb el nom d'*Ilerda*. L'existència de l'*oppidum* ibèric d'*Ilirta* i el seu emplaçament al Turó de la Seu Vella han estat acceptats per la comunitat científica, a l'espera de més indicis arqueològics (Payà *et al.* 2000, 298). Fins ara les poques evidències arqueològiques que es tenen d'un assentament el turó són els materials que es van recuperant fora de context i les restes constructives de la Suda, amortitzades a finals del s. II aC i que es podrien relacionar amb l'*oppidum* (Payà *et al.* 2000, 298).

Les fonts antigues parlen de la derrota dels ilergets al 205 aC. Arqueològicament està registrat l'abandó de l'edifici a dalt del Turó a la Suda, cap a finals del s. II aC, l'ocupació de la part baixa de la ciutat cap al s. I aC. Aquest primers indicis constructius de nova àrea es consideren una conseqüència directa de la presència romana, com ho demostra la gran quantitat de vaixel·la de cuina campana recuperada dels estrats d'època de Sertori del vessant sud-est del Turó. Però en els nivells excavats del s. I aC i també d'època altimperial de la part baixa s'exhuma important material ceràmic amb decoració d'origen local, que assenyala un important substrat indígena (Junyent/Pérez 1995, 225-229). Es planteja que hi hauria una hipotètica refundació romana en el primer terç del s.

¹⁸⁸ Edición de A. Ramírez de Verger i J. Fernández Valverde. Alianza Editorial, Madrid 1992.

I aC, tenint en compte la presència romana des del s. II aC, i el panorama històric de fundacions al nord-est de la Tarraconense entorn del s. I aC (Guitart 1993, 63-64; Guitart 2008, 9). Aquesta hipòtesi estaria recolzada per les fonts epigràfiques i històriques pertanyents al s. I aC, que indiquen la participació activa de la ciutat en els esdeveniments polítics i militars d'aquesta època. Ara bé, en contra d'aquesta refundació es troba el silenci arqueològic del sector oriental de la ciutat, on la primera planificació urbanística es documenta en època d'August, moment en què la ciutat obté la categoria de *municipium* i es llatinitza el seu nom (Payà *et al.* 2000, 300). En definitiva, es compta amb la certesa que la ciutat d'Ilerda en època d'August és un *municipium* romà, però segurament amb una realitat urbana romana des del s. I aC; aquesta ocuparia una part de la zona baixa del nucli urbà, i segons les descripcions de Juli Cèsar l'any 49 aC, s'haurien aixecat unes muralles que unrien la part alta i baixa de la ciutat¹⁸⁹.

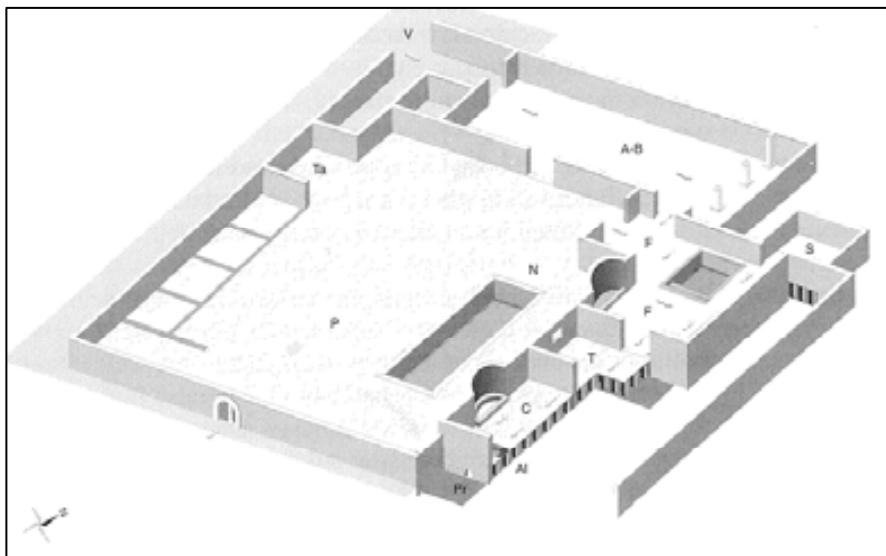

Fig. 192. Restitució de les termes (Payà 2003, figura 3).

A partir d'època d'August és quan es defineix amb claredat una ciutat romana, que s'emplaça en part en un turó que permet dominar tota la plana del Segrià. A més la ciutat s'ubica al costat d'un important nus viari ja en funcionament des de molt abans, on conflüen entre d'altres la via que es dirigia cap a les terres del nord-est peninsular, així com la via que vinculava aquests territoris amb *Ruscino* passant per *Iulia Libica* (De Soto 2006, 128). Sembla que la ciutat experimentaria en època flàvia un gran moment

¹⁸⁹ Juli Cèsar B.C. 1. 37-38

urbanístic (Gil *et al.* 2001, 176), és quan es constata la construcció de les termes públiques al carrer Remolins (Payà 2003), entre d'altres edificis de caire públic. Molt possiblement la ciutat a finals del s. I dC hauria ocupat la totalitat de la superfície, unes 25 Ha. Aquesta extensió es coneix pels límits que ha proporcionat el conjunt de les restes arqueològiques edificis de la ciutat, ja que la coneixença de la muralla és gaire bé nul·la (Payà *et al.* 2000, 301; Gil *et al.* 2001, 178).

El *decumanus maximus* de la ciutat aniria paral·lel al curs del riu Segre i el possible *cardo maximus* no seria totalment perpendicular al *decumanus*, sinó amb una lleugera inclinació cap al nord-est, ubicat a l'extrem oriental de la ciutat. Les restes arqueològiques han permès restituir alguns trams dels carrers secundaris de la ciutat i part d'un col·lector general de la ciutat.

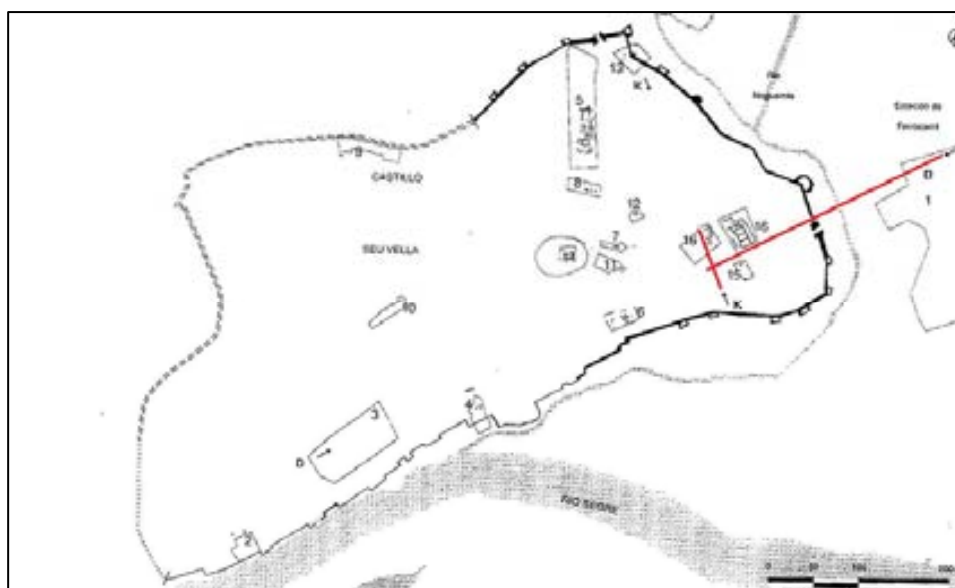

Fig. 193. Planta de les restes d'Ilerda. En vermell el *decumanus maximus* i el *cardo maximus*. (modificat de Gil *et al.* 2001, 171).

No es coneix la ubicació exacta del fòrum de la ciutat, encara que s'ha assenyalat més d'un punt per a la zona forense, l'única que sembla comptar amb algun indici arqueològic és la pl. de Sant Joan, encara que insuficient per poder-ho confirmar. Si fos en aquest emplaçament, el fòrum se situaria a l'extrem oest del *municipium* (Gil *et al.* 2001, 176).

L'activitat urbanística d'època medieval i moderna ha rebaixat en gran part els nivells baix imperials de la ciutat, del qual es tenen molt poques dades. Es coneix que, malgrat l'amortització i abandonament de molts edificis a la primera meitat del s. III dC, la ciutat continuaria amb cert moviment comercial (Payà *et al.* 2000, 308). Al s. IV dC amb la troballa de la làpida de Theodora es testimonien les primeres manifestacions del cristianisme a la ciutat, que acabar convertint-se en seu episcopal. Tot i que les fonts parlen d'un atac de sueus i bagaudes¹⁹⁰ el 449, la ciutat se'n sortiria com demostra la celebració el s. VI dC d'un nou concili. Finalment es converteix en una important ciutat en època islàmica, *Madina Larida*. Amb l'inici de les taifes la ciutat consolida la planificació urbanística, que amb molt poques variacions del traçat, arriba a la Lleida actual (Lorient *et al.* 1993, 23-24)

¹⁹⁰ Isidor, Hist. Sueb.87; Hidacio, Olymp. 25, 671-675

9.3. Arquitectura domèstica

Des de fa molt pocs anys l'arqueologia lleidatana està aportant informació urbanística i arquitectònica de la *Ilerda* romana¹⁹¹. Encara és molt escàs el coneixement que es té sobre l'arquitectura domèstica de la ciutat, però amb l'intens esforç que està duent a terme l'arqueologia urbana des de la Secció d'Arqueologia de la Paeria, de ben segur que en els pròxims anys la recopilació de dades serà molt més satisfactòria.

En l'actualitat les restes excavades han permès identificar quatre unitats domèstiques. Una vegada més, s'ha comprovat, com una ciutat viva des de l'antiguitat, amb la seva evolució urbanística al llarg del temps, dificulta enormement la capacitat d'extracció de les plantes senceres de les cases. Malauradament en el cas de Lleida no s'ha pogut excavar l'extensió total de cap habitatge, encara que s'ha recuperat una gran part de la *domus* de l'antic Portal de Magdalena (fitxa n°55). Malgrat que totes les restes domèstiques descobertes a la ciutat de Lleida són parcials, cal destacar que totes han estat excavades en l'actualitat seguint el mètode estratigràfic, fet que permet efectuar un acostament arquitectònic i cronològic a les cases de manera rigorosa i seriosa.

A causa de la informació arqueològica de les cases que encara és escassa i recent, fins al present treball no s'ha realitzat cap estudi de conjunt d'aquest tipus d'arquitectura a la *Ilerda* romana. Sí que s'ha elaborat una monografia d'una de les *domus*, la de l'antic Portal de Magdalena, per A. Lorient i A. Oliver (1992); i en un dels últims estudis sobre l'estat actual del coneixement i investigació de la ciutat romana, s'ha intentat també efectuar una primera anàlisi de l'arquitectura privada (Payà *et al.* 2000).

Finalment, mencionar que l'autora d'aquest treball és plenament conscient que les conclusions sobre l'arquitectura domèstica d'aquesta ciutat són també un primer intent d'estudi d'aquestes restes. Unes conclusions molt primerenques subjectes a noves i interessants aportacions de l'arqueologia d'aquesta ciutat.

¹⁹¹ El reflex d'aquesta important activitat arqueològica es pot copsar a l'apartat que es dedica a l'arqueologia preventiva de Lleida a cada exemplar de la Revista d'Arqueologia de Ponent.

9.3.1. Anàlisi arquitectònica

Com s'ha comentat anteriorment, no es coneix la totalitat de la planta de les quatre cases presentades en aquest treball. Sense la capacitat d'observació de l'estructura completa, identificar la tipologia és un tasca complexa. Si a més no es compta amb elements definitoris com l'àrea de circulació i distribució i la relació amb altres elements importants de la casa, aquesta tasca encara és més difícil. Aquest ha estat el cas de l'arquitectura domèstica d'Ilerda, a excepció d'un exemple on s'ha conservat una possible àrea de circulació central. Així doncs, la catalogació de la tipologia només ha identificat un possible tipus:

- 1) Pati porticat

I un segon grup sense catalogar:

- 2) No es coneix

De la primera tipologia s'identifica com a possible casa de pati porticat la descoberta al c/Magdalenà n°22 (fitxa n°58). Els dubtes en la identificació tipològica d'aquesta casa no recau en només en la definició amb claredat de l'àrea de circulació i distribució, sinó en atribuir-li també la categoria de principal, ja que no es coneix la relació amb la resta de l'estructura.

Al segon grup es troben la resta dels habitatges de la ciutat, la *domus* de l'antic Portal de Magdalena (fitxa n°55), la casa del c/Francesc Macià n°37-41 (fitxa n°56) i l'edifici del c/Parra n°24 (fitxa n°57). En els tres exemples no s'ha trobat l'àrea de circulació i distribució per definir-la, ni tampoc els elements suficients per poder assegurar que no existia aquest tipus d'espai.

9.3.2. Estructura

a) *Ingrés*

En cap de les cases excavades s'ha localitzat l'ingrés principal de l'habitatge, però a la part excavada de la *domus* de l'antic Portal de Magdalena (fitxa n°55) s'intueix un ingrés secundari. Aquest se situaria al pati n°8, donant accés a tota la zona de servei i producció. Les grans *domus* amb un sector important de servei i producció acostumen a disposar d'un accés secundari i autònom de la zona residencial, per facilitar la realització de certes tasques d'aquests espais i no molestar l'accés a l'entrada noble i de més recepció (Bonini/Rinaldi 2003, 207; Salza 1980, 264-267). Igual que el possible ingrés d'aquesta casa, moltes vegades l'accés secundari s'efectua per una zona descoberta o pels estables, com es pot observar a la casa n°1 de la ciutat romana d'Empúries (fitxa n°30) i a la casa del *Menandro* de Pompeia (Stefani 2003, 15). Aquest ingrés secundari també es pot efectuar per una de les *tabernae*, com a la casa de los *Pajaros* d'Itàlica (Rodríguez 1991, 295).

b) *Àrea de circulació*

Poques són les àrees de circulació que s'han pogut analitzar de la ciutat de Lleida. La que podria pertànyer a una àrea central de la casa és la descoberta al solar del c/Magdalena n°22 (fitxa n°58). En realitat, l'extensió d'aquest solar només va permetre excavar l'àrea de circulació. Les restes permeten identificar l'àrea de circulació com un possible pati porticat, el centre del qual disposaria d'un estany o dipòsit. Encara que els arqueòlegs van definir l'espai com un *atrium* (Payà/Morán 1998, 8; Payà *et al.* 2000, 290), les descripcions i la memòria d'excavació mostren més aviat una tipologia de pati porticat, ja que el pòrtic se situa a força distància de l'estany. Per considerar-se un *atrium* el que es defineix com un pòrtic hauria de formar part de l'àrea descoberta sense un pòrtic, i l'*atrium* en tot cas s'hauria de definir com un atri "displuviat" sense cap sistema de *compluvium*. Com que la identificació del pòrtic i del pati depèn del canvi de pavimentació (*opus signinum* el pòrtic, paviment de còdols el pati), i no per la conservació dels pilars de les columnes del pòrtic, podria ser factible la segona interpretació. Sigui com sigui, la clau per identificar la tipologia d'aquest espai rau en l'articulació d'aquesta

àrea respecte la resta de la casa, així com observar si és en realitat l'àrea central de circulació i distribució de l'habitatge o és una àrea descoberta secundària. Malauradament aquests elements no es poden interpretar en no conèixer cap altra part més de l'estructura de la casa.

Les àrees de circulació, que no semblen mostrar dubtes del seu caràcter secundari, són les tres zones descobertes de la *domus* de l'antic Portal de Magdalena (fitxa n°55), el pati porticat n°1 i els patis n°8 i n°9 responen al model d'espais interiors de circulació, amb aportació d'aire i llum a la casa, però sense cap funció de representació. Aquests espais s'ubiquen a una zona de serveis i producció. La grandiositat d'aquesta àrea indica una gran *domus* de la qual sense gaires dubtes es podria assegurar l'existència com a mínim d'una altra gran àrea de circulació i distribució a la part noble, amb funció de representació. Pompeia ofereix bons exemples d'aquestes àrees de circulació secundàries, però també es pot observar en altres parts de l'imperi, com la casa *delle Muse* a Althiburos (Ennaïfer 1976, 64-69) o la casa *of Dionysos* a *Nea Paphos* (Nicolau 1967, 115-120).

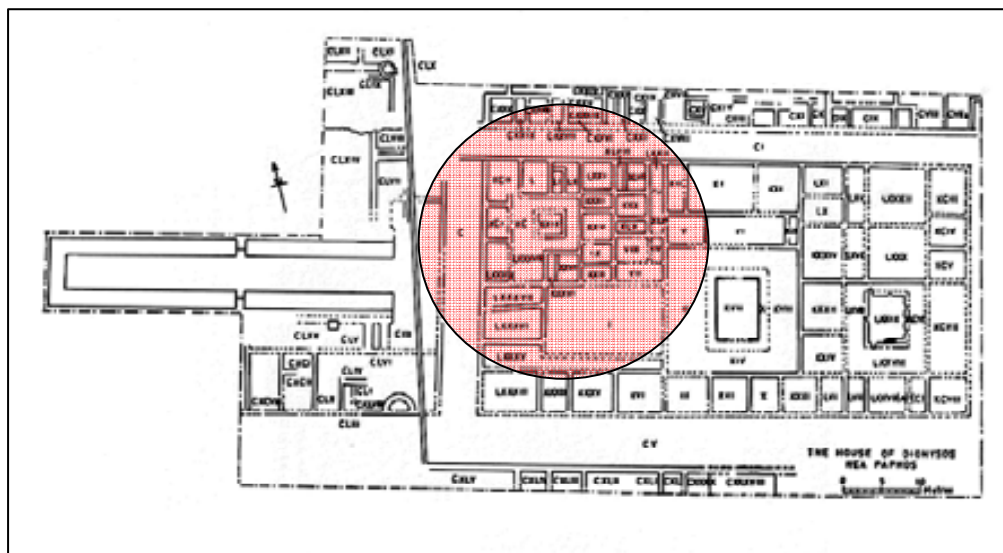

Fig. 194. Casa of Dionysos de Nea Paphos. Encerclada la zona de serveis (Nicolau 1967, 102).

c) *Zona residencial*

Les cases d'Ilerda que han permès conèixer part de les seves habitacions, corresponen totes a elles a zones de servei i producció, i cap a una zona noble i residencial de la casa. Només a la *domus* de l'antic Portal de Magdalena (fitxa n°55), s'ha definit una estança com un possible *cubiculum* (habitació n°6) i també ho podria ser l'habitació n°7. Però, si s'identifiquessin com a *cubicula*, igualment formarien part del sector de servei, sent possiblement les estances del llit del servei. Aquests tipus de *cubicula* es poden observar el sector de servei de la casa *di Meleagro*, a les habitacions n°41-43 (De Vos 1988, 186-187). Però aquestes *cubicula* no corresponen a les sales d'estar de la zona residencial de la casa.

d) *Zona de servei i producció*

Com s'ha comentat en el punt anterior els habitatges d'Ilerda presenten importants zones de servei i producció, sent la més espectacular la de la *domus* de l'antic Portal de Magdalena (fitxa n°55). La part excavada d'aquesta casa, tot i que no s'ha pogut identificar la funció de cada estança, permet interpretar el caràcter de tota la zona com un sector de servei i producció. Aquesta s'articula entorn de tres espais descoberts (habitació n°2, 8 i 9), molt possiblement disposaria de magatzems, estables, cuina i latrina (en aquesta àrea es van localitzar dos pous morts). La funció de cada estança hauria estat identificable si s'hagués conservat més material *in situ*. Els grans espais, com l'habitació n°2 i n°5, podrien correspondre a l'emmagatzematge de carros o a estables. Tampoc s'ha de descartar que aquesta gran àrea, en la qual es comptabilitzen entorn una trentena d'habitacions, algunes de les estances desenvolupessin una producció més industrial. La descoberta d'abundants estris relacionats amb la tasca de terrisser i les restes d'un possible forn podrien indicar un taller de ceràmica. Grans sectors de serveis, com el que es conserva a la casa *del Labirinto* de Pompeia, també compten amb una àrea dedicada a la producció més industrial, en aquest cas un forn de pa (De Vos 1988, 182-184, habitació n°16). Les riqueses de molts grans senyors procedia de l'agricultura, i s'han documentat espais productius relacionats amb l'agricultura, dins de la residència urbana. Un exemple són les cases *dei Servizi* i *di Bacco e Arianna* a *Thuburbo Maius*, on el

sector de servei mostra àrees de producció relacionades amb l'elaboració de l'oli (Bonini/Rinaldi 2003, 199-200). No s'ha de descartar que el senyor de la *domus* de l'antic Portal de Magdalena, fos un ric propietari agrari i que alguns dels espais d'aquest sector de servei estiguessin dedicats al magatzematge d'excedent agrícola.

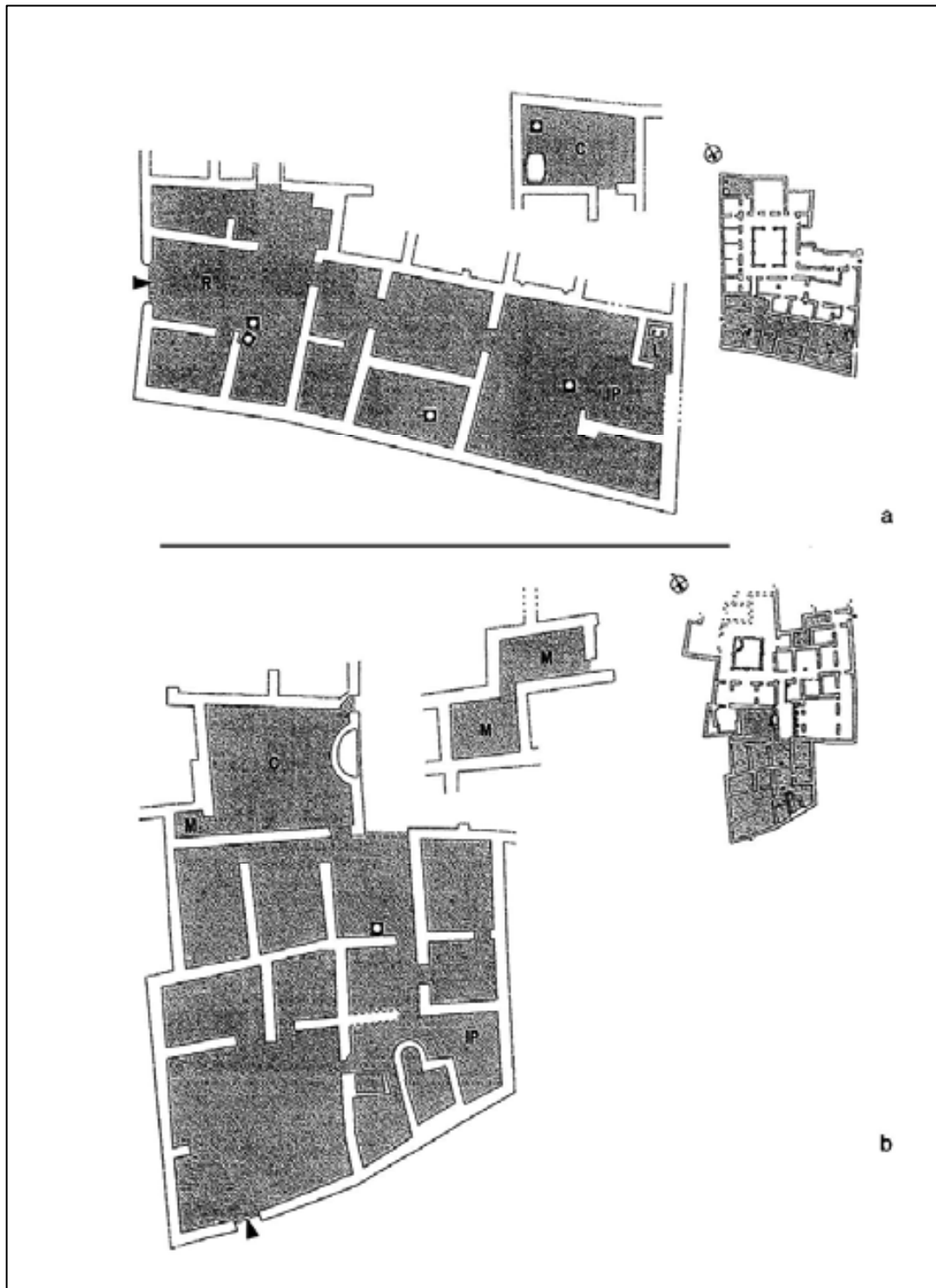

Fig. 195. Cases *dei Servizi* (a) i *di Bacco e Arianna* (b) a *Thurburbo Maius* (Bonini/Rinaldi 2003, 218).

A la casa del c/Francesc Macià n°37-41 (fitxa n°56) s'ha definit l'habitació n°1 com una cuina i l'habitació n°2 com un possible magatzem, el material recuperat sembla no aportar dubtes sobre aquesta funcionalitat. En el cas de la casa del c/Parra n°24 (fitxa n°57), també s'ha identificat una zona d'emmagatzematge d'una unitat domèstica. En les dues cases, aquests espais han estat les úniques estances excavades, sense apreciar quina relació tindrien amb la resta de la casa i com s'articularien, i si aquests espais se situarien en una zona marginal de la casa o pel contrari en una posició més central.

En referència a zones termals privades, es té la coneixença d'uns banys privats excavats molt recentment a l'Arc de Pont. Però s'està a l'espera dels resultats arqueològics.

e) *Zona de culte*

A la casa del c/Francesc Macià n°37-41 (fitxa n°56) es va exhumar un hermes en forma de Mercuri (fig. 110). Aquesta figura segurament indica l'existència d'un larari a la cuina, ja que els hermes també s'ubiquen als lararis (Bakker 1994, 10-11). La cuina és un dels llocs de la casa romana on es dedica un espai a la religiositat, sobretot relacionat amb el foc i la llar de la casa, com l'habitació n°1 de la casa del c/Francesc Macià n°37-41 seria un exemple. La figura del déu Mercuri corrobora l'utilització de la figura com un déu domèstic, un déu molt adorat a les cases, sobretot a les dels comerciants (Fernández 2003, 396-397). La *villa* de Vilauba seria un exemple del culte al déu Mercuri (Castanyer/Tremoleda 1999, 108).

La figura de Mercuri de la casa del c/Francesc Macià n°37-41 evidencia la pràctica d'un ritus domèstic romà, però a *Ilerda* es troben altres signes de religiositat domèstica que potser poden tenir un tradició més indígena. A la *domus* de l'antic Portal de Magdalena (fitxa n°55) es va trobar un gran nombre de figuretes de terracota, amb característiques ibèriques, moltes de femenines i d'altres masculines i animalístiques. Al costat d'aquest grup també apareixien figuretes igualment de terracota fetes a motlle, però aquest cop amb característiques romanes, representades amb toga. Segons A. Lorient i A. Oliver

(1992, 73-77) totes les figuretes eren de caire religiós i ornamental. Aquestes figuretes no eren les úniques restes materials d'antics rituals religiosos. A la mateixa casa es van exhumar enterraments infantils sota dels paviments, alguns d'ells amb característiques més rituals. A la vora d'un dels enterraments es va descobrir una ofrena ritual amb closques d'ou. Davant d'aquest conjunt d'enterraments infantils A. Pérez (1998) es preguntava quin grau de llatinitat o indigenisme tenien aquests ritus, sobretot perquè daten d'una cronologia força avançada, del s. II dC. Els enterraments infantils, tot i estar documentats en el món romà, es consideren una pràctica molt més estesa en el món ibèric. En canvi, l'enterrament d'ous relacionat amb rituals funeraris és un costum documentat abundantment en el món romà, i es poden trobar exemples a altres zones de Catalunya, com a la *villa* romana de Tolegassos (datada al s. III dC), a la *villa* romana de Vilauba o a la casa de la plaça gran de *Iluro* (fitxa n°67). L'ou en el món romà es relaciona amb les pràctiques lustrals i també amb el *Genius Loci*, aquesta última relació es pot observar als lararis de Pompeia i també en als de Delos (Casas/Ruiz de Arbulo 1997, 219-222). Però com assenyala A. Pérez (1998, 201-206), l'ofrena dels ous de gallina també es documenta en tombes ibèriques i a diverses cultures mediterrànies. Així doncs es relaciona un ritus més ibèric, encara que també documentat en el món romà com és l'enterrament infantil, amb un de més romà (ofrena d'ous), però que també present en altres cultures, és per tant en paraules d'A. Pérez (1998, 206): - “ *unos curiosos ejemplos de la plasmación de una interpretatio que entronca con tradiciones locales muy antiguas?* ”. Confirmat per la presència de figures ibèriques i romanes que indiquen un important eclecticisme ritual.

9.3.3. Tècnica de construcció

No s'aprecia una tècnica per a la construcció dels murs que evolucioni o canviï al llarg del temps. En general a totes les cases s'observa la construcció de murs amb pedra i lligats amb sec o amb fang. A més, en algunes cases com la del c/Francesc Macià n°37-41 (fitxa n°56) o del c/Magdalena n°22 (fitxa n°58), la pedra està més treballada i és més regular.

A part d'aquesta tècnica, la casa que presenta una varietat més gran d'obres és la *domus* de l'antic Portal de Magdalena (fitxa n°55). El canvi en la utilització dels *opus* d'aquesta

domus no correspon a unes diferents fases constructives, sinó a la utilització d'una tècnica concreta per a les diverses necessitats constructives de l'edifici. D'aquesta manera s'observa com per l'aixecament d'una part de la façana s'utilitza l'*opus quadratum*, i segons la magnitud de les estances s'empra un tècnica mixta semblant a l'*opus africanum*. Encara es pot localitzar l'ús d'altres tècniques; però en la majoria de les estances, que no tenen una necessitat de reforç de l'estructura, s'utilitza la mateixa tècnica observada a les altres cases, murs de pedres lligats amb fang o en sec, encara que en aquest cas moltes de les parets es formen amb pedra irregular. A la *domus* de l'antic Portal de Magdalena s'ha conservat l'alçat de tàpia en un mur, però de ben segur que la gran part dels murs, tant d'aquesta casa com de les altres (gaire bé la totalitat dels murs s'han trobat a nivell de fonaments) formarien una composició de sòcol de pedra amb alçat de tàpia.

De les estances conegudes de les diverses cases d'Ilerda, a excepció del pòrtic i el pati de la casa del c/Magdalena n°22 (fitxa n°58), que presenten un paviment d'*opus signinum* i un paviment de còdols respectivament, les altres no mostren nivells d'usos fets d'obra. Aquest fenomen ha de tenir una justificació en el tipus d'estances que s'han excavat a la ciutat, totes elles dedicades a funcions de servei i producció i sense necessitat de paviments d'obra.

9.3.4. Sistema hidràulics

La *domus* de l'antic Portal de Magdalena (fitxa n°55) i la casa del c/Magdalena n°22 (fitxa n°58) han conservat part del seu sistema d'abastament d'aigua. A la primera *domus* es va trobar un pou en una de les estances (habitació n°18), que ocupava una gran part de l'habitació. El pou de forma quadrada proporcionaria aigua a la part excavada de la *domus*. És possible que la casa comptés amb més sistemes d'abastiment d'aigua, o altres pous en la part no coneguda. El que es constata a la casa és com els espais descoberts d'aquest sector de serveis i producció no han conservat sistemes de recollida d'aigua de pluja. En canvi, al pati porticat de la casa del c/Magdalena n°22 sí que s'observa com es recull l'aigua de pluja. En aquesta casa es descobreix una canal provinent d'un angle del pati, que segurament recolliria l'aigua de la teulada, i es dirigeix cap a l'estany/dipòsit del centre del pati. La casa del c/Magdalena n°22 també disposaria d'un pou per a

l'abastiment d'aigua, situat al pati i connectat amb l'estany/dipòsit per una canal que funcionaria com a sobreexidor. D'aquesta casa no es coneix l'evacuació de les aigües residuals, l'única que mostra canalitzacions de desguàs és la *domus* de l'antic Portal de Magdalena (fitxa n°55). Però a *Ilerda* (Payà *et al.* 2000, 306) s'ha descobert un col·lector general que constataria l'existència d'un sistema de sanejament de les aigües residuals de la ciutat. Cal suposar que aquest sistema recolliria també les aigües sobrants dels diferents habitatges privats.

9.3.5. Decoració de la casa

a) *Mosaics*

Les *domus* d'*Ilerda* no han mostrat cap estança decorada amb un mosaic, ja que totes les estances excavades pertanyen a zones de producció i serveis. Però com es dedueix de la troballa dels fragments de diferents marbres de colors a l'excavació de l'antic Portal de Magdalena, no es pot suposar que les *domus* d'*Ilerda* no disposessin de belles i riques pavimentacions. A l'arquitectura pública de la ciutat, com són les termes públiques de finals del s. I dC, s'ha pogut apreciar l'existència de paviments d'*opus sectile* i possiblement d'*opus tessellatum* (Payà 2003, 153-156). Els fragments de marbre recuperats a l'excavació de l'antic Portal de Magdalena, indiquen l'existència de possibles mosaics d'*opus sectile* a la part noble de la *domus* (Loriente/Oliver 1992, 39-40).

b) *Decoració de les parets*

L'única casa amb restes de pintura mural a *Ilerda* és la *domus* de l'antic Portal de Magdalena (fitxa n°55). De la casa es van recuperar molts fragments d'estuc amb pintura mural, però *in situ* només a l'habitació n°2. Les parets d'aquest espai estan decorades amb un estil molt senzill, pintades amb dos colors a la part conservada (sòcol de color blanc, cos central amb blau fosc) i decorades simplement amb esquitxos de color vermell. Dels fragments recuperats s'ha pogut observar una varietat de colors, amb decoracions senzilles i amb diferències de qualitat. Aquesta diferència pot

respondre al fet que alguns fragments procedeixin de la part noble de la casa encara no excavada, així com els fragments descontextualitzats d'aplacats i motlures de marbre.

Les pintures murals de l'habitació n°2, com de la resta dels fragments de pintura mural exhumats de la *domus* i pertanyents al sector de servei i producció, són pintures que decoren habitacions sense pavimentar. Tot i que pot semblar poc coherent, és una combinació que es pot trobar a la zona de serveis de diferents *domus* pompeianes, com la casa del *Cenacolo* o a la casa de *Menandro*. Així doncs, hauria de ser una realitat força comú.

Fig. 196. Exemple de parets pintades amb terra sense pavimentar. Cuina de la casa del *Cenacolo*. Foto de l'autora.

9.4. Conclusions: L'hàbitat d'Ilerda

Com s'ha pogut apreciar en aquest capítol, les restes d'arquitectura domèstica de la ciutat de Lleida, encara que aporten informació valuosa i detalls interessants d'aquest tipus d'arquitectura, són encara insuficients per poder elaborar unes reflexions prou concloents del tipus i evolució de l'habitatge de la ciutat. Malgrat tot, es pot fer un primer acostament a l'arquitectura privada, fent una repassada als elements que es coneixen de les cases i de la història d'Ilerda.

El moment fundacional de la ciutat romana és encara un interrogant per resoldre, però la primera estructura domèstica que es documenta a la ciutat data de la primera meitat del s. I dC, i posteriorment es van construir la resta de cases al llarg d'aquest segle. Encara que a la ciutat es detecten moviments romans anteriors a aquestes dates, no es coneix el tipus d'habitatge que es podria haver desenvolupat en època tardorepublicana a la part baixa de la ciutat, ni el tipus d'arquitectura ibèrica ubicada a dalt del turó.

Així doncs, no es tenen elements comparatius per valorar el que podria haver significat en l'arquitectura privada la introducció d'esquemes domèstics romans a l'antiga *Iliirta*. Es parteix, doncs, del tipus d'arquitectura domèstica documentada al s. I dC a l'Ilerda romana. De les quatre unitats estudiades només una deixa entreveure una possible tipologia, la casa del c/Magdalena n°22 (fitxa n°58), que podria pertànyer a la tipologia de pati porticat. Aquest no és l'únic espai descobert que morfològicament s'identifica com un pati porticat documentat a la ciutat d'Ilerda. La *domus* de l'antic Portal de Magdalena (fitxa n°55), l'habitació n°1 també respon aquest model d'espai obert. Per les restes que es coneixen, sembla que el pati porticat no pertany a l'espai de circulació i distribució central de la casa, més aviat a un espai de circulació secundari d'aquesta zona de serveis per a necessitats de llum i aire. Així doncs, és possible que la *domus* de l'antic Portal de Magdalena disposi d'una àrea central de circulació que defineixi la tipologia de la casa, però que malauradament no s'ha excavat. En el cas de l'habitatge del c/Magdalena n°22, no s'ha pogut comprovar la centralitat i importància d'aquest espai

dins de la casa, i d'aquesta manera no es pot assegurar si aquest pati porticat concorda amb la tipologia de la casa.

Per tant, les restes domèstiques d'*Ilerda* constaten la utilització de la forma de pati porticat per alguns dels espais descoberts de les seves cases, però sense poder saber com es desenvoluparia aquest espai respecte la resta de l'habitatge, en cas de ser l'àrea central. Pel que fa a la casa del c/Magdalena n°22 (fitxa n°58), que podria pertànyer a la tipologia de casa de pati porticat i es construeix a finals del s. I dC inicis del s. II dC, hauria estat molt interessant conèixer l'esquema interior per poder comparar amb la resta de les cases de pati porticat i peristil que es desenvolupa a l'imperi i la zona de Catalunya en aquestes dates.

A nivell de tècniques constructives, es pot observar com s'utilitza més d'un sistema de construcció, encara que el més utilitzat per a l'edificació dels murs és el de pedra irregular lligada amb fang o simplement aixecats en sec. Però *Ilerda* no és un cas excepcional, ja que a moltes de les ciutats romanes catalanes hi ha edificacions construïdes amb aquesta tècnica. Cases construïdes amb murs de pedra irregular lligats amb fang o en sec en època imperial es documenten a ciutats com *Iesso*, *Tarraco* o *Baetulo*. Destaca la poca pavimentació efectuada amb morter de calç, però aquest fenomen molt possiblement sigui conseqüència de les zones excavades d'aquestes cases, majoritàriament sectors de servei i producció.

Com s'ha comentat, encara que no es coneixen amb claredat les tipologies de les cases d'*Ilerda*, s'ha pogut observar patrons plenament romans. L'exemple més patent és la part coneguda de la *domus* de l'antic Portal de Magdalena, una casa que compta amb un gran sector de servei i producció. El desenvolupament d'una zona d'aquestes característiques només es troba en grans *domus* romanes, amb una immensa necessitat de comoditats i d'una situació dins de la xarxa social molt privilegiada que ha de respondre a les exigències de les relacions públiques i de representació.

Un altre element important que es constata de les restes domèstiques d'*Ilerda* és la pràctica arrelada de costums religiosos. La troballa d'un hermes del déu Mercuri a una de les cuines d'*Ilerda* és una de les proves més grans de l'índex de romanització de la població de la ciutat. Al costat d'aquesta pràctica religiosa es documenta una de més eclèctica, com a la casa de l'antic portal de Magdalena (fitxa n°55), que barreja costums ibèrics i romans¹⁹². L'adopció dels costums religiosos és un dels elements que més demostra l'adaptació d'una cultura, sobretot dins de l'àmbit privat com és el culte domèstic.

En definitiva, *Ilerda* ha d'aportar molta més informació arqueològica per poder veure quines tipologies de cases es van desenvolupar a la ciutat. Però no hi ha dubte que al s. I dC es troba una societat plenament romanitzada, ja sigui formada per colons provinents directament d'Itàlia o per un grup social d'origen indígena, que viuen en cases amb patrons romans.

¹⁹² Veure estructura: zona de culte.

10. *IESSO*

10.1. Breu història de la recerca

Tot i tenir coneixença que Guissona era l'antiga *Iesso* romana des de temps molt antics, no va ser fins a l'any 1933 que es va realitzar la primera intervenció arqueològica. Una excavació realitzada pel Servei d'Investigacions Arqueològiques de l'Institut d'Estudis Catalans, sota la direcció de Josep Colominas. En aquesta excavació és on es va posar de relleu l'existència d'un poblat del bronze final primera edat del ferro a la pl. del Vell Pla. Al mateix temps es descobrien elements d'època romana, concretament unes sitges que trencaven part de l'estratigrafia d'aquest poblat (Colominas 1941).

Es tarda força temps per una nova intervenció arqueològica. Però, mentre no es realitzava, les troballes que anaven sorgint per a la dinàmica constructiva de la ciutat actual van ser en gran part recollides i catalogades al museu local fundat a mitjan s. XX pel metge i erudit Eduard Camps. El metge, un dels fills il·lustres de Guissona, va destacar per la redacció de diverses monografies històriques sobre la ciutat, una d'elles publicada un any després de la seva mort "Les notes històriques de Guissona" (Camps/Santaclària 1982). El museu fundat per Eduard Camps és l'origen de l'actual Museu de Guissona, convertit en un centre de conservació del patrimoni arqueològic i de la recerca i difusió arqueològica i històrica de l'antiga ciutat de *Iesso* (Guitart/Ros 2004).

Després d'aquest període de silenci arqueològic, a l'any 1975 es va reprendre l'activitat. La nova excavació se situava en uns camps de conreu al nord de la ciutat i es va posar al descobert unes restes constructives que es van interpretar com un edifici termal d'època romana (Guitart/Prevosti 1982). L'estudi no es va poder completar i les restes van estar molt de temps soterrades sota l'institut del poble, fins al mes de juliol del 2004, en què es van reprendre les excavacions i l'estudi d'aquest edifici termal. Durant la dècada dels 70 i fins al 1978 es van fer alguns sondejos a diferents llocs del jaciment, que aportaven noves dades estratigràfiques de la seqüència històrica de la ciutat romana de *Iesso*. Tots

aquests petits descobriments van posar de relleu que la ciutat antiga no estava coberta totalment per l'actual. Això va afavorir que l'any 1983 la Generalitat de Catalunya portés a terme uns treballs de prospecció per a delimitar la zona nord del jaciment. En aquesta intervenció es van descobrir restes de la muralla i la porta nord de la ciutat romana (Garcés *et al.* 1989; 1998).

Amb aquesta descoberta s'arriba a la dècada dels 80 quan es transforma aquesta zona nord en un Parc Arqueològic, al adquirir la última parcel·la l'any 2004. Des de la dècada dels 90 s'excava de manera sistemàtica per l'equip de la Universitat Autònoma de Barcelona, sota la direcció del Dr. Josep Guitart i el Dr. Joaquim Pera, amb l'ajut financer del Patronat d'Arqueologia de Guissona creat el 1995, i la Direcció General de Patrimoni Cultural de la Generalitat de Catalunya. A través de l'UAB, també s'ha disposat de l'ajuda del Ministeri d'Educació i Cultura i del Ministeri de Ciència i Tecnologia.

10.2. Topografia, urbanisme, desenvolupament i evolució històrica de la ciutat

Ja des del segle XIX es va identificar l'actual Guissona amb la ciutat romana de *Iesso*, citada per Plini en la seva obra *Naturalis Historia III,XXIII* com el centre dels *iessomienses*; i amb la *Ἰεσσός* de *Ptolomeu a Geographias Hipnegasis II.VI.LXXI* (aquesta última es una referència més imprecisa). Tot i el dubte que en alguns casos va comportar aquesta identificació¹⁹³, avui en dia no hi ha cap mena de discussió sobre aquest punt. L'excavació, que es va dur a terme l'any 1993 pel Servei d'Investigacions Arqueològiques de l'Institut d'Estudis Catalans i dirigida per Josep Colominas, va ser la primera intervenció arqueològica, on es va posar de manifest la importància i la potencialitat del jaciment.

La fundació del *municipium* de *Iesso* s'ha de situar dins d'un programa d'estructuració territorial que va afectar a la Citerior a finals del s. II inicis del s. I aC. Una ciutat de

¹⁹³ El filòleg i lingüista Joan Coromines en la seva obra "Onomasticon Cataloniae" va posar en dubte la identificació de *Iesso* amb l'actual Guissona. (Coromines, 1995).

nova planta¹⁹⁴ que respon a un element d'estratègia, per la seva situació geogràfica, la seva qualitat en terres i els seus recursos hídrics. La plana de Guissona ofereix moltes possibilitats d'explotació agrària, amb un paisatge obert, planes fèrtils i importants recursos hidràulics que li proporcionen diferents fonts naturals (Pera 1997a, 231). Fins a l'arribada dels romans sembla que l'assentament ibèric situat al Puig Castellar de les Guixeres de Biosca era el nucli preromà més important de la zona, amb un pes polític i econòmic. Aquestes restes, mancades d'una excavació intensiva que aporti més dades arqueològiques, mostren una possible cronologia del s. IV aC a inicis de s. I aC. L'abandonament del poblat podria estar relacionat amb la fundació de *Iesso*, per la necessitat de les autoritats romanes d'un control directe sobre la població indígena que provoqués potser a un trasllat de la població indígena cap a la nova ciutat de la plana (Rodrigo 2004, 181).

Fig. 197. Vista aèrea del parc Arqueològic. Foto J. Guitart.

El Parc Arqueològic i les diferents excavacions arqueològiques que s'han anat donant al llarg dels anys han permès conèixer part del seu urbanisme; i la descoberta d'alguns

¹⁹⁴ Tot i els antecedents d'un poblat del bronze final i primera edat del ferro que sembla que perduraria fins al s. IV aC i situat a la plaça del Vell Pla de la ciutat actual de Guissona, quan arriben els romans el poblat ja no existiria i per tant s'ha de considerar una fundació *ex novo* (Colominas 1941)

trams de la muralla permet projectar una ciutat amb una extensió de 14 Ha¹⁹⁵. La zona nord de la ciutat (on se situa el Parc Arqueològic) és la zona on s'ha pogut estudiar millor la muralla¹⁹⁶, i on s'ha documentat una de les portes i una torre de la ciutat que s'obre al *cardo maximus* (fig. 197). L'excavació del carrer paral·lel al *cardo maximus* va permetre proposar una modulació per la ciutat de *Iesso* d'aproximadament un *actus* d'amplada entre *cardines* (Guitart 2006, 56). Així mateix en aquesta zona nord, s'ha pogut establir la disposició del urbanisme, que almenys en aquesta part de la ciutat no presentava una mateixa orientació. Seguia en part la direcció marcada per la xarxa viària, però també l'orientació marcada per la pròpia muralla.

L'àrea forense de la ciutat de *Iesso* no s'ha documentat amb precisió, però la descoberta d'un edifici de factura monumental al solar de l'avinguda de la Generalitat n°34, 36 i 38, que se situa a l'est del *cardo maximus*, ha permès considerar-la com una àrea pública de la ciutat. Aquesta estructura monumental, interpretada com a edifici públic (fig. 198), pot suggerir un punt de l'àrea pública central, que, hipotèticament pot ser identificada amb el triangle format per la plaça de Capdevilla, la zona de l'església i la intervenció de l'avinguda de la Generalitat n°34, 36 i 38 (Guitart *et al.* 2004, 186-188).

Fig. 198. Edifici públic (Guitart *et al.* 2004, 188).

¹⁹⁵ La foto aèria suggereix que el recinte emmurallat arribés a les 20 hectàrees, però encara no s'ha pogut comprovar arqueològicament (Guitart *et al.* 2004, 156).

¹⁹⁶ La tècnica constructiva emprada per la muralla és per a les primeres filades grans blocs de pedra del país units en sec, travats entre si i sense fonamentació, d'una amplària que oscil·la entre els 3,5m i els 3,8m. La resta de l'alçat s'efectuaria amb dos paraments formats per carreus de pedra que tendeixen a la regularitat i un farciment interior (Guitart *et al.* 2004, 175).

Després de la fundació, la ciutat de *Iesso* va gaudir de diferenciats períodes urbanístics. Les restes arqueològiques del parc arqueològic evidencien a partir d'època d'August l'amortització d'un barri de cases per les diverses fases d'expansió d'una *domus* senyorial. Es constata també que aquesta part septentrional de Guissona va ser ocupada com a mínim fins al s. VI dC per un complex industrial per a l'elaboració del vi (Uscatescu 2004). La necròpolis paleocristiana excavada a l'església de Sta. Maria és una de les altres restes que documenten la ciutat en època tardoantiga (Pera 1997b), que des del Baix Imperi aniria reduint el seu perímetre. La seva nova extensió giraria a l'entorn de l'església de Sta. Maria, on temps després se situaria el poblat medieval de Guissona.

Fig. 199. Necròpolis de l'església de Sta. Maria. Foto de S. Alcaide.

10.3. Arquitectura domèstica

La ciutat romana de *Iesso* reuneix dues característiques excel·lents per a l'estudi de l'arquitectura domèstica, així com per a altres tipus d'estudis arquitectònics i urbanístics; la conservació en extensió d'una part de la ciutat i la realització d'excavacions estratigràfiques des de l'inici. La conjunció de tots dos esdeveniments només succeeix a Catalunya en aquesta ciutat. L'estudi de l'arquitectura domèstica de *Iesso* també s'ha vist afavorit per la zona de la ciutat antiga conservada al parc arqueològic, ja que correspon a una part d'un barri residencial. El present treball recull un total de vuit cases documentades al nord-est de la ciutat romana. Ara bé, aquestes vuit cases s'insereixen dins d'un sector perifèric de la ciutat, amb unes característiques pròpies i una problemàtica concreta, que s'ha de tenir present a l'hora d'extreure conclusions de l'arquitectura domèstica de la ciutat. Algunes de les cases han conservat una planta prou completa per al seu estudi, altres per l'expansió posterior d'una d'elles han estat força segmentades, tot i així s'ha pogut almenys apreciar una gran part dels seus límits. En definitiva, l'arquitectura domèstica conservada a *Iesso* permet un acostament historicocronològic a les restes d'hàbitat d'un barri de la ciutat, des de l'inici de la ciutat a finals del s. II aC inicis de s. I aC a l'abandonament pausat del sector a partir de finals del s. II dC. També permet estudiar l'evolució de la tècnica constructiva i arquitectònica de les diferents llars. El resultat del present treball és el primer estudi de conjunt de l'arquitectura domèstica de la ciutat. Fins ara la recerca s'havia centrat en un estructura domèstica concreta (Cortés 2004; Uscatescu 2004), o a l'estudi general de les restes arqueològiques (Guitart 1997; Guitart *et al.* 2004).

10.3.1. Anàlisi arquitectònica

Encara que no totes les cases estudiades presenten la totalitat de les seves plantes, s'ha pogut deduir les tipologies de moltes d'elles. La catalogació d'una tipologia ha estat possible gràcies a la capacitat de poder observar en gran mesura la totalitat dels seus límits i obtenir informació, encara que fragmentada, de moltes de les seves estances.

De les vuit cases, només tres han quedat sense resoldre. Així doncs, el resultat de l'estudi de l'arquitectura domèstica de *Iesso* identifica tres tipologies:

- 1) Simple
- 2) Espai distribuïdor descobert
- 3) Peristil

I un quart grup que ha quedat sense identificar:

- 4) No es coneix

A la primera tipologia corresponen la casa 1 (fitxa n°60), la casa 4 (fitxa n°63), la casa 6 (fitxa n°65) i la casa 7 (fitxa n°66). Són cases formades per dues, o un màxim de tres estances, sense cap espai central que actuï com zona de circulació i distribució.

La segona tipologia s'identifica a la primera i segona fase de la casa senyorial (fitxa n°59). En aquestes dues fases la casa es desenvolupa entorn un espai distribuïdor descobert, duplicant la quantitat d'aquest tipus d'espai a la segona fase.

De la tercera tipologia és la tercera fase de la casa senyorial (fitxa n°59), quan l'espai distribuïdor descobert de dimensions més grans es converteix en un peristil.

Finalment la casa 2 (fitxa n°61), la casa 3 (fitxa n°62) i la casa 5 (fitxa n°64) són les cases de les quals no s'ha pogut atorgar una tipologia concreta, per a la parcialitat i visió de les restes. Tot i que molt possiblement podrien correspondre a la primera tipologia.

10.3.2. Estructura

a) *Ingrés*

Només en dues cases s'ha conservat l'accés a l'habitatge. Són dues cases de tipologia simple, la casa 4 (fitxa n°63, habitació n°1) i la casa 6 (fitxa n°65, habitació n°1). L'entrada de la casa s'efectua en una de les estances de la casa, sense actuar com un vestíbul. Encara que tan sols s'han descobert els llindars de dues portes, molt possiblement la resta de cases simples del barri perifèric haurien mostrat el mateix tipus

d'ingrés. De totes les cases estudiades, la que segurament hauria comptat amb una estança amb funció exclusiva de vestíbul és la casa senyorial (fitxa n°59). Malauradament, és una de les poques parts de la casa que no es coneix, encara que la seva ubicació s'ha de situar al nord-est, on es troba el nucli inicial de la casa (almenys una de les entrades).

Fig. 200. Llindar de la casa n°6. Foto J. Guitart.

b) *Àrea de Circulació*

Totes les àrees de circulació localitzades a la ciutat de *Iesso* es concentren a les diferents fases de la casa senyorial (fitxa n°59). A la primera fase, en època d'August, s'observa com la casa es desenvolupa entorn d'un espai distribuïdor descobert (habitació n°14); que té la funció de donar llum i aire a la resta de la casa i des del qual s'accedeix a la zona més noble i a la destinada a serveis i producció. És el centre neuràlgic de la casa, però sense cap tipus d'axialitat. És veritat que no es coneix la ubicació de l'entrada de la casa, no obstant això s'ha pogut observar la relació de l'espai distribuïdor descobert respecte a la sala principal (habitació n°10). En realitat s'hi accedeix a través d'un corredor que s'origina a l'espai de circulació (habitació n°14). Aquesta planta irregular, sense axialitat, sembla respondre a l'adaptació d'elements precedents a la construcció de

la casa. L'àrea de circulació d'aquesta primera fase aprofita el paviment de lloses d'un antiga estructura com a nivell d'ús d'aquest espai distribuïdor descobert, i la resta d'estances s'aixequen adaptant-se a aquest espai. Es poden trobar força exemples de cases centrades en un espai distribuïdor descobert, és a dir patis oberts a Pompeia i Cosa (Nappo 1997, Wallace-Hadrill 1997, 220-221). Però aquestes cases, a part de presentar una cronologia més antiga que la casa senyorial, són més ortogonals i més simètriques. En canvi Nimes (Gàl·lia Narbonesa) ofereix cases desenvolupades entorn de patis d'una cronologia similar amb una planta més irregular que s'adapta a construccions anteriors, com la primera fase de la *maison 12* (30 dC), en què el pati central separa un sector més residencial d'un dedicat a producció i servei, com la primera fase de la casa senyorial (Célié *et al.* 1996, 220-224). Més tard, durant la segona meitat del s. I dC la casa experimenta un creixement, es forma una segona àrea de circulació, també un espai distribuïdor descobert (habitació n°15). Aquest nou espai podria haver format part de la casa des de la fase anterior com a possible *hortus*, però es converteix en àrea de circulació en aquest període, quan es construeixen noves estances al seu entorn. En aquesta segona fase de la casa sembla que no hi hauria contacte entre les dues àrees de circulació, entre l'antiga i la nova. Són dos sectors que actuen independentment un de l'altre, però en canvi en la última transformació de l'habitatge, quan l'habitació n°15 es converteix en un peristil de dos pòrtics, els dos espais de circulació entren en contacte i des de la primera àrea (l'habitació n°14) s'accedeix a la segona (habitació n°15) (fig. 203). Uns bons exemples per entendre aquest tipus de connexió entre dos àrees de circulació són la casa *degli Amanti, dei Vetti*, o de *Meleagro* de Pompeia (De Vos 1982, 97-98, 167-174 i 186-187), salvant les diferències de concepció d'habitatge (figs. 201, 202 i 204).

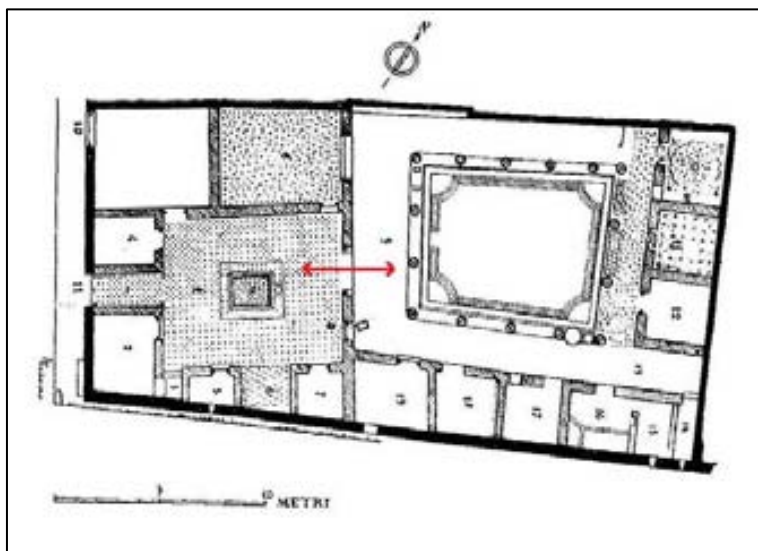

Fig. 201. Casa *degli Amanti* (De Vos 1982, 97).

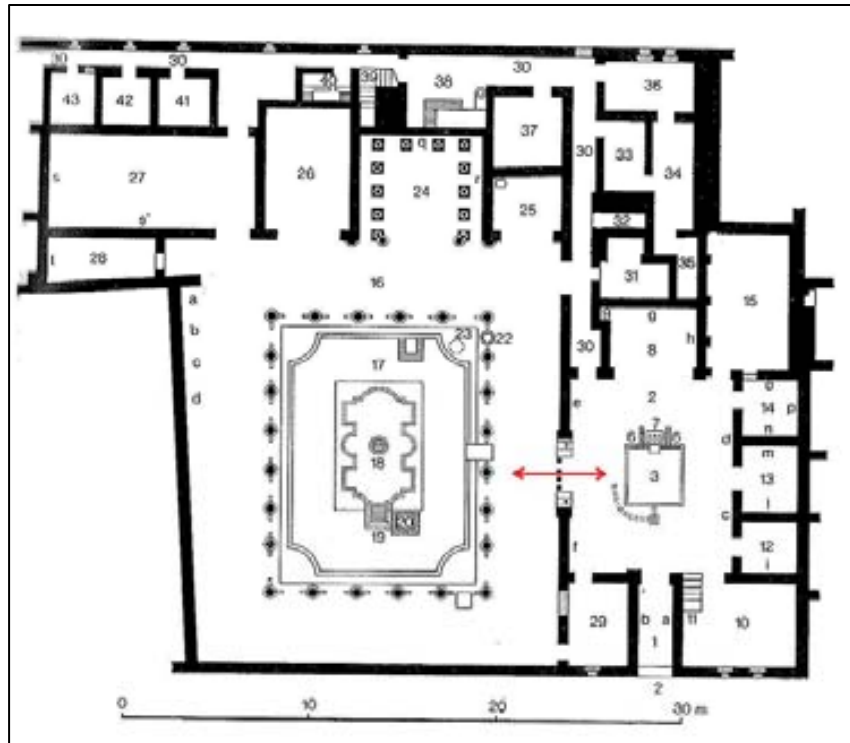

Fig. 202. Casa de *Melegro* (De Vos 1982, 186).

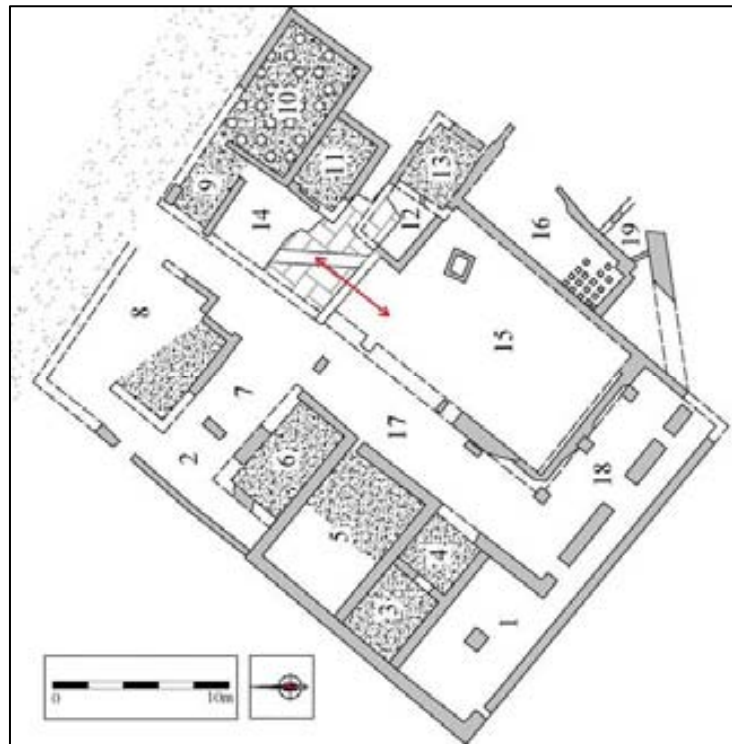

Fig. 203. Casa Senyorial.

Fig. 204. Visió del peristil des de l'atri de la casa *dei Vetti*.

Foto de l'autora.

En aquestes dues cases la connexió s'efectua entre un atri i un peristil, mentre que a la casa senyorial és entre una àrea de circulació i un peristil. La casa de Meleagro és el resultat de la unió en època imperial de més d'una casa d'època sannítica (Tommasino 2004, 30), amb la connexió final d'aquestes dues àrees. En canvi la casa *dei Vetti* és una casa de nova concepció imperial, que no busca marcar la diferència al visitant entre el sector de l'atri principal i el peristil i que, sense l'estança del *tablinum*, uneix els dos sectors, i té la perspectiva del peristil des de l'entrada (Wallace-Hadrill 1994, 51). Malauradament sense la ubicació de l'entrada de la casa senyorial, no es coneix la perspectiva des de l'exterior. Però la unió d'aquest dos sectors ha de respondre a un canvi de concepte de la casa, per motius de perspectiva i presentació de la casa des de l'exterior o per una voluntat d'unir els dos sectors, que han perdut el significat que tenien per separat.

c) *Zona residencial*

Com a l'apartat d'àrees de circulació, l'única casa que permet un estudi de la zona residencial és la casa senyorial. Les sales que han estat definides com a zona residencial pertanyen a sales de representació, donat que l'estat de les restes no ha aportat indicis

per a la identificació de sales d'estar. Part de les estances que s'ubiquen al nucli inicial formen part de les sales de representació de l'habitatge, entre les quals destaca un *triclinium* (habitació n°10). Aquesta estança, identificada com a tal pel seu dibuix musivari (fig. 205), destaca per l'espai reduït destinat als *lecti* que marca la composició del dibuix. Tot i que les mides estàndards d'aquests sofàs oscil·lin entre 2'25 i 2'80 m de llargària per 1'20 i 1'50 d'amplada, es localitzen *lecti* més grans i també més petits, com alguns dels exemples d'Herculà (Dunbabin 2003, 38, nota 11).

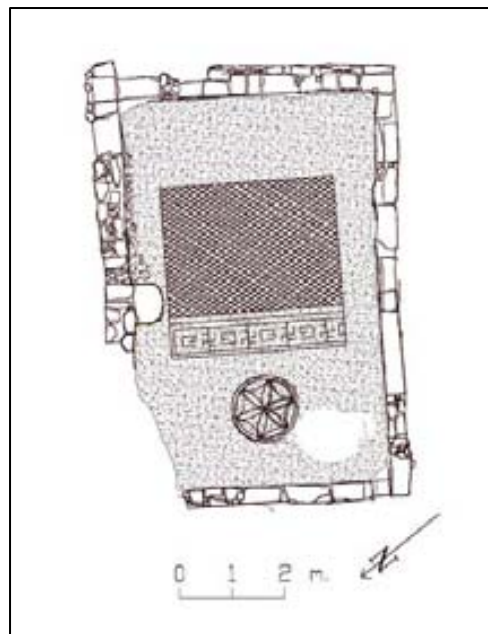

Fig. 205. Esquema del mosaic del *triclinium*.

Algunes de les altres estances de representació d'aquest nucli (habitació n°9, 11, 12 i 13) es definiren com a *cubicula*, sent l'habitació n°9 la que podria correspondre a un *cubiculum* nocturn i per tant a una sala d'estar, però és difícil d'adscriure sense restes materials. De les habitacions que es desenvolupen entorn del peristil, ressalta l'habitació n°5 per les seves dimensions i centralitat davant del *viridarium*. L'estança n°5 és la sala principal de la casa en aquesta última fase, possiblement un *triclinium*. En el braç on es troba l'habitació n°5, es descobreixen altres sales de representació, multiplicant els espais amb aquesta funció. Al costat sud d'aquesta sala es disposen les habitacions n°3 i 4, un doble *cubiculum*, al qual segurament si han d'atribuir funcions de representació relacionades amb el *triclinium* (habitació n°5).

d) *Zona de servei i producció*

A la part occidental de la primera fase de la casa senyorial (Fitxa n°59) es va descobrir una llar realitzada amb diferents fragments d'àmfora que configura aquest sector com un possible espai de servei, de cuina i emmagatzematge. El sector se situa apartat de la zona noble de la casa, però amb un bon accés a través de l'àrea de circulació (habitació n°14). En la segona fase de la casa, aquest sector es reforma i s' aixequen noves estances de representació. No es documenta una altra zona de cuina i d'emmagatzematge a la casa, però la construcció d'un *balneum* a la oriental podria indicar la nova situació de l'espai destinat a servei. Els límits del jaciment no van permetre excavar la totalitat d'aquest braç oriental, però és molt comuna la situació continua de termes amb cuina, per a l'aprofitament dels recursos (aigua, combustió), sent molt probable la situació de la nova zona de servei en aquest braç (Salza 1980, 256; Riva 1999, 123-125). L'orientació d'aquest *balneum* domèstic (cap a l'oest) és idònia pel manteniment de l'escalfor al crepuscle¹⁹⁷, malauradament de la petita zona termal només es coneix una sala amb *hypocaust* i el possible *prae-furnium*. Tot i que no s'ha conservat, sembla que no hi hauria dubtes que l'accés a la zona termal s'efectuava des del peristil. L'estudi efectuat per A. Bouet (2003, 314) de les termes privades a la Gàl·lia Narbonesa descriu com l'accés a aquestes instal·lacions s'efectua des del peristil, sent molt poc freqüent des dels atris o patis secundaris. A ciutats com Pompeia també es comptabilitzen forces exemples de termes ubicades al peristil de la casa, com la casa de *Menandro* (Ling 2003) i la casa de les noces d'Argent (Ehrhardt 2005).

Abans d'aquesta expansió de la casa, es documenta un forn destinat a una producció artesanal o industrial, que podria estar relacionat amb la casa. No és necessari sortir del territori català per trobar exemples d'espais industrials relacionats amb estructures domèstiques, com la casa dels Dofins i de l'Heura de *Baetulo* (fitxes n°34 i 35) o la casa altimperial del C/Bisbe Caçador de *Barcino* (fitxa n°44).

A *Iesso* es troba un altre exemple de cuina, a l'habitació n°1 de la casa 1 (fitxa n°60). En aquesta estança es van trobar les restes d'una llar feta de fragments de ceràmica, però

¹⁹⁷ *Vitruvi* VI, 4.

cal tenir present que potser aquesta estança reuneixi més d'una funció a part de la de cuina. Encara que només s'ha documentat aquesta llar, és possible que la resta de les cases simples de *Iesso* comptessin amb una llar similar, seguint aquest model d'estança. És difícil analitzar l'origen del tipus de llar i cuina de la casa 1 (fitxa n°60), si bé aquest és un model del qual es poden trobar molts paral·lels a diverses cases dels diversos poblats ibèrics de la zona catalana, bé siguin estructures domèstiques d'una o més estances (Belarte 1997, 112-115, 184-186). Però tot i no ser la tipologia més abundant, es coneixen alguns exemples d'aquest tipus de llars en cases romanes (Fernández 2003, 232). Tradicionalment la historiografia s'ha decantat cap a l'inexistència de cuines en cases humils en el món romà, considerant que els habitants d'aquestes cases adquirien el menjar ja cuinat en locals comercials. Aquest hàbit podria confirmar una tradició més autòctona de la cuina documentada a la casa n°1, però estudis més recents s'oposen a aquest costum, ja que a la llarga no era ni econòmica ni pràctica. S. Riva (1999, 117 i 125) documenta com cases modestes i reduïdes compten amb un espai destinat a les funcions culinàries, espais que en no conservar l'element del fogar directament no es definien com a cuina. Queda sense resoldre si l'espai de l'estança n°1 on es troba la llar és de tradició ibèrica, encara que és lògic pensar que l'espai destinat a funcions de cuina en les cases modestes romanes sigui molt similar a l'ibèrica. Cal recordar que l'espai destinat a funcions de cuina i emmagatzematge de la primera fase de la casa senyorial (habitació n°7), tot i presentar característiques pròpies d'un sector servil d'una casa romana (com és la situació apartada de la part noble de la casa però a la vegada amb un bon accés) presenta una llar molt similar a la de la casa n°1, tan comuna a les cases ibèriques.

e) *Zona de culte*

No s'ha descobert cap indicatiu arqueològic de l'existència d'un espai reservat al culte domèstic.

10.3.3. Tècnica de construcció

Les cases excavades a la ciutat antiga de *Iesso* estan aixecades totes elles amb una tècnica constructiva molt similar¹⁹⁸. Les parets es construeixen amb un sòcol fet de pedra seca, i algun dels murs presenta una tendència més regular. La resta de l'alçat de gran part dels murs estaria format per una superestructura de toves, segons el testimoni deixat per algunes d'aquestes estructures. A excepció d'alguns murs de tovot de la primera fase de la casa senyorial (fitxa n°59), totes les reformes posteriors d'aquesta casa i de la casa 1 (fitxa n°60), la casa 4 (fitxa n°63), la casa 5 (fitxa n°64) i la casa 6 (fitxa n°65) s'efectuen amb la mateixa tècnica. En general a les úniques estructures que es registra la utilització de morter de calç en l'arquitectura domèstica de *Iesso* són les hidràuliques.

Els paviments de les cases simples són nivells d'usos de terra piconada, i només es localitza un enllosat de grans blocs a la segona fase de l'habitació n°3 de la casa 1 i el reutilitzat pel nivell d'ús de l'espai distribuïdor de la casa senyorial (fitxa n°59), habitació n°14). A la casa senyorial (fitxa n°59), a part d'aquest paviment de lloses i d'abundants paviments de terra piconada, també es descobreixen paviments d'*opus signinum*, un d'ells amb decoració tessel·lada. Val a dir que, el mal estat de molts d'aquests paviments d'*opus signinum*, podria no haver conservat les tessel·les decoratives que haguessin ornamentat més d'un d'aquests paviments.

10.3.4. Sistema hidràulic

Un dels elements més destacats de l'arquitectura domèstica de *Iesso* és l'abastament d'aigua corrent al barri septentrional de la ciutat en època tardorepublicana. El fet més interessant no és l'abastament en si, sinó la forma en què es produïa. L'aigua que arribava a les cases provenia d'un pou situat en un dels espais públics de la ciutat a través d'un sistema sofisticat de distribució (fig. 206). Es va documentar una xarxa de canalitzacions de plom que estarien alimentades per un dipòsit elevat que aportava aigua a través del sistema de vasos comunicants (Buxó *et al.* 2004, 263). S'ha proposat

¹⁹⁸ La línia de façana de cases excavada al *intervallum* de la ciutat a tocar de la porta Nord de la ciutat i les diferents línies de façanes descobertes al *cardo minor*, paral·lel al *cardo maximus* de la ciutat (Romaní 2006, 63 i 153), també mostren una tècnica amb característiques similars. S'haurà d'esperar a futures excavacions per a l'observació completa de les plantes d'aquests edificis i el tipus de tècnica emprada en la totalitat dels murs.

que un possible instrument per aixecar l'aigua fins al dipòsit fos una bomba impel·lent, exemplars d'aquest tipus de bomba antiga s'han trobat a *Mediolanum* (Milà, Itàlia) o a *Calleva Atrebatum* (Silchester, Anglaterra). A Guissona, no s'ha recuperat el sistema d'elevació de l'aigua, però si hagués funcionat a través d'una bomba impel·lent seria l'exemple més antic, anterior a la descripció de Vitruvi¹⁹⁹ (Guitart 2007, 37-43). Les cases on s'ha conservat el recorregut fins a elles són la casa 2 (fitxa n°61) i la casa 5 (fitxa n°64), però des del pou s'observava la sortida d'altres conductes que es dirigirien cap a altres cases. Aquest sistema, que no s'ha documentat a cap altre ciutat catalana, demostra un elevat nivell tècnic i una organització centralitzada dels recursos, sigui privat o públic. En realitat és un sistema poc documentat, es coneix la notícia d'un possible cas similar a una altra ciutat romana, a la ciutat de *Pollentia*. Les excavacions efectuades el 1931 a la finca de Santa Anna van descobrir l'existència d'uns canals recoberts de pedres que procedien d'un pou i que creuaven per sota d'un *impluvium* d'una casa d'un petit atri (Tarradell *et al.* 1978, 147; Arribas 1982, 15).

Fig.206. Planta de la situació dels dos pous i les diverses canalitzacions (Guitart *et al.* 2004, 159).

Aquest sistema datat a la primera meitat del s. I aC, deixa d'utilitzar-se en època d'August. El segon pou que es documenta en aquest espai està construït a inicis del s. II dC. Durant el s. I dC no es constata cap sistema d'abastament d'aigua, la inutilització del sistema disponible en època tardorepublicana pot insinuar un canvi d'aprovisionament d'aigua corrent a la ciutat amb la construcció d'un aqüeducte,

¹⁹⁹ Vitr. X, 7.

l'origen del qual podria estar a la Font de l'Estany, situada a 1'5 Km de la ciutat i a 39 m per sobre del nivell d'aquest barri (Guitart 2007, 42-43).

A la casa senyorial (fitxa n°59) en la seva última fase es construeix un pou en el peristil, però es desconeix el sistema d'abastament d'aigua a la casa anterior a la construcció d'aquest. Encara que hauria de ser un abastament important, perquè a part de l'aigua de boca la casa senyorial comptava amb una petita zona termal. Es detecta, en canvi, l'evacuació d'aigua en totes les seves fases, un conducte que desguassava l'habitació n°14 i un segon conducte a l'espai distribuïdor descobert / peristil n°15.

Tot i que no s'ha documentat amb seguretat cap altre espai descobert a les cases de *Iesso*, si que s'ha observat altres canalitzacions que podrien funcionar com a desguàs en algunes de les cases simples, a la casa 1 (fitxa n°60) i a la casa 5 (fitxa n°64). L'arribada d'aigua corrent a algunes de les cases podria explicar aquesta necessitat d'evacuar les aigües residuals.

10.3.5. Decoració de la casa

a) *Mosaics*

La decoració musivària exhumada de l'arquitectura domèstica de *Iesso* és més aviat pobra, l'únic exemple descobert és el mosaic d'un dels *triclinia* de la casa senyorial (fitxa n°59, habitació n°10). El paviment és d'*opus signinum* amb una decoració tessellada de peces de marbre blanc, que componen una retícula de rombes i un emblema amb una roseta al seu interior (fig. 205). El mosaic es relaciona amb una fase constructiva datada en època d'August que, com s'ha vist al llarg del treball, és un tipus d'obra que encara està en vigent utilització a la península ibèrica i a Catalunya (Ramallo 1990, 141-142).

Si bé la suposada construcció del paviment en època d'August concorda amb la resta de la península, no encaixa la inexistència d'altres tipus de decoració musivària a la casa al llarg dels seus dos segles de vida. La casa mostra evidències d'un elevat nivell econòmic i d'ostentació, com és la instal·lació d'un espai termal al braç oriental (Bouet 2003, 315). És, doncs, lògic pensar que una *domus* d'aquestes característiques segueix cert corrent

decoratiu en les diferents èpoques i una renovació decorativa, o si més no un grau més elevat de decoració que la mostrada a la casa senyorial. Aquesta pobresa decorativa podria respondre al mal estat de les restes, la gran part dels nivells d'usos de la casa se situaven arran de superfície. Un sòl molt treballat i cultivat amb vinyes, que podria haver destruït una decoració tessel·lada d'alguns dels *opus signinum* o bé que no hagués conservat altres paviments situats per sobre. Si aquest no fos el motiu de la falta decorativa, caldria s'hauria de reflexionar sobre quin tipus de representació social desenvolupava aquesta *domus*. Potser s'està davant d'una casa d'un nivell econòmic elevat, però sense gaires espais públics dedicats a les relacions socials, però l'estructura de la casa indica més aviat el contrari. També seria possible relacionar-la amb la ciutat de *Iesso*, on no es desenvolupen altres tipus de mosaics²⁰⁰ i on es podrien realitzar altres tipus de paviments peribles, tal vegada com de fusta.

b) *Decoració de les parets*

La casa senyorial és l'única que mostra restes de decoració parietal. En dos estances es va poder recuperar l'esquema compositiu (fitxa n°59, habitació n°11 i 13), un senzill segon estil pompeïà avançat. La factura de les pintures és força modesta i segurament és obra d'un pintor o taller local. A prop de la ciutat de *Iesso*, a Tarroja, es va descobrir una *villa* als anys 60, la *villa* dels Vilassos²⁰¹, de la qual es van exhumar una bona quantitat de fragments de pintura mural de la part urbana. D'aquests fragments es diferencia un conjunt pertanyent a una estança en la qual es destaca un cos central negre amb franges verticals vermelles i delimitades per unes línies blanques i un sòcol vermellós amb esquitxos blancs, verds, vermells i grocs²⁰². Tant la composició de la pintura (canvia els colors) com la factura són gaire bé idèntiques a les de la casa Senyorial de la ciutat de *Iesso*, aquesta similitud entre les diferents pintures podria indicar aquesta mà i taller local (figs. 207, 208 i 209). Entre els fragments de les pintures de la *villa* dels Vilassos, es va poder recuperar un fragment amb el mateix motiu decoratiu que l'observat a l'habitació n°11 de la casa senyorial (fitxa n°59).

²⁰⁰ Fins avui dia les excavacions només han posat al descobert algun altre *opus signinum* amb decoració tessel·lada, però cap altre tipus de mosaic.

²⁰¹ Aquesta *villa* es data entorn el s. I aC, i segurament s'amortitza en època antonina o severa (Pera 1995, 206).

²⁰² Agraïm la facilitat per accedir al material de la *villa* dels Vilassos al Museu Comarcal Diocesà de Solsona i el seu director Jaume Bernades.

Tot i la simplicitat de les pintures de la casa senyorial, la possible cronologia de l'execució de les pintures (època d'August) no és molt dispar amb les d'Itàlia. En aquestes dates ja s'ha introduït el III estil, però està en una fase primerenca. A més la casa senyorial demostra una bona combinació de decoració parietal i musivària a l'estil itàlic. Amb el II estil pompeïà s'introdueix la separació d'ambients dins d'un mateix àmbit a través de la decoració parietal i dels paviments (Clarke 2007, 325-239), com a l'habitació n°10, on es pot observar la separació destinada als tres *lectus*.

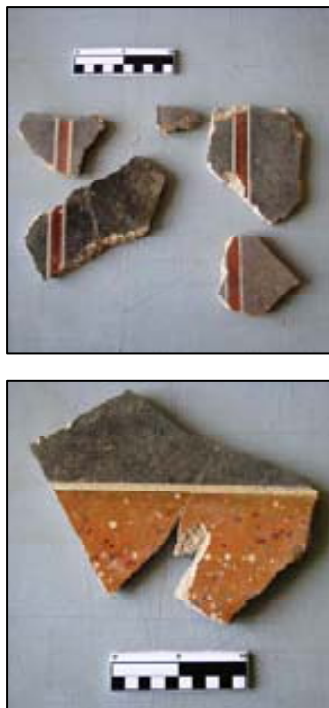

Fig. 207. Pintures de la *villa* dels Vilassos. Museu Comarcal Diocesà de Solsona. Foto de l'autora.

Fig. 208. Pintures de la *villa* dels Vilassos. MCDS. Foto de l'autora.

Fig. 209. Pintures de la casa senyorial. Foto de l'autora.

El peristil de la casa senyorial també estaria decorat amb pintura mural, de la qual s'han conservat petits fragments amb decoració vegetal.

10.4. Conclusions: L'hàbitat de *Iesso*

Les restes arqueològiques del Parc Arqueològic de Guissona han permès observar l'evolució d'un barri residencial a l'extrem septentrional de la ciutat de *Iesso*. S'ha constatat una activitat urbanística des de la creació de les primeres residències a la primera meitat del s. I aC, fins a l'abandonament de la gran *domus* a partir de s. III dC.

És difícil apreciar una parcel·lació en aquesta zona de la ciutat més perifèrica, però en canvi s'ha pogut documentar un canvi d'orientació dins d'aquest sector més nord-oriental. Les cases situades a ponent seguirien l'eix marcat pel *cardo maximus*, mentre que les de l'est s'orientarien segons l'*intervallum* que canvia d'orientació seguint el tram de muralla. Aquestes cases no són les úniques que s'adapten a orientacions diferents, ja que la façana d'edificis, que ha estat començada a excavar al costat de la torre nord i que s'obre també a l'*intervallum*, també està condicionada per l'alineació de la muralla.

Fig. 210. Línia de façana de cases adaptades al traç de la muralla. Foto de A. Fernández.

El canvi d'orientació dins d'aquest barri residencial, que aprofita l'illa triangular formada per la confluència de la muralla i l'*intervallum* amb l'ordenació ortogonal urbanística de la ciutat, proporciona espais lliures d'edificacions domèstiques. Aquestes zones van ser utilitzades com espai comú del barri, en una d'elles és on es van localitzar dos pous, el més antic és el que va proporcionar aigua corrent als primers temps del barri. A l'interior d'aquest barri existien petits carrers secundaris que donaven accés a les diferents cases (Guitart *et al.* 2004, 159-160). Es va excavar part d'un d'aquests carrers en el qual s'obrien les cases n°4 i 6 i possiblement la casa n°7.

Les cases més senzilles estudiades d'aquest sector de la ciutat són les més antigues, construïdes entorn la primera meitat del s. I dC, algunes d'elles amortitzades a finals del mateix segle, altres a inicis de s. II dC, i l'última que va desaparèixer com estructura domèstica va ser la casa 1 (fitxa n°60), a finals del s. II dC. Són cases senzilles de dos o tres estances, segons aquelles en què s'ha pogut excavar el seu perímetre complet. Cases que no presenten cap espai distribuïdor interior, ni cobert ni descobert. Encara que és un model de casa molt senzill, del qual es poden trobar tan paral·lels indígenes com romans, o fins i tot exemples similars a la "Neapolis" emporitana, el nivell tècnic que implica tenir aigua corrent denota un coneixement d'enginyeria que no es troba a poblats ibèrics. Aquestes cases poden respondre a una factura de població ibèrica²⁰³, per l'estructura de les cases o el tipus de llars, però sempre dins d'una concepció urbana romana.

La casa senyorial des d'un inici mostra una concepció més itàlica de la casa, aixecada entorn un espai distribuïdor interior. La falta de la part més septentrional de la casa impedeix observar la planta sencera i el desenvolupament d'aquesta zona. En realitat no es pot descartar l'existència d'una altra àrea de circulació, la situació una mica allunyada del *triclinium* i de l'estança n°13 de l'espai distribuïdor descobert n°14, podrien estar indicant l'obertura a un altre possible espai distribuïdor. Sigui com sigui la casa es desenvolupa, com a mínim, en una primera fase entorn d'un pati interior. L'evolució arquitectònica i expansiva que experimenta la casa senyorial al llarg del s. I dC i sobretot del s. II dC, convertint-se en una gran *domus* de peristil, és un fenomen que s'observa

²⁰³ No és descartable que gran part de la població de *Iesso* provingués de nuclis ibèrics i no de colons itàlics o veterans (Rodrigo 2004, 181).

freqüentment a les províncies de la Gàl·lia i de l'Àfrica a finals del s. I i sobretot del s. II dC (Gros 2006, 149). A la mateixa ciutat de *Tarraco* durant aquest segle es pot observar una evolució similar a la casa del c/Alguer n°9-11/13 (fitxa n°48), convertint un pati en un peristil.

11. TRES EXEMPLES MÉS D'ARQUITECTURA DOMÈSTICA. ELS CASSOS DE LA CIUTAT *D'ILURO* I *AESO*

En aquest capítol es repassen les restes considerades com a domèstiques de les ciutats d'*Iluro* i *Aeso*. Els exemples s'han estudiat separats per ciutats, però s'han inclòs dins d'un mateix capítol per l'escassetat de les restes, que no han permès fer una valoració individual d'aquestes ciutats. En realitat són només tres cases, dues d'*Iluro* i una d'*Aeso*. Per la disparitat, tant en situació geogràfica com en contextos històrics de les dues ciutats, no s'ha fet unes valoracions finals de conjunt dels dos nuclis urbans. Les cases es mostraran dividides dins de la ciutat a la qual pertanyen.

11.1. L'arquitectura domèstica de la ciutat d'*Iluro*

11.1.1. Contextualització i antecedents

La ciutat d'*Iluro* va ser fundada *ex novo* en el primer terç del s. I aC a la costa de la Laietania, sota l'actual Mataró. La ciutat s'emplaça sobre un promontori que perllonga la serralada litoral fins el mar, amb un bon domini visual del territori. La ciutat, a més, està delimitada per les rieres de Cirera i el Rierot. L'arqueologia en els últims anys ha anat descobrint una ciutat amb un pla rectangular orientat SE-NO, d'unes 7-8 Ha de superfície. El nucli urbà s'articula a través del *cardo* i *decumanus maximus* dividit en *insulae* d'un *actus* d'ample, i es diferencien dues àrees segons les seves activitats. El sector sud del *cardo maximus* es caracteritza per edificis artesanals i comercials (*tabernae* i *macellum*), i a la zona central i part alta confluiran la vida política, social i residencial (Cela/Revilla 2004, 401-403). En aquesta última àrea és on es localitzen les dues unitats domèstiques estudiades en aquest treball, la *domus* de la plaça Gran i la casa del carrer de la Palma.

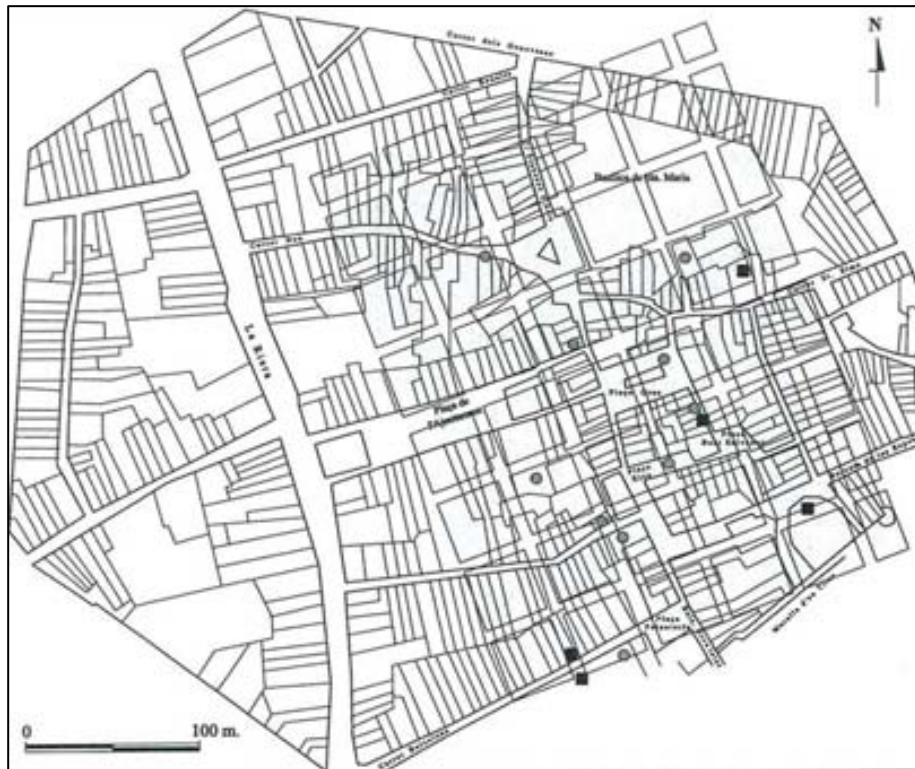

Fig. 211. Planta de la ciutat d'Iluro amb les restes marcades (Guitart 2006, 52)

El fòrum de la ciutat podria haver-se situat a l'àrea situada actualment sota l'església de Santa Maria, i al sud-est, es trobarien els banys públics de Can Xammar (Pera 1992, 29-33).

L'origen de la ciutat d'Iluro s'ha de buscar en el jaciment de Ca l'Arnau - Can Mateu, ubicat a menys d'un quilòmetre de l'*oppidum* indígena de Burriac, en un zona plana de la vall de Cabrera de Mar (fig. 212). Aquest assentament de mitjan s. II aC, amb unes termes d'esquema republicà, un centre ceràmic i un sector dedicat a l'habitatge, es configura a l'espera de conèixer més dades arqueològiques²⁰⁴, com la seua administrativa romana durant la romanització del territori. El jaciment de Ca l'Arnau - Can Mateu, amb una població itàlica, i el centre econòmic i comercial que representa el poblat de *Burriac*, desenvolupen un paper clau en la romanització d'aquest territori fins a la fundació de les ciutats *d'Iluro* i *Baetulo* durant la primera meitat del s. I dC, que substitueixen aquests dos assentaments. La ciutat d'Iluro neix com a concepció romana d'ocupació del territori, centrat en un nucli urbà ben comunicat i amb un bon accés al territori que administra (García *et al.* 2000; Martín/García 2002).

²⁰⁴ Últimes excavacions estan aportant noves dades d'aquest jaciment, en el qual es descobreix un nou carrer amb habitatges i *tabernae* a banda i banda. La finalització d'aquestes excavacions, sens dubte, porta a una revisió i reflexió urbanística i històrica de la categoria d'aquest jaciment.

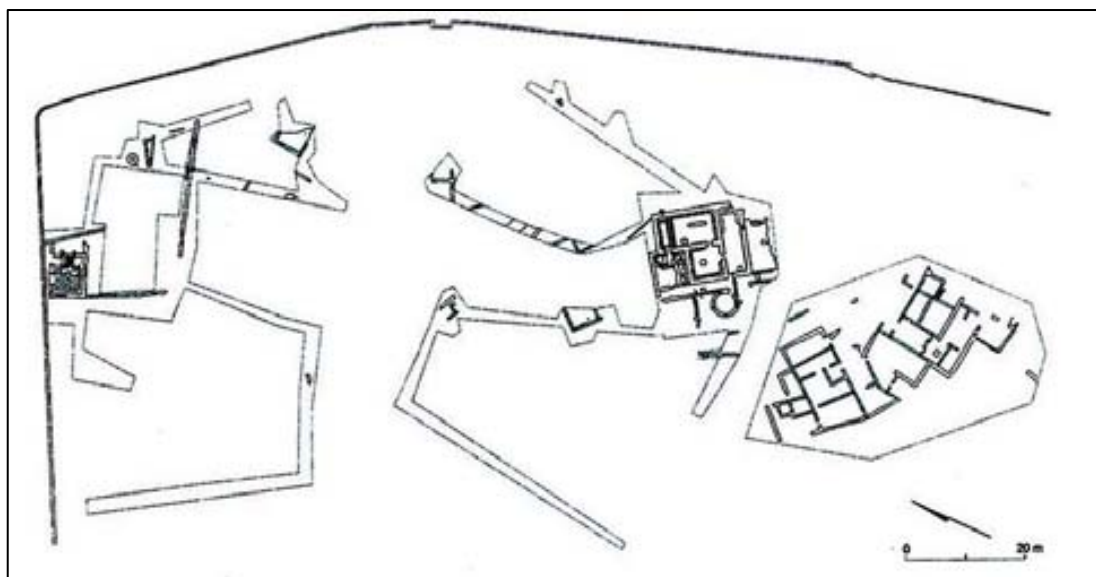

Fig. 212. Pla general de Ca l'Arnau (García *et al.*2000, 34).

La ciutat d'*Iluro* creada de nova planta, però sobre un antic assentament agrícola o comercial, expansiona el cultiu de vinya i la comercialització del vi. És possible que la nova ciutat acollís a l'aristocràcia indígena provinent de *Burriac*, altament romanitzada, convertida en un nou grup de poder. Aquesta elit amb la comunitat d'origen itàlic constitueixen la ciutat d'*Iluro* (Martín/García 2002, 204).

Arqueològicament, es detecten reformes importants a la ciutat entorn el canvi d'era, tant als edificis públics com privats. És possible que aquests canvis urbanístics fossin conseqüència de la promoció per un canvi jurídic de la ciutat, que sembla convertir-se en època imperial en *Municipium civium Romanorum*. A partir de finals del s. I dC inicis del s. II dC es constata l'eliminació d'un gran nombre de clavegueres domèstiques; fet que, amb algunes reformes de reaprofitament de les estructures de prestigi a les dues *domus*, sembla indicar la desaparició de la funció de residència per l'elit més benestant de la ciutat (Cela/Revilla 2004, 402-404). Encara que s'ha de tenir present que la ciutat només compta amb restes de dues *domus*, no es pot parlar de la desaparició general d'aquest tipus d'arquitectura domèstica senyorial a la ciutat. Però no sembla haver-hi dubtes que la ciutat al s. II – III dC pateix canvis arquitectònics modestos també als espais públics, en la funcionalitat i dins de la concepció urbana. Aquests segles es caracteritzen per una presència més gran de lliberts a la vida pública i l'allunyament de les famílies més importants, possiblement cap a altres ciutats com *Barcino* o *Tarraco*. És molt important en aquest aspecte observar com les *domus* senyorials es reconverteixen

en activitats productives o són espoliades, mentre que a les *villae* properes com Torre Llauder es detecten reformes i programes decoratius importants, consolidant la continuació de la presència d'una elit senyorial (Cela/Revilla 2004, 406). No es pot considerar que la ciutat entra en un període de decadència, sinó d'adaptació amb un prolongació de l'ocupació de forma estable durant l'antiguitat tardana, fins ben avançat el s. VII dC.

A inicis del s. XX es van produir les primeres intervencions arqueològiques a *Iluro*, però no va ser fins a la dècada dels 80 d'aquest segle quan es van realitzar excavacions metodològiques amb resultats fiables (Martín/García 2002, 204). En els darrers anys les excavacions d'urgència han anat aportant valuosíssimes dades sobre el passat de la ciutat, i gràcies aquests resultats l'any 1992 es constituí un equip de treball dins de la Secció Arqueològica del Museu de Mataró. Una de les actuacions principals d'aquest equip va ser la de situar i recopilar en un plànol totes les restes arqueològiques conegudes fins llavors, que va permetre la interpretació d'una trama urbana de la ciutat. Deu dels jaciments es relacionaven directament amb el *cardo maximus* de la ciutat, reunits en una obra de síntesi sobre l'evolució i característiques d'un dels carrers més importants de la ciutat (Cerdà *et al.* 1997). En el context de l'estudi de l'arquitectura privada destaca l'article presentat al congrés de la casa urbana hispanoromana celebrat l'any 1988 (Clariana *et al.* 1991). L'article presentava les restes urbanes susceptibles de ser considerades domèstiques. El present treball en considera dues d'elles com possibles cases. Les altres no s'han inclòs, bé perquè s'han identificat amb un altra funcionalitat, com Can Xammar, o bé perquè les restes no han estat suficients per interpretar-les com a restes domèstiques. Un altre exemple interessant es troba al c/Pujol n°43-45, una possible *taberna* que s'obriria al *cardo maximus* de la ciutat, de la qual interpreten que la *taberna* i la seva part posterior pogués disposar d'un pis superior per a l'habitatge. La *taberna* durant la primera meitat del s. II dC, perd la seva funcionalitat com a tal per convertir-se en una petita indústria (Cerdà *et al.* 1997, 134-143). Aquestes restes no han estat incloses al catàleg, ja que aquest no recull aquestes tipus de restes domèstiques. Aquesta *taberna* com moltes d'altres responen a una problemàtica analítica diferent que la resta d'arquitectura privada de la ciutat, la majoria de les *tabernae* de les ciutats no presenten elements materials per interpretar les seves funcionalitats domèstiques, fora d'exemples molt excepcionals no comptats entre els catalans. És evident, però, que les restes del c/Pujol n°43-45, com d'altres *tabernae* del *cardo maximus* i d'altres punts de la

ciutat, comptaven amb dependències a les rebotigues i amb pisos superiors dedicats a usos domèstics.

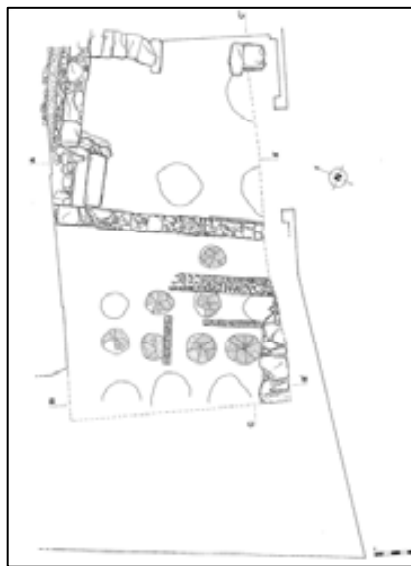

Fig. 213. Planta de la *tabernae* del c/Pujol n°43-45 (Cerdà *et al.*1997, 143).

11.1.2. Casa de la plaça gran “Domus dels Dofins” (fitxa n°67)

La *domus* s'identifica com una casa de pati porticat, però un cop més, la parcialitat de les restes no permet assegurar aquesta tipologia, ja que podria haver comptat també amb una altra àrea de circulació, com un atri. La casa que sembla construir-se en època d'August mostra un bell i ampli pati porticat, del qual les estances descobertes al nord podrien pertànyer a les habitacions de representació obertes a aquest espai. Aquestes dues estances decorades amb un *opus signinum* amb incrustacions de tesselles (habitació n°1) i un *opus tessellatum* (habitació n°2), així com la decoració pictòrica (sense conèixer el seu esquema compositiu), testimonien el grau de representació d'aquesta casa. L'habitació n°1 destaca per la composició del mosaic, on apareixen motius geomètrics conjuntament amb la representació de dofins. Un exemple molt similar a aquest paviment és el mosaic de l'*oecus* triclinar de la casa *de los Delfines* de *Celsa* (Beltrán *et al.* 1984). Un altre exemple de mosaic amb dofins a la vall de l'Ebre és el de la casa *de Likine*, amb una composició més complexa, però també es localitza a la sala de més representació de la casa (Vicente *et al.* 1991, 102-106). Aquests exemples, amb una cronologia tardorepublicana o de canvi d'era, pertanyen a sales principals i de representació de la casa. Altres exemples de mosaics amb dofins són l'*impluvium* de la

casa dels *Dofins* de *Baetulo* (fitxa n°34) o l'habitació n°18 de la casa n°1 d'Empúries (fitxa n°30), tots dos efectuats amb *opus tessellatum*, que s'ubiquen en espais de distribució. Siguin estances triclinars, o espais distribuïdors, tots ells són espais públics i de representació. En no conèixer l'extensió exacta del pati porticat, ni tampoc la fisonomia i característiques de la resta d'estances d'aquesta ala nord del pati porticat, no es pot saber el grau de centralitat i principalitat de l'habitació n°1. Però, tant la seva posició dins del pati porticat com el seu mosaic, la configuren com una de les sales importants de representació de la casa.

Si a l'ala nord se situen les estances més nobles i públiques de la casa, a l'ala sud es podrien ubicar algunes de les habitacions relacionades amb les funcions de servei i producció. Tot i que els elements per identificar aquestes funcions són gaire bé inexistents, el paviment d'*opus spicatum* a l'habitació n°4 pot indicar una necessitat més pràctica i soferta per aquest tipus de funcions.

En definitiva, són molt poques les restes amb què es compta d'aquesta *domus*, però presenta elements suficients per identificar una *domus* d'un important nivell senyorial. Així ho indiquen la decoració d'algunes de les estances i del pòrtic, la configuració del pati porticat i la possible relació amb la resta d'estances. Encara que no es coneix l'extensió total del pati, si la casa disposava d'altres àrees de circulació més central que aquesta ni com es relaciona aquest espai amb l'entrada de la casa, aquest pati porticat indica una posició destacada de representació i relacions socials del propietari.

11.1.3. Casa del C/Palma n°15 (fitxa n°68)

Igual que la casa de la plaça Gran, les restes no permeten assegurar si el peristil és l'única àrea de circulació o si la casa disposava de més d'un d'aquests espais. En aquest cas tampoc es coneixen habitacions que s'hi relacionen, només un pòrtic i el *viridarium*. Ara bé, aquesta petita part coneguda del peristil mostra alguns elements que ajuden a interpretar les característiques d'aquesta possible casa. Malgrat que només es coneix un pòrtic del peristil, limitaria amb la façana de la casa i per tant és un pòrtic des del qual no s'accedeix a habitacions. A Pompeia es poden trobar molts peristils en que un dels seus pòrtics són limítrofs amb la façana de la casa o al mur d'una altra casa, com la casa *del Labirinto* o el segon peristil de la casa *del Fauno* (De Vos 1982, 160-4 i 182-4). Són peristils que encara que, en una banda o més no es puguin construir habitacions,

continuen mantenint els quatre pòrtics al voltant del *viridarium*, segurament per mantenir una simetria i un *ambulacro* entorn del jardí. En el cas de la casa del c/Palma nº15, no es coneix si hauria disposat de quatre pòrtics, però com a mínim se n'ha de suposar un més per poder accedir a les estances de la resta de la casa. Una altra característica d'aquest peristil és que el pòrtic conservat en realitat correspon a un criptopòrtic, ja que el nivell del jardí es troba en una cota més alta que el pòrtic. La visió tan parcial d'aquesta possible casa i del peristil obliga a ser molt prudent a l'hora de definir aquest edifici, però mentre no es disposin de més dades arqueològiques, un peristil suggereix l'existència d'una *domus* de certa entitat.

11.1.4. L'hàbitat d'Iluro

Així doncs, l'actual ciutat d'*Iluro* compta amb dues estructures domèstiques corresponents a dues possibles cases senyorials, situades a la part central de la ciutat al cantó oriental del *decumanus maximus*. Les dues presenten la característica de ser construïdes com a cases senyorials entorn al canvi d'era, i perden la categoria i funcionalitat de cases senyorials al s. II-III dC. Tot i que dues cases no són suficients per poder explicar una pauta de comportament general de la ciutat, poden insinuar una pèrdua d'importància i sentit d'aquest tipus d'arquitectura dins de la ciutat d'*Iluro* del s. II dC cap endavant. És interessant també destacar que les dues cases comptem com espais de circulació el pati porticat i el peristil, sense documentar-se cap pati ni atri. Igualment però, són característiques molt poc concloents del tipus d'habitatge que es troba a la ciutat, degut al nombre i escassetat de les restes.

11.2. L'arquitectura domèstica de la ciutat *d'Aeso*

11.2.1. Contextualització i antecedents

La ciutat *d'Aeso*, actual Isona, es localitza al centre del Pallars Jussà en una plana envoltada d'altres serres. La zona gaudeix d'un microclima, d'una terra fèrtil i aigua abundant que propicien una agricultura i vegetació més propera a la costa mediterrània, que no d'una zona pirinenca. La ciutat se situa al llevant de la conca de Tremp, un pas de comunicació molt important entre la Catalunya oriental i central amb el territori occidental (Payà *et al.* 1994a, 115). La fundació *d'Aeso* es data entorn el 100 aC, moment en què es construeix la muralla ciclòpia i el *intervallum*. En el tram estudiat de muralla es va localitzar una torre de planta gairebé quadrada al SO de la ciutat.

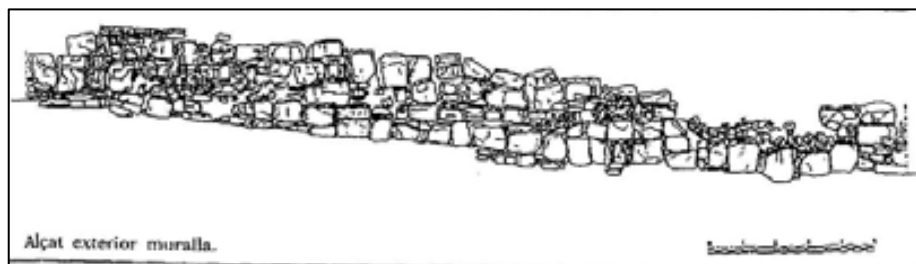

Fig. 214. Alçat de la muralla (Payà *et al.* 1994a, 156).

Aeso es va crear *ex novo* pels romans, però sobre de l'*Eso* ibèrica, el nucli de poblament més important dels lacetans. El poblat indígena és evidenciat per la presència de diverses estructures i una cultura material de produccions locals amb un repertori molt variat. L'*Eso* ibèrica també és registrada per la numismàtica tardorepublicana que confirma el topònim, així com la descripció de Plini²⁰⁵ del caràcter *stipendiaria* de la ciutat i la referència de Ptolomeu²⁰⁶ de l'origen Lacetà. A finals del s. II aC el poblat està completament amortitzat per sediments amb abundant material de produccions romanes. Aquests nivells s'han interpretat com l'índex de presència militar, un possible *praesidium* abans de la fundació de la ciutat (Payà *et al.* 1994b, 169).

En època altimperial es constata un procés de creixement de la ciutat que comportarà l'amortització d'una part de la muralla i una expansió important extramurs de la ciutat.

²⁰⁵ Plini. *Nat. Hist.*, III, 23

²⁰⁶ Ptolomeu. *NH.*, II, 9, 71

També es documenta i que la construcció d'un gran edifici que es relaciona amb possibles usos termals sobrepasa la muralla. Sembla, doncs, que el moment àlgid del *municipium* es confirma entorn el s. II dC, la casa coneguda de la ciutat d'*Aeso* es construeix en aquest moment, aprofitant la muralla com a paret de les estances. La importància del s. II dC es testimonia també pel conjunt epigràfic d'aquest segle, que descriu una forta aristocràcia que representa un impuls econòmic i social a la ciutat, amb noves activitats constructives (Payà *et al.* 1994a, 123).

La ciutat sembla que a partir del s. III dC comença un procés de declivi, amb una absència gairebé total de restes arqueològiques i documentals, i que continua durant l'antiguitat tardana i el principi de l'edat mitjana.

Encara que des d'antic es coneix la relació de l'antiga *Aeso* amb l'actual ciutat d'Isona, és sobretot amb la creació de l'equip PRAMA (Programa de Recerques al Municipi d'*Aeso*, dins dels programes d'investigació de la Universitat de Lleida) l'any 1987, que s'ha avançat en el coneixement arqueològic de la ciutat. Aquest equip és el que va excavar la *domus* que es presenta en aquest treball a la zona del camí de Torreta.

11.2.2. La domus adossada a la Muralla (fitxa nº69)

Les restes descobertes durant la dècada dels noranta es defineixen com una *domus* amb un peristil. Només es va poder excavar part del peristil i les estances que donen a un dels pòrtics, i per tant no són suficients per afirmar si la *domus* es defineix com a casa de peristil o si podria pertànyer a una tipologia de dues àrees de circulació. Però, malgrat només conèixer aquesta part de la unitat domèstica, aquest estudi es decanta per identificar-la com una casa de peristil o pati porticat, tenint en compte que es construeix al s. II dC. Encara que la casa hagués disposat d'una àrea de circulació més central que aquesta, és difícil justificar que al s. II dC s'hagués construït un *atrium* per assumir aquesta funció²⁰⁷, ja que hauria estat més versemblant l'elecció d'un peristil o pati porticat.

Les habitacions documentades i el pòrtic no han presentat restes materials ni decoratives per poder observar el grau de riquesa i representació d'aquesta casa. Però

²⁰⁷ El procés del canvi de “casa d'atri” a “casa de peristil” a partir del s. I dC, a les províncies d'Hispania, Gàl·lia i Nord d'Àfrica, és progressiu. A finals del s. I inicis de s. II dC en aquestes províncies és pràcticament exclusiu el model de casa de peristil (Gros 2006, 149).

l'existència d'un peristil, possiblement al centre de la casa, permet relacionar aquestes restes amb una possible *domus* de l'aristocràcia o elit d'*Aeso*, constatada al s. II dC.

12. CONCLUSIONS: SÍNTESE I DISCUSSIÓ

12.1. Tipologia de les cases

Després de l'estudi concret de totes les unitats domèstiques excavades en sòl urbà s'ha pogut elaborar una tipologia de les restes. L'estudi de les cases de les diferents ciutats romanes catalanes s'ha traduït en vuit tipologies. Aquestes s'han treballat a partir d'un total de seixanta-nou cases estudiades, recollides en el catàleg. Les tipologies que es mostren a continuació són el resultat de la catalogació de totes aquelles unitats domèstiques que han aportat suficients característiques per identificar a quin tipus de casa pertanyien. Malgrat tot, per l'estat d'algunes d'elles, hi ha un gran grup de restes d'arquitectura domèstica que no han pogut ser identificades. Aquestes vuit tipologies són els tipus de cases que es documenten a les ciutats romanes catalanes entre el s. II aC i el s. III dC, el tipus d'hàbitat que es descobreix en època tardorepublicana i altimperial del territori urbà de l'antiga Catalunya.

Fins el dia, no s'havia elaborat una tipologia de les cases urbanes en aquest territori concret, però sí d'una ciutat com Empúries, elaborada per R. Mar i J. Ruiz de Arbulo (1993). A nivell d'Hispania es compta amb una tipologia treballada pel mestre A. Balil (1972a; 1972b; 1973), i més recentment per M. Beltrán i A. Mostalac (1996), amb una revisió efectuada per M. Beltrán al 2003. En altres territoris d'Hispania es compta amb una tipologia de cases urbanes de la Bètica, producte d'una tesi doctoral realitzada l'any 2006 (Gómez 2006).

12.1.1. Casa simple

La unitat domèstica definida com a una estructura simple és aquella d'una o dos estances amb un màxim de tres, de la qual no es localitza una àrea central de circulació i distribució. Aquest tipus de cases agrupa dins d'una mateixa estança un nombre molt elevat de funcions, recollint-les totes quan es tracta d'una sola estança. Aquest tipus d'estructura està poc documentada i estudiada en el món romà, sobretot per la manca

d'interès que han suscitat aquest tipus de cases en front altres tipologies més ben estants. Però també per la dificultat de conservació d'aquestes cases, generalment aixecades amb materials i tècniques més senzilles i amb una perdurabilitat al llarg dels segles molt més minsa que altres tipus d'edificacions més riques.

Les cases simples de les ciutats romanes de Catalunya

Catalunya no és una excepció dins del món romà i són poques les cases identificades com a cases simples. Només en dues ciutats romanes catalanes s'ha registrat aquest tipus de tipologia, una a la ciutat d'Empúries ("Neapolis") i quatre a la ciutat de *Iesso*. En les dues ciutats aquest tipus de casa poden haver tingut certa influència ibèrica, encara que la simplicitat de l'esquema i de les restes dificulta l'apreciació del grau real d'aquesta influència, ja que és una estructura pràctica i lògica dins de moltes cultures. A la "Neapolis" emporitana a més el resultat seria potser una unió de característiques ibèriques i gregues, i a *Iesso* unes influències ibèriques dins d'una concepció romana de ciutat i urbanisme.

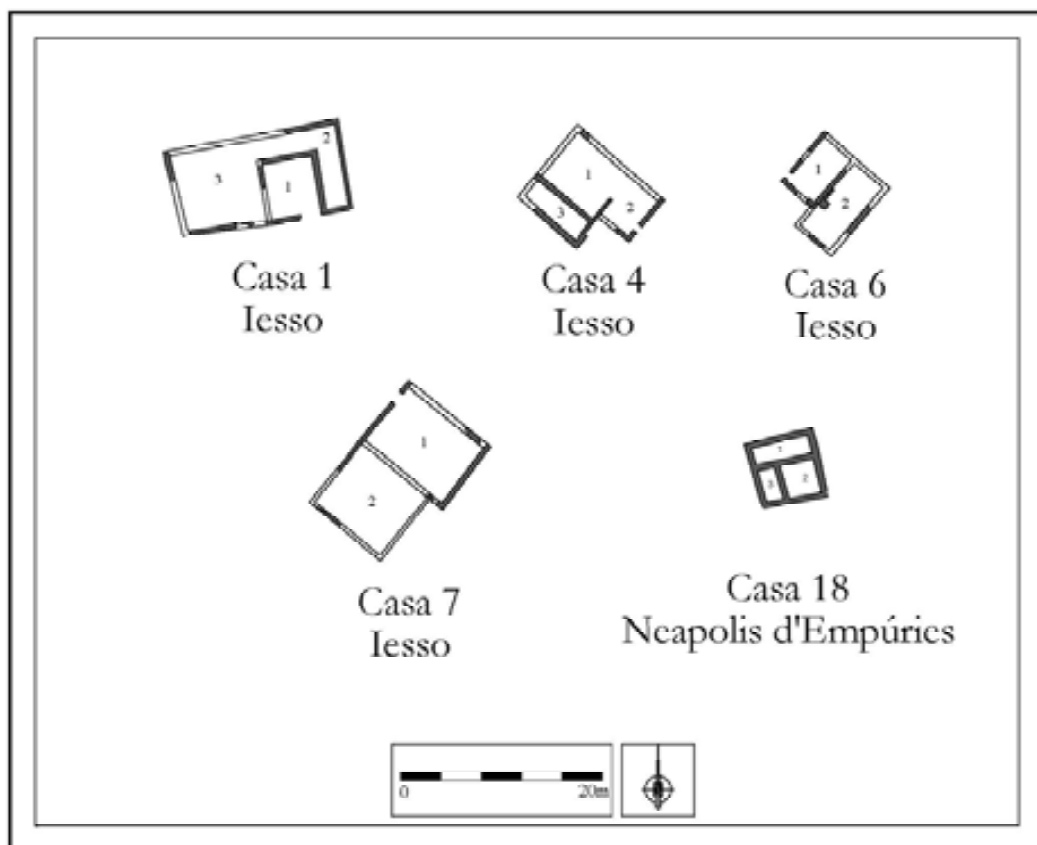

Fig. 215. Plantes de cases simples de Catalunya.

12.1.2. Casa d'espai distribuïdor descobert

Aquest tipus de casa correspondria a la casa comunament coneguda com casa de pati, entenent aquest pati com un espai distribuïdor de la resta de la casa, un espai central i de circulació descobert. En aquesta tipologia s'engloben totes aquelles estructures domèstiques, en les quals s'ha observat aquest tipus d'espai i que no s'identifiquen amb altres tipologies de casa; que també compten amb una àrea de circulació descoberta amb una definició més concreta, com podria ser la casa d'atri o casa de pati porticat. Aquest grup reuneix una heterogeneïtat de cases que compten amb un espai distribuïdor descobert, des de cases amb un esquema més senzill, com podria ser una casa de tres estances i un pati des del qual s'efectués l'entrada a la casa; fins un esquema més complex amb un conjunt més extens d'estances i funcions, i amb un vestíbul.

L'exemple pompeïà d'una casa amb espai distribuïdor descobert correspondria a les cases catalogades per A. Wallace-Hadrill amb el tipus 2a (1991a, 210-212; 1994, 80-81), caracteritzades per un espai davanter, un zona de circulació al mig i una part posterior. A la tipologia 2a d'A. Wallace-Hadrill la zona de circulació disposada al centre tant pot ser coberta com descoberta, l'exemple de casa d'espai distribuïdor descobert pertanyeria a la segona opció (fig. 216). Un altre exemple d'aquest tipus el proporcionen algunes de les cases de *Glanum*, com la casa nº XII (de Sulla). En aquesta estructura s'agrupen les diferents estances en dues ales obertes a un pati rectangular, des del qual s'efectua l'entrada de la casa (Bouiron 1996, 283- 284 i 312-313) (fig. 217).

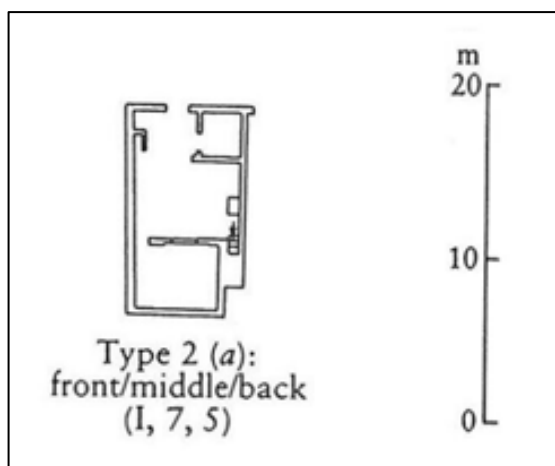

Fig. 216. Tipus 2A de Wallace-Hadrill (1994, 81)

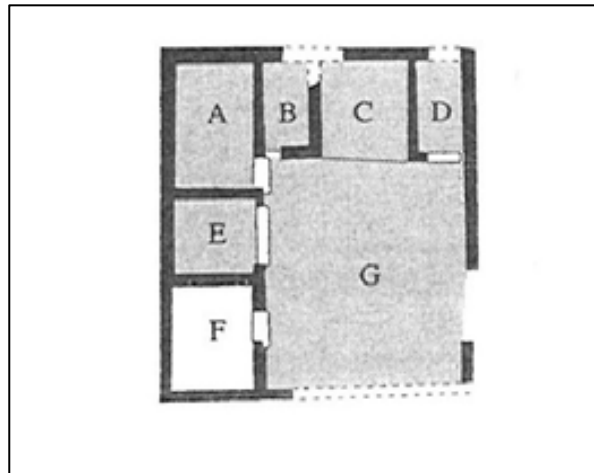

Fig. 217. Casa de Sulla (Bouiron 1996, 313)

Les cases d'espai distribuïdor descobert de les ciutats romanes de Catalunya

Aquesta tipologia s'ha pogut observar en tres ciutats romanes catalanes, tant a la "Neapolis" emporitana com a la ciutat romana, a *Iesso* i a *Tarraco*. En alguns dels exemples de l'assentament grec es poden observar cases amb un esquema més ortogonal, com la casa 76 (fitxa n°23), la casa 82 o la casa 87 (fitxes n°25 i 28). En canvi en altres exemples s'observa un aprofitament dels espais interiors de les *insulae*, que el resultat són cases poc ortodoxes, com la casa 75 (fitxa n°22). Aquesta tipologia és la més abundant de la "Neapolis", i també és a la ciutat catalana on més es documenten. La casa descoberta a *Iesso* d'aquest tipus pertany a la primera i segona fase de la casa senyorial (fitxa n°59), una estructura més complexa amb més d'un cos d'estances. Finalment, els dos exemples documentats a *Tarraco* són un bon exemple de l'heterogeneïtat que es pot observar dins d'aquesta tipologia. Una de les cases corresponen a un casa senzilla amb accés directe al pati des del qual s'accedeix a la resta d'habitacions, una casa que reaprofitava un antic edifici portuari per construir un espai domèstic (casa del c/Pere Martell n°48-50 (fitxa n°53)). L'altra casa correspon a la primera i segona fase de la casa del c/Alguer n°9-11/13 (fitxa n°48), en canvi, compta amb un gran espai descobert en el qual s'obren estances d'una important entitat. Tot i no haver-se excavat la planta sencera, la casa del c/Alguer segurament mostrava un vestíbul i més d'un braç d'estances.

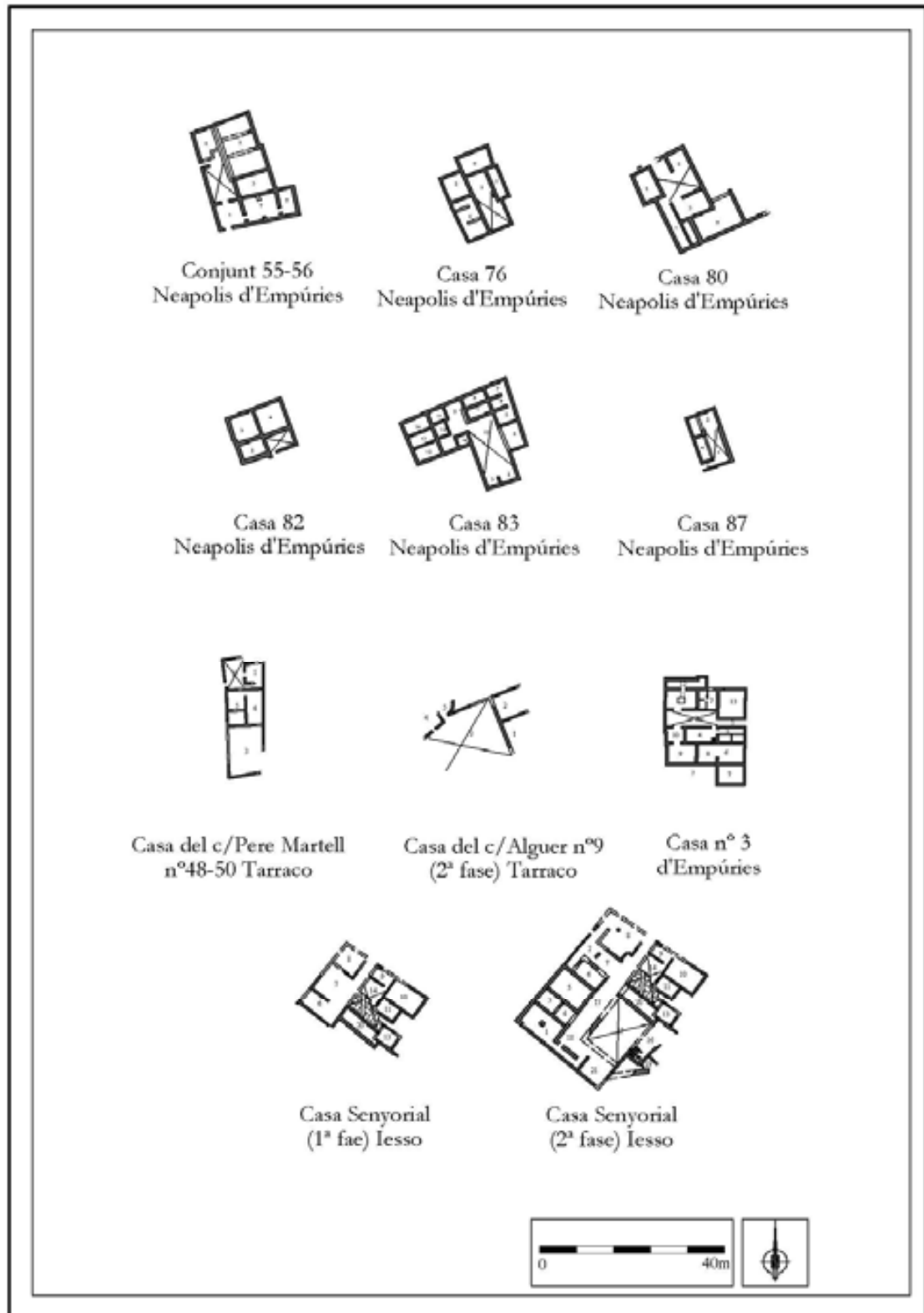

Fig. 218. Plantes de cases d'espai distribuïdor descobert de Catalunya.

12.1.3. Casa d'espai distribuïdor cobert

Aquest tipus de casa presenta un esquema i una concepció molt similar a la casa d'espai distribuïdor descobert, en aquesta estructura es descobriria una habitació amb més capacitat distribuïdora que les altres, però concebut com un espai cobert. Aquest espai pot ser identificat també com un passadís central de la casa, que actua com a zona distribuïdora i de circulació de l'hàbitat.

En aquesta tipologia s'han inclòs les cases amb un espai distribuïdor del qual no es conservaren restes ni senyals de sistemes d'abastament i evacuació d'aigües per interpretar l'espai com un pati. No es pot descartar que alguns d'aquests espais a l'antiguitat haguessin estat descoberts, i que malauradament no s'hagi pogut documentar arqueològicament. Però s'han tingut en compte altres elements a part de la capacitat o no de recaptació d'aigua, i és la necessitat de llum i aire de l'espai.

Es pot prendre la mateixa tipologia pompeiana d'A. Wallace-Hadrill del tipus 2a (1991a, 210-212; 1994, 80-81) com exemple, però en aquells casos on la zona central fos coberta (fig. 216). Un altre exemple d'aquest tipus d'estructura domèstica és l'excavada a la zona suburbana de Mérida, una casa que es trobava molt a prop d'un forn de teuleria. La casa estava organitzada entorn d'un passadís amb estances simètriques a banda i banda (Alba 2004, 82) (fig.219).

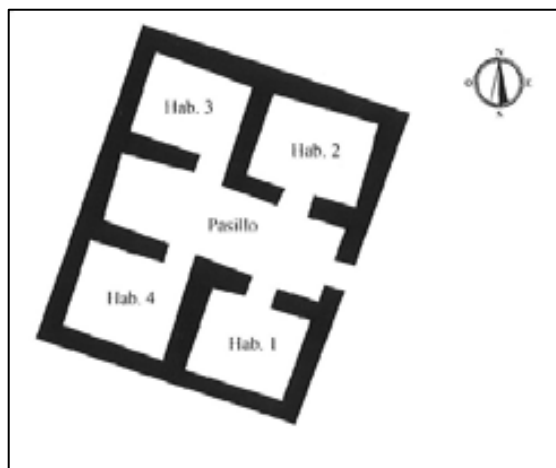

Fig. 219. Casa de passadís de Mérida
(Alba 2004, 82)

Les cases d'espai distribuïdor cobert de les ciutats romanes de Catalunya

Aquesta tipologia només s'ha trobat a Empúries, a la ciutat grega, però aquest fet potser perquè la “Neapolis” s'ha pogut estudiar la planta sencera de les cases i observar quin és l'espai més distribuïdor. En canvi a les restes domèstiques d'altres ciutats amb una observació parcial de les restes, és més difícil definir un espai més distribuïdor que els altres sense estar descobert.

Entre les cases comptabilitzades de la “Neapolis” es poden trobar esquemes més ortogonals com la casa 10 (fitxa n°5), la casa 70 (fitxa n°20) i la casa 74 (fitxa n°21), més irregulars com la casa 28 (fitxa n°9), i cases amb un passadís com espai distribuïdor com la casa 5 i casa 35 (fitxes n°2 i 13).

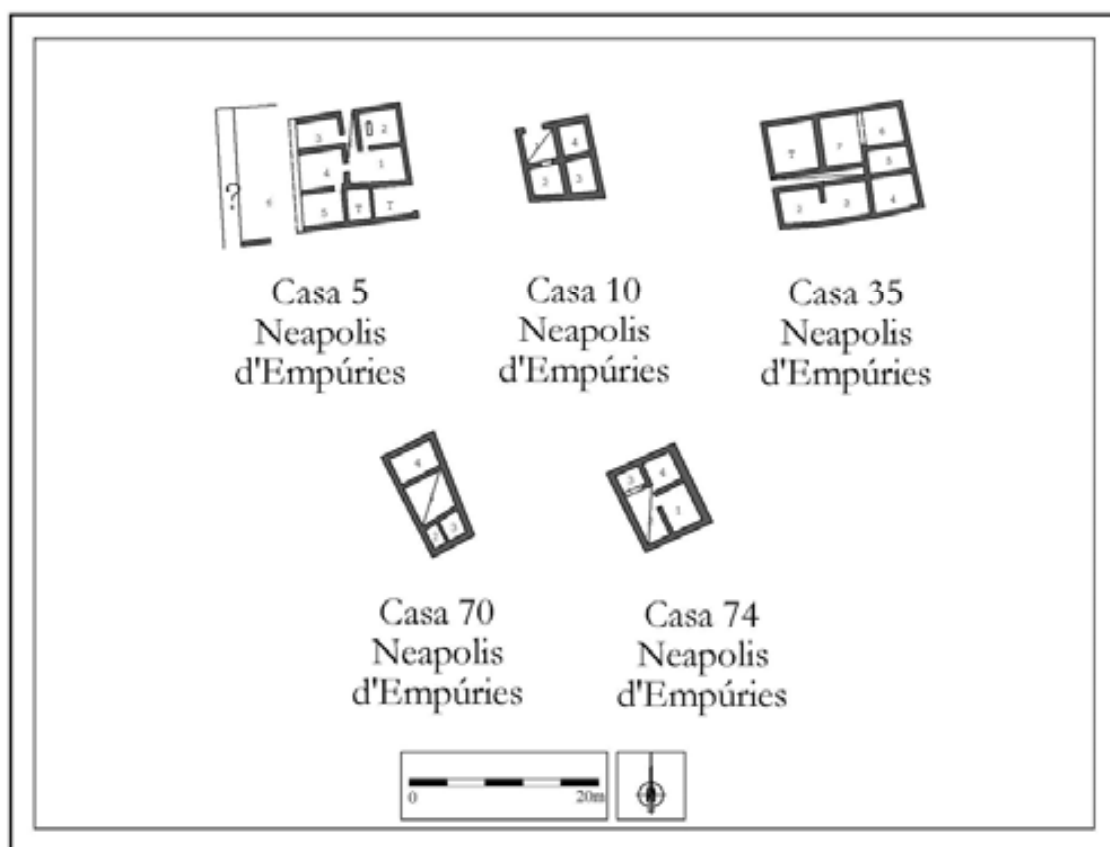

Fig. 220. Plantes de cases d'espai distribuïdor cobert de Catalunya.

12.1.4. Local comercial amb dependències domèstiques

Tot i que en aquest treball no s'han inclòs les *tabernae*, no s'han pogut deixar d'incloure algunes estructures domèstiques amb local comercial. A diferència de les restes identificades com a *tabernae* de les ciutats romanes de Catalunya en què es documenta un espai comercial amb una hipotètica rebotiga o segon pis, les cases d'aquesta tipologia presenten com a espai destacat de la casa, estances obertes o amb una relació molt clara amb el carrer. No han estat estructures fàcils d'interpretar, però a part d'aquesta força central de la casa provinent d'un espai comercial presenten també uns espais domèstics clars. S'ha de diferenciar aquesta tipologia d'una casa amb una *taberna*, on l'espai comercial és secundari dins de l'estructura de la casa. En aquesta tipologia el local comercial mostra un paper central dins de la casa.

Un exemple d'aquest tipus d'estructura és el que presenten algunes de les cases a *Delos* durant l'hel·lenisme tardà. A barris com el *du stade* o *du théâtre* s'observen cases modestes normals amb locals comercials, que a diferència de les *tabernae* simples, compten amb patis, amb abastament d'aigua i estances que podrien ser utilitzades com a menjadors (Trümper 2005, 122-128) (fig.221).

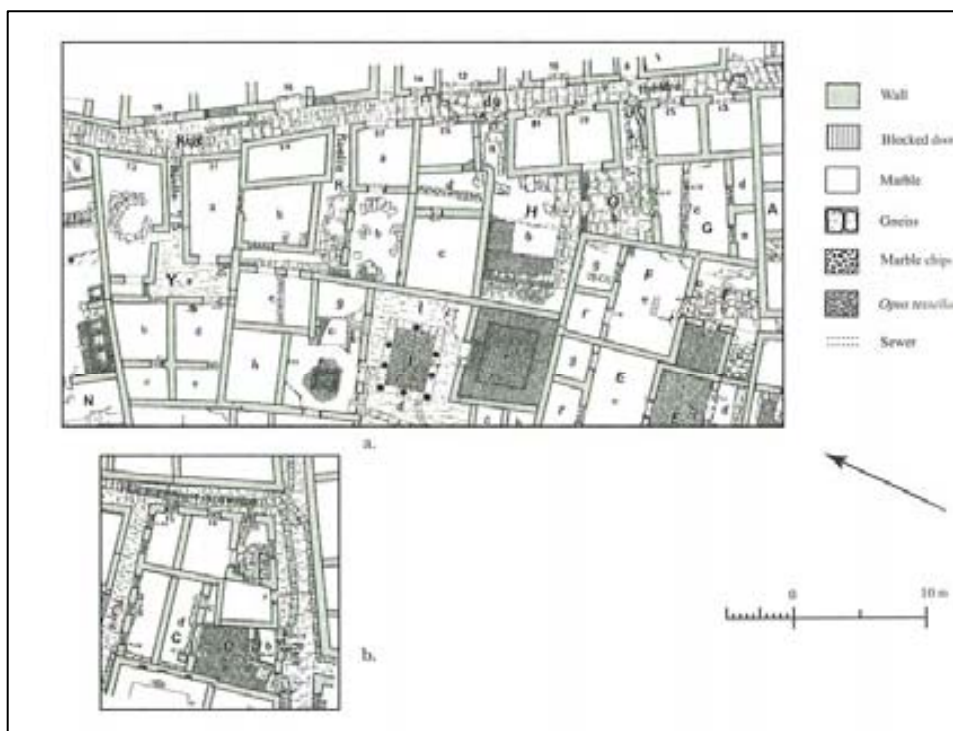

Fig.221. *Tabernae-complex* de *Delos* (Trümper 2005, 124).

Els locals comercials amb dependències domèstiques a les ciutats romanes de Catalunya:

Aquesta estructura domèstica només s'ha pogut identificar a Empúries, a la "Neapolis". És comptabilitzen un total de cinc possibles locals amb dependències domèstiques, però possiblement n'haurien existit més, que malauradament no s'han pogut identificar. D'aquestes cinc, un dels exemples més emblemàtics de la ciutat grega és la casa 43, la casa *de la esquina del àgora* (Fitxa n°16), amb una bella *taberna* que dóna a un dels carrers principals de la ciutat.

S'ha observat que algunes d'aquestes cases compten amb un pati interior amb cisterna, però en una situació més secundària, no com una àrea de circulació, igual que alguns dels exemples descoberts a *Delos*.

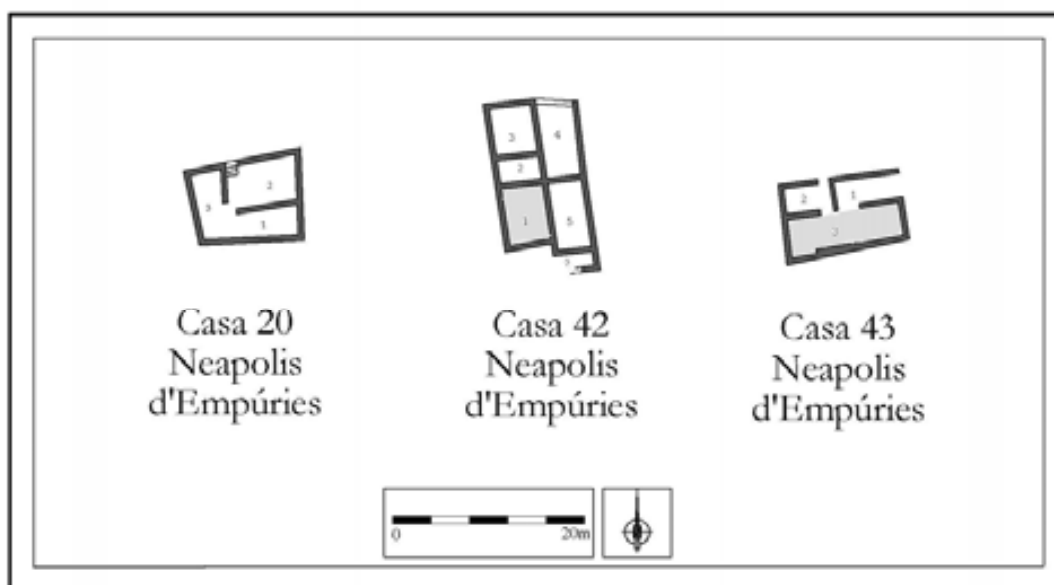

Fig.222. Plantes de locals comercials amb dependències domèstiques de Catalunya.

12.1.5. Casa d'atri²⁰⁸

Històricament s'ha identificat la casa d'atri com la casa típica romana, encara que des de fa temps s'està matisant aquesta percepció (Tamm 1973). La casa d'atri és en realitat un tipus de casa desenvolupada entorn d'un pati central, que s'originà a Itàlia, amb més o menys difusió al llarg de l'imperi. No és fàcil concretar aquest origen ni l'evolució d'una estructura itàlica que esdevé la casa d'atri.

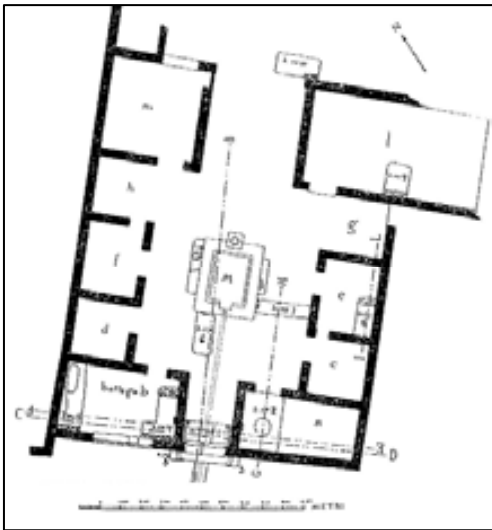

Fig. 223. Casa del Chirurgo
(Wallace-Hadrill 1997, 225)

La casa d'atri desenterrada a Pompeia ha estat una de les més estudiades i conegudes, però no s'ha oblidat que aquesta pertany a la casa d'atri de s. I dC. És doncs el resultat d'un procés i una evolució, i aquest fet feia preguntar-se a E. Dwyer (1991) que hi havia d'originari de la casa d'atri republicana i tardorepublicana en la forma, l'esquema i la funció a la casa d'atri pompeiana. A. Wallace-Hadrill (1997) aporta llum en algunes d'aquestes qüestions, tenint en compte altres excavacions d'altres jaciments com Cosa, Fragelle o el mateix Palatí, amb

cronologies més antigues. Un dels elements més destacats del resultat d'aquest estudi és que, en origen, la casa d'atri era una casa de pati descobert. S'introdueix el concepte que el *compluvium* enfosqueix la casa, i per tant aquesta estructura ha de néixer en el moment en què la casa no necessita tanta llum. Aquest moment podria haver estat quan s'annexiona el gran cos que significa el peristil, és a dir a partir del s. II aC. L'excavació d'A. Maiuri i G. Fiorelli a la casa del Chirurgo de Pompeia revelava que la construcció de l'*impluvium* era d'una segona fase i per tant la construcció del *compluvium* com a molt aviat es va realitzar en aquesta mateixa fase (fig. 223). La recollida d'aigua a la primera fase podria haver estat efectuada per una bassa, de la qual no ha quedat constància arqueològica. Són molt interessants les diferents fases constructives de la casa del

²⁰⁸ Vitruvi (VI. 2.5) a part d'utilitzar la paraula *atrium*, també es referia a l'àrea de circulació d'aquest tipus de casa com a *caelum aedium*. Varró també utilitzava aquest terme per anomenar el pati interior de la casa (L. 5.161)

Chirurgo que contradiuen la imatge de la casa d'atri clàssica, antiga amb *impluvium* que es tenia d'aquesta *domus*, presa tradicionalment com a model no només d'aquest tipus de casa sinó de la casa itàlica tradicional. A la mateixa Pompeia, paradigma de la casa d'atri descrita per Vitruvi, s'han excavat molts altres tipus de casa, com patis amb teulada o sense, jardins no columnats o dedicats a l'agricultura, etc. (Allisson 2007, 276-277).

Com s'ha pogut copsar tampoc no hi ha unanimitat per establir la definició de casa d'atri. Sense entrar en el seu origen, s'hauria d'intentar definir la casa d'atri de finals de la república i inicis del s. I dC. Per a la tipologia d'atri descobert, sigui amb *compluvium* (toscà, tetràstil, corinti) o sense (displuviat), l'element que sembla indispensable per considerar-se com a atri és l'*impluvium* (Wallace-Hadrill 1997, 223). Però Vitruvi²⁰⁹ també ens descriu l'atri cobert (*testudinatum*), que no comptaria amb *impluvium*. La casa d'atri doncs ha de ser quelcom més, la flexibilitat amb què s'ha atribuït aquesta tipologia a les diferents restes, comporta unes conclusions molt desequilibrades i poc rigoroses sobre la difusió d'aquesta tipologia. En aquest treball s'entén per casa d'atri, aquella que s'articula entorn d'un espai interior distribuïdor que busca certa axialitat respecte l'entrada i el *tablinum*. Alhora que s'imposa més una certa simetria, abans que envoltar l'espai distribuïdor, i que aquest espai s'identifica amb un dels cinc tipus d'atri definits per Vitruvi: toscà, tetràstil, corinti, displuviat i *testudinatum*. Conscients que la visió vitruviana pot ser parcial respecte la realitat que vivia i que pertanyia a una època concreta, s'entén que és la font més descriptiva i orientada envers aquest tipus d'arquitectura amb què es compta.

Un exemple d'aquest tipus de casa és el model pompeïà definit per A. Wallace-Hadrill (1991a, 210-212; 1994, 80-82) com el tipus 3, però també es podria incloure el tipus 2b. La diferència entre un tipus i l'altre és l'existència d'un *hortus* a la part posterior. A dins de la tipologia de casa d'atri en aquest treball s'inclouen tant les que compten amb *hortus* com les que no (fig.224).

²⁰⁹ Vitr. VI, 3.

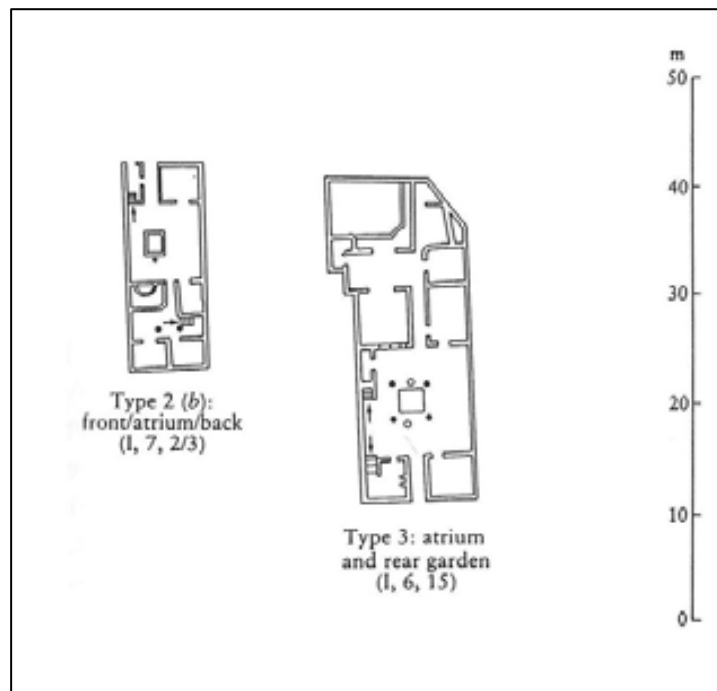

Fig. 224. Tipus 2B i 3 de Wallace-Hadrill (1994, 81)

Les cases d'atri de les ciutats romanes de Catalunya

A les ciutats romanes catalanes es poden trobar diferents models d'atri, toscà, tetràstil i possiblement un 'displuviat'. Una de les ciutats on s'ha identificat aquest tipus de casa, és a Empúries, tant a la ciutat grega com a la romana. A la ciutat grega s'observarà com es construeixen cases d'atri de concepció itàlica, dins d'una ciutat hereva d'unes tradicions gregues i un urbanisme que condicionaran el desenvolupament d'aquestes cases, fins arribar a l'exemple de la casa 34 (Fitxa n°12). Aquesta casa desenvolupa un esquema de casa de peristil intercanviant un peristil per un atri.

A la ciutat romana es poden observar cases d'atri germanes de les cases d'atri vesuvianes, com són les primeres fases de les cases n°1 (Fitxa n°30) i 2B (Fitxa n°32). D'aquesta ciutat també es documenta una casa d'atri més tardana (casa n°2A (Fitxa n°31)), que s'organitza interiorment amb l'espai reduït deixat per l'eixamplament de seva parcel·la veïna, amb una captivant capacitat d'adaptació a les seves necessitats. Finalment a Tarragona es constata una casa d'atri (casa del c/Governador González n°7 (fitxa n°46)) amb un possible *impluvium*, però sense el registre d'un *compluvium*, i per tant interpretada amb la tipologia tan interessants d'atri 'displuviat'.

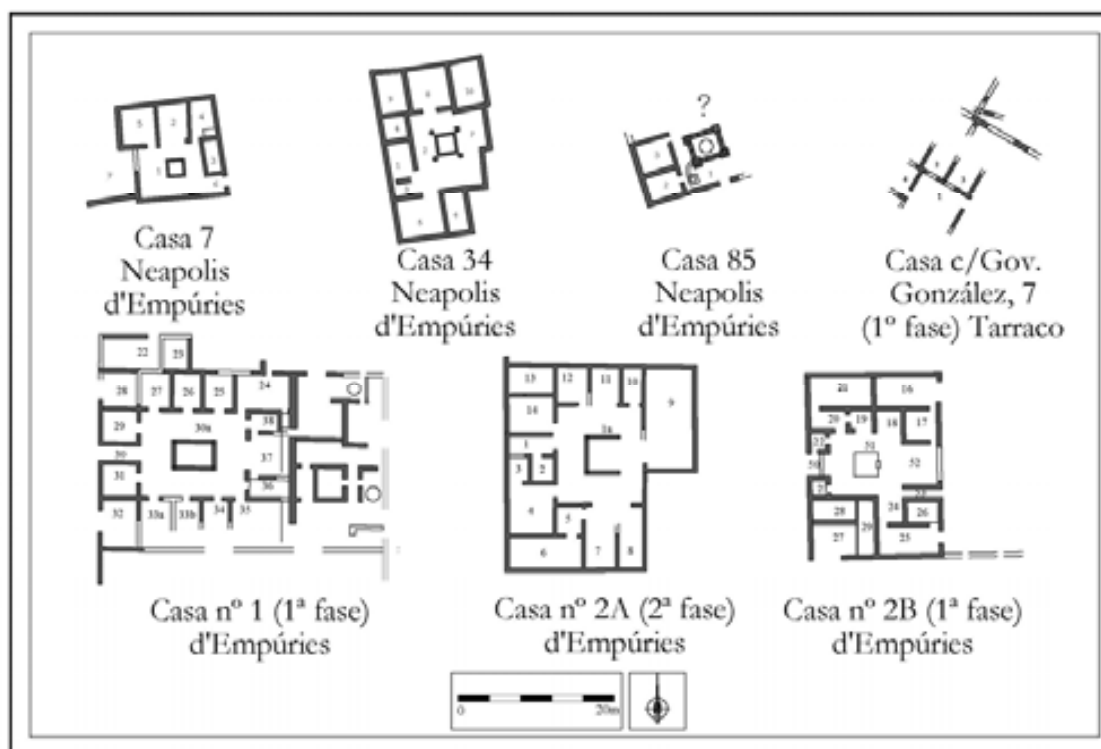

Fig.225. Plantas de cases d'atri de Catalunya.

12.1.6. Casa d'atri i peristil

Aquesta tipologia és la més admirada i famosa de les cases romanes, la més representada com exemple de casa romana benestant, i recollida per Vitruvi (VI, 5) com la casa idònia en època d'August per a la classe privilegiada. Durant els últims segles de la república a Itàlia, a l'antiga casa d'atri s'annexiona un nou cos centrat en un peristil. Aquest, d'origen grec i oriental, aporta un canvi de concepció a la casa itàlica, hel·lenitzant una part de l'espai domèstic i les seves funcions; el peristil es transforma en l'àrea de desenvolupament d'actes exòtics i de jocs de poder. La introducció del peristil condiona l'antic sector de l'atri però sense desplaçar-lo, es converteix tot ell en una zona pública i de recepció dels clients²¹⁰. L'atri continua tenint significat i un rol social dins de la casa (Ellis 2000, 31-32). En canvi, el sector del peristil de caire més privat, està reservat al privilegiats, l'accés a aquest sector és entre iguals i amics. Aquesta separació es marca molt conscientment a través de l'arquitectura entre el sector de l'atri

²¹⁰ Fins a la incorporació del peristil a la casa de l'atri, eren les relacions del patró que marcaven quines eren les estances privades, i per tant tancades, i quines les obertes del sector de l'atri (Wallace-Hadrill 1997, 239).

i del peristil, sense un esforç d'integració del cos del peristil a l'antiga estructura. D'aquesta manera la diferència de l'estratificació social romana també es fa palesa a l'estructura de la casa (Dickmann 1997, 136). Ara bé, segons la reflexió d'A. Wallace-Hadrill (1997, 240), les transformacions que es denoten a la societat romana en aquest final de república no són un producte de la incorporació d'aquestes noves estructures arquitectòniques provinents de l'orient i de Grècia, ni tampoc són els canvis socials la causa de la transformació arquitectònica de la casa itàlica. Més aviat és un diàleg entre l'evolució social i l'arquitectura que es va transformant.

Així doncs la casa d'atri i peristil, fruit d'una trajectòria històrica i arquitectònica, és en definitiva una casa amb dues àrees de circulació molt marcades que s'estén per diferents províncies de l'imperi i de la qual s'ha pogut observar alguns exemples al nord-est de la Península Ibèrica. Lògicament, Pompeia i Herculà ofereixen un marc incomparable per a l'estudi i observació d'aquesta tipologia, recollida per A. Wallace-Hadrill en el tipus 4a (1991a, 211-214; 1994, 81-82) (fig.226).

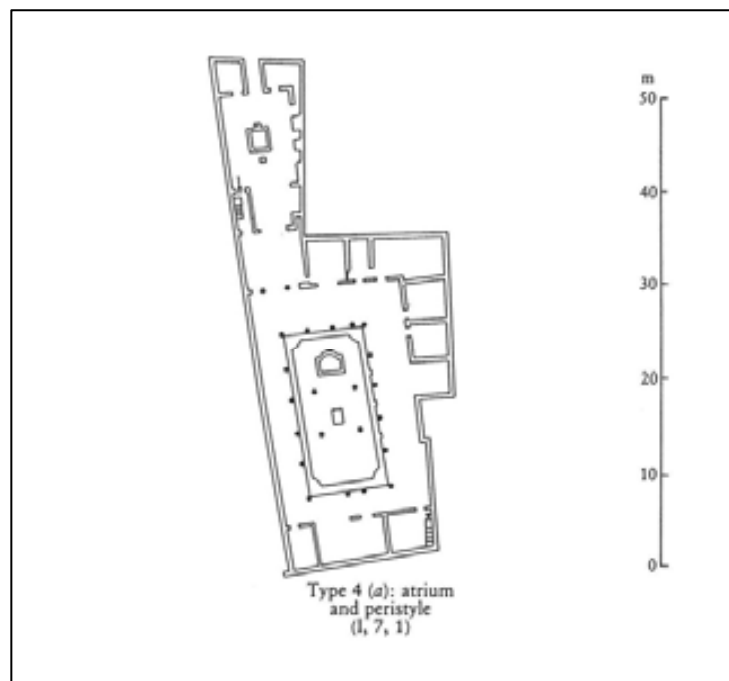

Fig.226. Tipus 4A de Wallace-hadrill (1994, 81)

Les cases d'atri i peristil a les ciutats romanes de Catalunya

A Catalunya s'han pogut confirmar cinc cases d'atri i peristil, tres d'Empúries i dues de *Baetulo*. Les tres d'Empúries es construeixen en diverses fases, primer el sector de l'atri i posteriorment el peristil. Sembla no haver-hi dubtes sobre aquest procés a les cases n°1 (fitxa n°30) i 2B (fitxa n°31) de la ciutat romana; que, a més, mostren una duplicitat de peristils, però també és molt possible que es construeixi en dues fases la casa 1 (fitxa n°1) de la "Neapolis". En canvi les dues *domus* del c/Lladó de *Baetulo* s'edifiquen com a cases d'atri i peristil en una mateixa fase constructiva.

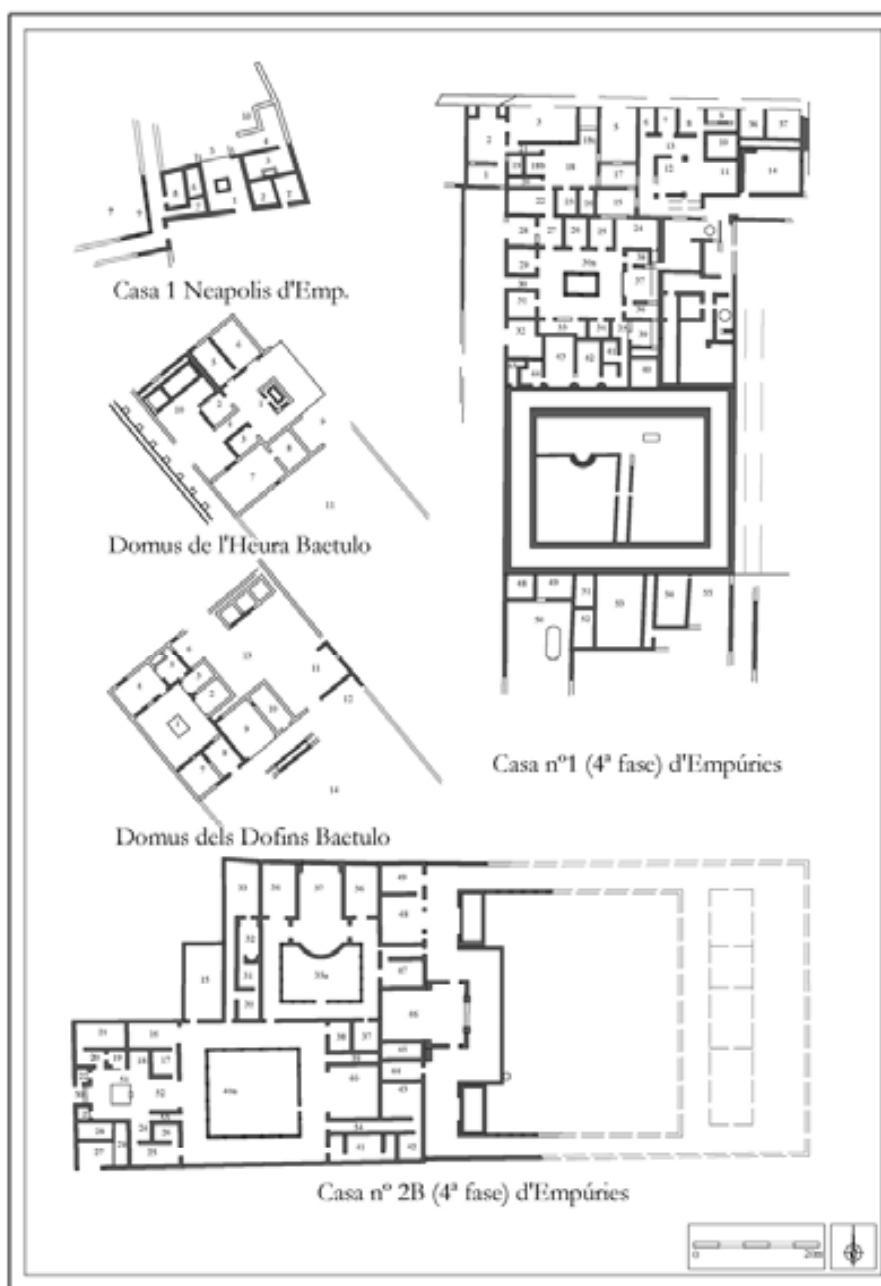

Fig. 227. Planes de cases d'atri i peristil de Catalunya.

12.1.7. Casa de peristil

La casa de peristil és substancialment la casa que es desenvolupa entorn d'un peristil, entenent-lo com una composició de *viridarium* i pòrtics que actua com a àrea de circulació i distribució central de la *domus*. La casa de peristil pot tenir més d'una àrea de circulació, peristils secundaris, patis, etc; però l'àrea de circulació central i principal de la casa s'identifica com un peristil. Dins d'aquesta tipologia s'han de diferenciar dos tipus de casa: la casa de peristil originària d'època hel·lenística a Grècia i la casa de peristil desenvolupada en el món romà en època imperial.

És necessari diferenciar aquests dos tipus de cases de peristil en aquest catàleg, per la presència dins de les ciutats romanes de Catalunya de la particularitat que representa l'herència grega de la "Neapolis". Molt possiblement en catàlegs d'altres regions de l'imperi, sense ciutats d'origen grec, no seria necessària aquesta distinció.

La casa de peristil hel·lenística té com àrea de circulació i distribució un peristil. Aquest format per un espai descobert i rodejat de pòrtics és l'element que articula la casa, on la resta d'estances es disposen de forma centrípeta (Zaccaria 1995, 291-291). La diferència de la casa de peristil hel·lenística amb la romana d'època imperial, és que aquesta última compta amb una axialitat més marcada. El peristil continua sent el centre de circulació i distribució, però amb un vestíbul que marcar una línia axial fins a la sala de representació més important, passant pel peristil (Meyer 1999). La composició d'aquesta axialitat pot tenir variants, com el vestíbul situat respecte la sala de representació en un eix paral·lel (forma baioneta), amb la sala de representació disposada ortogonalment respecte l'ingrés, entre d'altres²¹¹. Però com comenta F. Ghedini (2003, 319) sobre les cases axials de peristils, la similitud entre la tradicionalitat axial de la casa d'atri i la casa de peristil és només aparent. A diferència de la disposició axial del *tablinum* respecte l'ingrés que permetia una visió completa de l'interior de la casa, en el cas de la casa peristil es busca més aviat una conservació de la visió interior.

²¹¹ Un bon exemple de les diferents variants de casa de peristil és la tipologia elaborada per F. Ghedini (2003) de les cases de Tunísia, o bé la clàssica catalogació de les cases de peristil del nord d'Àfrica de R. Rebuffat (1969).

En molts dels exemples, tot i l'axialitat, es buscaran solucions per fer un efecte pantalla i no apreciar-se amb claredat l'interior, com l'existència de murs còncaus al vestíbul, o segons excessos, etc.

Un exemple de casa de peristil hel·lenística és el que proporciona l'arquitectura domèstica de *Delos*, com la casa *de la colline*. A Olint també es poden observar esquemes de cases de peristil (Nevett 1999, 22-24). En canvi un bon exemple de casa axial de peristil d'època al·timperial és la casa de los Pájaros d'Itàlica (Rodríguez 1991, 291-296) (fig.228). En aquesta casa es pot observar com el vestíbul compta amb un mur còncau.

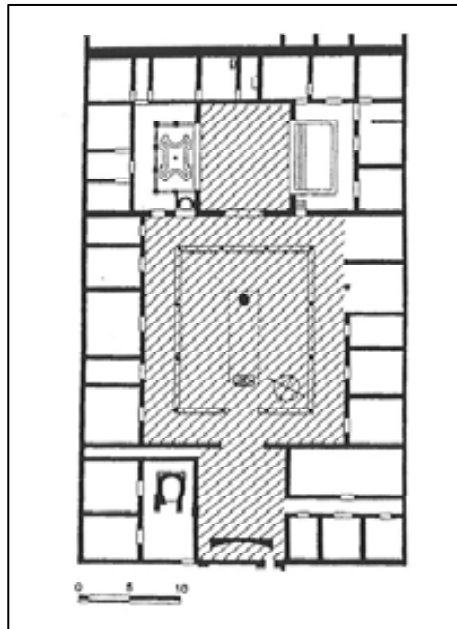

Fig. 228. Casa de *los Pajaros* (Meyer 1999,104).

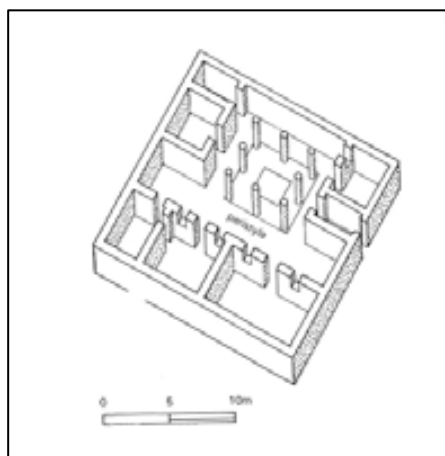

Fig.229. Casa *de la colline* (Nevett 1999, 24)

Les cases de peristil de les ciutats romanes de Catalunya

A gairebé a totes les ciutats catalanes s'han pogut observar cases de peristil, o la part que s'ha pogut observar de les estructures. Aquestes ciutats són la “Neapolis” d'Empúries, *Iluro*, *Baetulo*, *Barcino*, *Tarraco*, *Iesso* i *Aeso*. Les cases de peristil d'aquestes ciutats s'identifiquen com cases romanes de peristil, només les dues cases de peristil de la “Neapolis” mostren una tradició més hel·lenística de casa de peristil. Sobretot la casa 57 (fitxa n°19), ja que a la casa 101 (fitxa n°29) es pot observar una axialitat més marcada, influència potser de la casa romana.

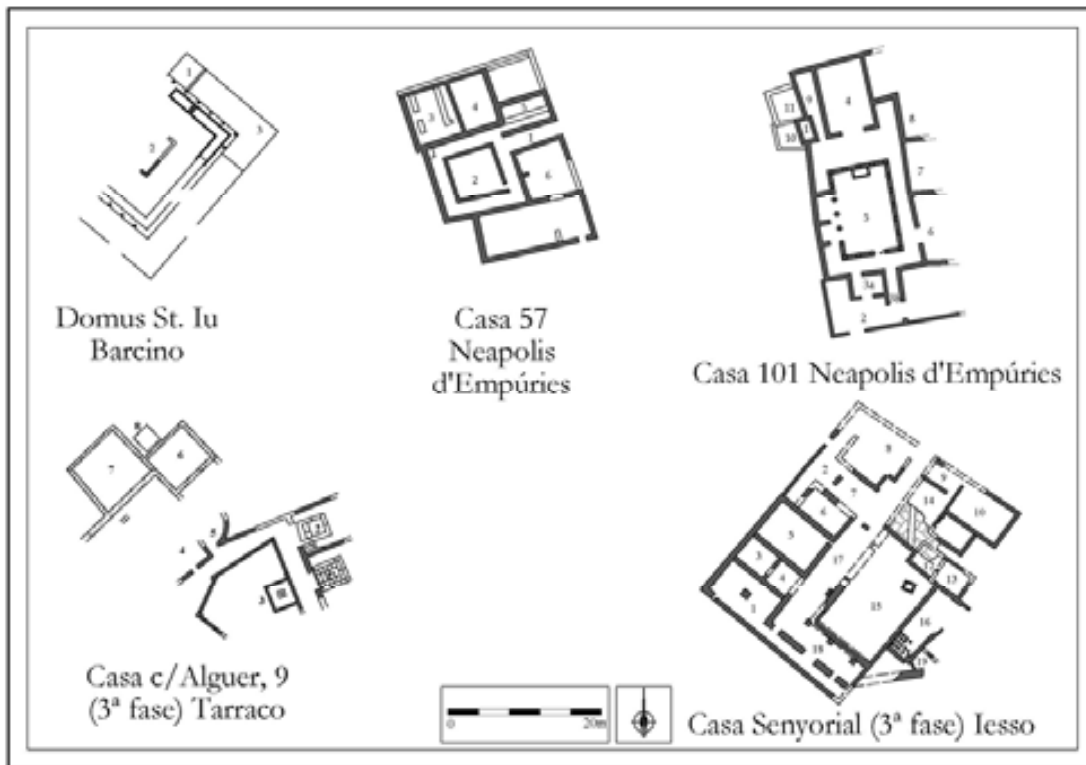

Fig. 230. Plantes de cases de peristil de Catalunya.

12.1.8. Casa de pati porticat

Estructuralment la casa de pati porticat no varia de la casa de peristil romana sobretot d'època altimperial, però aquest treball ha cregut oportú diferenciar el pati porticat (pavimentat) del *viridarium* amb pòrtics que s'identifica tradicionalment amb el peristil romà²¹². El jardí amb pòrtics és l'adaptació de la casa pompeiana del peristil grec a partir del s. II aC, desenvolupant l'interior amb bells *viridarium*. El peristil hel·lenístic era en realitat el pati o l'espai central al qual s'obrien la resta d'estances, pavimentat amb pedra, mosaic o marbre. Es documenta freqüentment des del s. V aC i és utilitzat fins a l'antiguitat tardana a tota la part del Mediterrani oriental de tradició grega (Bonini 2006, 60-65; Segura 2005, 86-75).

Per tant el pati i el jardí en aquesta tipologia es diferencien, encara que la casa de pati porticat presenti el mateix esquema que la de peristil, en aquesta última la natura pren una rellevància molt important dins de la casa. La natura com descriu A. Zaccaria (1995, 340) s'ha d'entendre com una prolongació de l'habitatge, sent una zona més de l'*otium* relacionada amb moltes de les estances del peristil. Aquesta natura, però, sempre ha de ser dominada per l'home, treballada i cultivada, s'ha de practicar l'*ars topiaria*. Així doncs, la tipologia d'aquest treball identifica com a casa de pati porticat, aquella que es desenvolupa en el món romà com una casa de peristil, però pavimentant l'espai descobert i sense la participació de l'art del jardí relacionat amb l'*otium*.

Encara que la historiografia generalment identifica la casa de pati porticat com la casa de peristil romà, es poden trobar exemples d'aquest pati porticat a l'imperi romà. Uns d'aquests serien les dues apreciades i conegudes *domus* de *Baelo Claudia*, les cases de *l'Ouest* i *cadran solaire* (fig. 168). Les dues cases mostren un esquema similar a la casa de peristil, però la zona descoberta està pavimentada amb *opus signium* (Sillières 1991, 323).

²¹² Aquesta problemàtica la va presentar A. Balil (1972b, 59), considerant peristil el *viridarium* amb pòrtics, no el pati amb pòrtics. Però dins de la historiografia no hi ha una unanimitat en aquest concepte, on no es diferencia entre una tipologia i l'altra. És per això que s'ha cregut oportú definir quin són els conceptes propis que pren aquest treball per identificar una casa de pati porticat.

També es pot observar un pati porticat a la casa *de la Chasse* d'Útica (fig.231) o a una de les *domus* del barri sud-oest de Fréjus (fig.232).

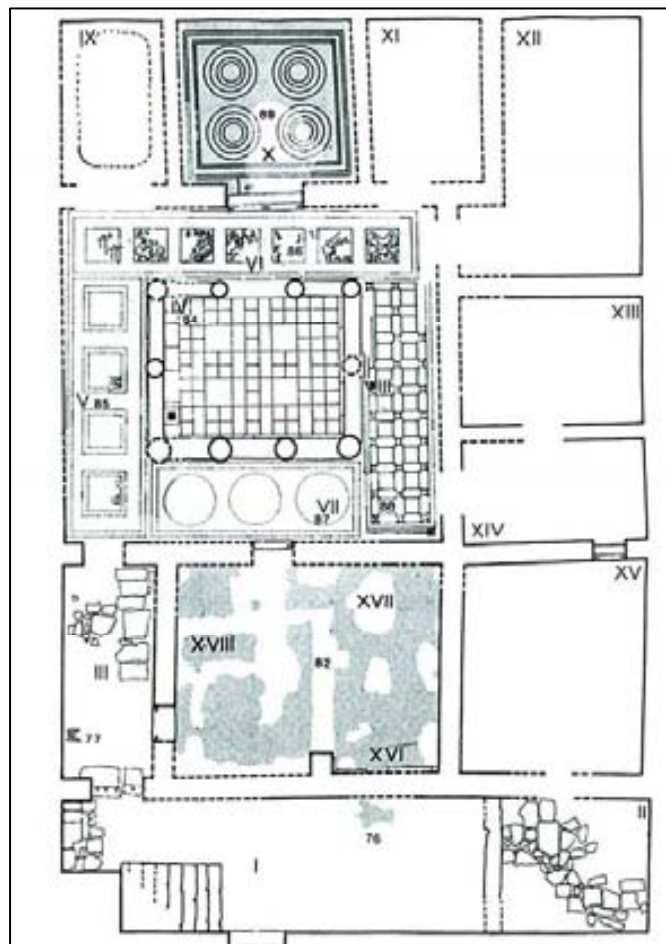

Fig. 231. Casa *de la Chasse* d'Útica (Gros 2006, 170).

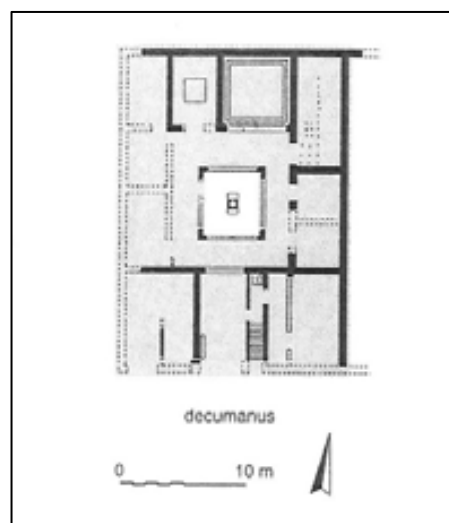

Fig. 232. Casa de Fréjus (DDAA 1996,111).

Les cases de pati porticat a les ciutats romanes de Catalunya

Les ciutats catalanes que han presentat exemples de casa de pati porticat són la “Neapolis” d'Empúries, *Iluro*, *Barcino*, *Tarraco* i *Ilerda*. S'han identificat com a cases de pati porticat aquelles en què arqueològicament s'ha pogut documentar paviment d'obra a l'espai descobert, entenent com a jardins les que no presentaven restes pavimentals. S'és conscient que alguns d'aquests espais identificats com a jardins, per tant com a peristils, poden no haver conservat el paviment original, però no es compten amb més dades analítiques de les excavacions efectuades fins ara. Esperem que en el futur es puguin realitzar anàlisis sobre l'existència de vegetació en aquestes àrees que confirmi la funció de jardí o no d'aquestes espais.

Malgrat la manca de diferenciació del recull historiogràfic d'aquesta tipologia concreta, es pot observar una ampla difusió al territori català.

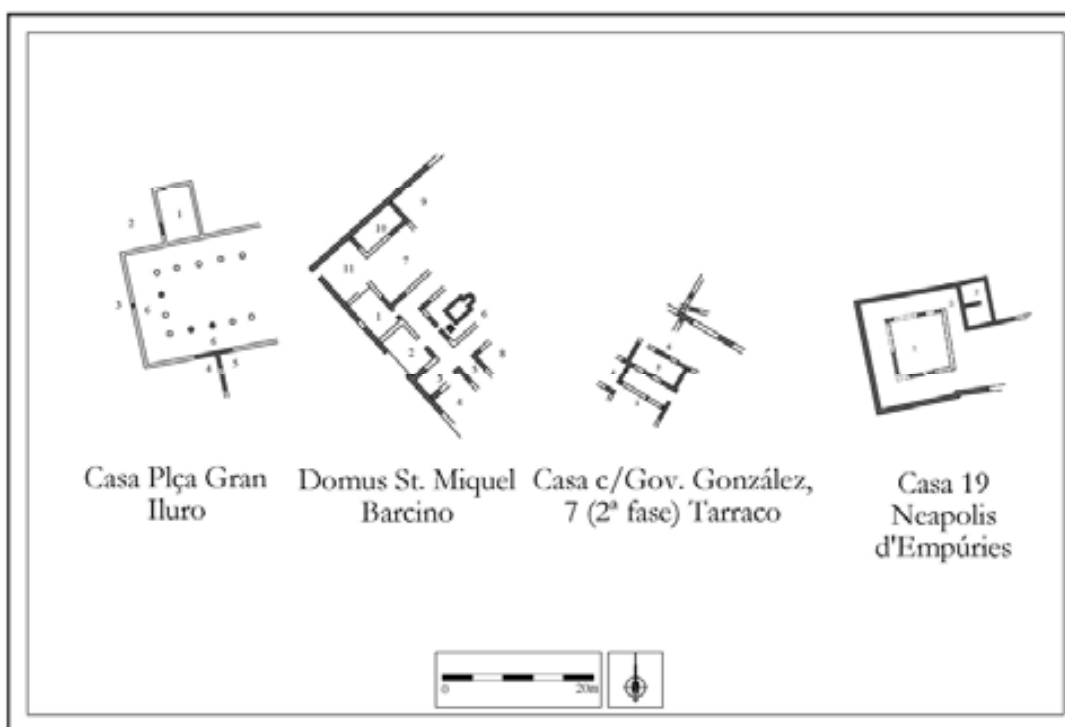

Fig.233. Plantes de cases de pati porticat de Catalunya.

12.2. L'hàbitat a les ciutats romanes de Catalunya

12.2.1. L'aparició dels primers models itàlics

La “Neapolis” emporitana és una ciutat que per les seves característiques urbanístiques i històriques es mostra com la ciutat més interessant per poder analitzar els seus models d'hàbitat. Aquesta ciutat, com és ben sabut, representa un cas especial dins de la geografia catalana. És un assentament d'origen grec que acaba convertint-se en un *municipium* romà. La concessió d'aquesta nova categoria jurídica, juntament amb la ciutat romana veïna, formant el mateix *municipium* d'Empúries, no es donarà fins a època augustea. Però el contacte amb els romans a partir de s. II aC proporciona a la ciutat un flux d'influències culturals i arquitectòniques itàliques, que es veuran augmentades amb la creació de la ciutat romana a primera meitat de s. I aC al turó occidental de la “Neapolis”. Abans d'endinsar-nos en l'arquitectura domèstica de la ciutat grega, cal tenir present que les restes arqueològiques que s'analitzen se situen en un marc cronològic molt ampli, corresponent a la última gran fase urbanística de la ciutat, desenvolupada a partir de mitjan s. II aC fins al final de la ciutat. Per a la manca d'una excavació amb metodologia estratigràfica i a una restauració molt ràpida sense una distinció de l'estructura original realitzada a inicis del s XX, no es pot obtenir un coneixement més aproximat de cadascuna de les unitats domèstiques, exceptuant alguns exemples. Aquest treball creu que per unes conclusions més rigoroses i clares fóra bo per l'arqueologia catalana noves excavacions per tal d'identificar amb precisió cronològica les restes domèstiques del jaciment. Malgrat aquesta problemàtica arqueològica, és a la “Neapolis” on es poden observar els primers esquemes d'influència itàlica en una ciutat sota òrbita romana.

Dins d'aquest gran període urbanístic documentat a partir del s. II aC, a *Emporion* s'identifiquen cases simples, cases desenvolupades entorn un local comercial o artesanal i també cases amb un espai central de distribució descobert o cobert (aquestes en un percentatge més elevat d'exemplars). Entre aquestes tipologies també es localitzen cases amb un esquema d'influència itàlica com són les cases d'atri, o d'atri i peristil. Finalment la “Neapolis” també ofereix la tipologia de casa de peristil o de pati porticat.

A la ciutat d'*Emporion*, tot i la introducció d'esquemes itàlics, com són la casa 7 (fitxa n°3) o la casa 1 (fitxa n°1), es detecta la supervivència del component grec en l'arquitectura privada, no només en les seves tradicions fossilitzades en les sales de banquets amb inscripcions gregues, sinó també en com adapten els esquemes itàlics domèstics en els seus habitatges. Un dels exemples més evidents es troba a la casa 34 (fitxa n°12), la *domus del atrio tetrastilo*. Aquesta casa es podria definir com una casa de peristil de concepció grega, però amb la particularitat que en lloc d'un peristil s'hi ubica un atri. La casa es desenvolupa entorn d'un atri tetràstil, sense eixos de simetria i amb una entrada lateral. L'atri se situa en una posició de centralitat, on la resta d'estances s'organitzen a l'entorn. S'ha pogut observar, com aquest fenomen no és únic a la "Neapolis", sinó que també es documenta a la Grècia romana o ciutats de l'antiga Magna Grècia, com *Paestum* (Bonini 2006, 56-59; Lemaire *et al.*2000, 160).

Però com es comentava anteriorment, a la ciutat grega es poden trobar exemples com la casa 7 (fitxa n°3) o la casa 1 (fitxa n°1), amb una clara concepció itàlica de l'espai domèstic. Aquestes cases amb atri busquen l'axialitat i la simetria característiques d'una casa d'atri típicament itàlica. A més d'aquesta clara influència itàlica, no s'ha d'oblidar la riquesa cultural que representa la "Neapolis", on a part d'una certa sincretització de models itàlics i grecs, es podria trobar alguna influència ibèrica o fins i tot púnica²¹³. La "Neapolis" que ha arribat als nostres dies, en definitiva és el resultat d'una llarga història, de múltiples influències, i de la diversitat de tradicions culturals que va conèixer (grecs, ibers, itàlics). A més, tota aquesta riquesa d'elements es desenvolupa en un espai marcat per unes dimensions concretes i una llarga trajectòria urbanística, que es concreta en unes particularitats d'adaptació al sòl.

Després de l'excepcionalitat que representa la "Neapolis" emporitana, la primera ciutat romana formada en territori català és la que esdevé segles més tard la monumental

²¹³ Aquesta última influència cultural en l'arquitectura domèstica d'*Emporion* es concreta només amb un element, la forma de la cisterna que utilitzaven gran part dels ciutadans de la *polis* grega per la recollida d'aigua. El contacte d'Empúries amb el món púnic s'efectua a través de les rutes comercials del sud de la península, sobretot a partir del s. IV. El gran nombre de cisternes que es troben a les cases de la *Neapolis* tenen una forma en planta el líptica i parets verticals. Sembla que hi ha una acceptació general dels estudiosos que aquesta tipologia és d'origen púnic, i que a moltes ciutats on es descobreixen estan sota una influència púnica (Burés 1998, 60-62). A Cartago s'observa com majoritàriament la tipologia utilitzada per la construcció de les cisternes de les cases és el líptica, igual que la "Neapolis" (Tang 2005, 165-166). Aquest tipus de cisterna es construiria abans de l'arribada dels romans a la ciutat grega, quan paulatinament apareixeria la cisterna rectangular i la coberta de volta, com s'ha descrit a l'apartat de sistema hidràulic d'*Emporion*.

Tarraco. Els primers hàbitats “romans” documentats d’aquesta ciutat daten de la segona meitat de s. II aC. Són restes molt parcials, però mostren característiques que permeten observar una concepció itàlica de les habitacions excavades. Entre aquests primers hàbitats s’ha pogut documentar una casa al c/Governador González n°7 (fitxa n°46), datada a l’últim quart del s. II aC, que en la seva primera fase es construeix entorn d’un espai distribuïdor descobert a l’interior, potser un pati o un *atrium* ‘displuviat’ o sense *compluvium*. Encara que no es coneix la planta sencera de la casa per poder observar si existeix certa axialitat o eixos de simetria en aquesta estructura domèstica, l’aparició d’un espai distribuïdor descobert a l’interior de la casa mostra una concepció diferent d’hàbitat a la tradició indígena constatada fins llavors al poblat ibèric²¹⁴. Aquest canvi s’ha d’atribuir a l’arribada de nous patrons i esquemes portats pels romans desembarcats a aquestes costes a l’any 217 aC. On es pot dir de les característiques que s’observen a les poques estances conegudes d’altres hàbitats localitzats en època tardorepublicana a la ciutat. En aquests s’hi documenten sales pavimentades amb *opus signinum*, algunes d’elles decorades amb *tessellae* o diferents fragments de *marmorea* i decorades amb pintura mural.

Es pot dir, doncs, que a partir de l’arribada dels romanes a terres “catalanes” l’arquitectura privada urbana comença un procés de canvi, d’incorporació de nous esquemes i noves concepcions dels esquemes interns dels espais privats. Malgrat les poques restes arqueològiques documentades d’aquestes dates primerenques, s’observa com una ciutat *ex novo* com és *Tarraco* mostra característiques no apreciades al territori fins aquest moment; o com la “Neapolis”, una ciutat d’història i personalitat pròpies incorpora plenament esquemes tan romans com la casa d’atri.

²¹⁴ Les habitacions que han pogut ser estudiades de l’assentament preromà mostren una estructura rectangular formant una sola estança i ocasionalment amb una divisió interna. Són habitacions formades amb murs de pedres irregulars disposades en fileres en sec. A moltes d’elles s’ha documentat una llar de foc, una d’elles caiguda del qual se suposa un pis superior. Potser una de les dades interessants d’aquest període és el descobriment d’un forat de pal davant d’una de les estances, que estaria indicant un possible porxo al carrer com a continuació de l’hàbitat (Adserias *et al.* 1993, 218). La descoberta d’un barri de cases ibèriques del s. II aC, situades a la zona del port i apartades del nucli ibèric mostren, igualment, estructures domèstiques similars (Bea 2008, 163-168).

12.2.2. Els models domèstics del s. I aC i de canvi d'era

Entorn al s. I aC, el paisatge del nord-est peninsular canvia notablement amb la fundació de noves ciutats romanes. A la costa catalana apareixen ciutats com *Iluro* i *Baetulo*, així com la formació de la ciutat romana al costat de l'antiga *Emporion*. Però al mateix temps es consolida la presència romana a l'interior del territori, amb la fundació també de noves ciutats com *Iesso*, *Aeso* i *Ilerda*.

Aquestes ciutats ofereixen una varietat d'estructures domèstiques molt interessants, tot i que les restes arqueològiques d'arquitectura domèstica no són abundants, i algunes d'elles no es constaten fins a l'època d'August i s. I dC. Una de les ciutats que aporta millors exemples és l'Empúries romana, de la qual s'han pogut excavar plantes senceres dels habitatges. Les cases millor conservades i més conegudes se situen al nord-est de la part meridional de la muralla transversal, i delimiten també amb la muralla oriental. La fase final d'aquestes cases i la seva evolució arquitectònica és substancialment diversa a l'etapa inicial. A través de les diferents etapes constructives de les cases, es pot arribar a visualitzar la fisonomia en aquest extrem de la ciutat en època tardorepublicana. Sense un estudi estratigràfic és difícil establir amb exactitud quina devia ser la morfologia exacta d'aquestes primeres *insulae*, però sens dubte algunes de les cases serien d'atri, com es pot observar en la primera fase de la casa n°1 (fitxa n°30), i la casa n°2B (fitxa n°32). Malgrat que totes dues *domus* van ser concebudes amb una axialitat i simetria pronunciades i totes dues amb *impluvium*, únicament la casa n°1 comptava amb l'esquema tripartit de la capçalera de l'atri (Santos 1991, 22-26). La diferència més remarcable entre les dues és la presència d'*alae*, present a la n° 2B i no a la n°1. Si no fos per l'absència d'aquests espais, la casa n°1 gairebé seria un duplicat de les primeres fases de les destacades cases pompeianes del *Chirurgo* i del *Sallustius*. Aquesta calca de models es dona gràcies al fet que la ciutat romana és una fundació *ex novo* sense condicionats urbanístics anteriors i amb una població colona provinent molt possiblement de la zona de la Campània. Segurament en aquest inici, algunes cases presentessin un *hortus* a la part posterior. Al llarg del s. I aC, i en el s. I dC, cases com la n°1 (fitxa n°30) i la casa n°2B (fitxa n°32) tenen un procés d'hel lenització similar a l'evolució de les cases campanes. Les dues experimenten un important creixement, i s'apropien part del

terreny de les cases veïnes. La primera ampliació dins del mateix s. I aC, consisteix en la construcció de grans peristils, amb les noves estances corresponents a aquest nou espai. Tant la casa n°1 com la n°2B gaudiran d'estances aptes per desenvolupar grans banquetes entre els seus iguals, i diverses sales de representació. És molt interessant observar l'esquema axial que adopta la casa n°2B quan es construeix el primer peristil a finals del s. I aC o inicis del s. I dC. El *tablinum* s'obre al peristil pel seu cantó oriental, perllongant l'axialitat de *fauces / impluvium / tablinum* amb el peristil i la sala de representació n°40, perllongant no només l'axialitat, sinó també la zona pública de la casa. En aquesta segona fase dins del s. I aC, també a la casa n°1 s'observa la construcció d'un gran sector entorn d'un peristil, però amb una separació clara entre el sector de l'atri i el sector del *peristil*, és a dir entre la zona pública de la casa i la privada amb accés restringit. En canvi, a la casa n°2B, l'obertura del *tablinum* concedeix a la zona del *peristil* la categoria d'espai públic, desplaçant la zona privada d'*otium* i d'estar a la cruïlla més oriental (fig. 156).

Entorn al canvi d'era a la "Neapolis" també es documenta una possible ampliació d'una casa d'atri amb un peristil, la casa 1 (fitxa n°1). Aquesta casa situada al límit oest de la ciutat, sembla que en una segona fase annexa un peristil amb noves estances a l'antic sector de l'atri, a imitació de les cases de la ciutat romana.

Un model significativament diferent al documentat a Empúries es troba en les cases tardorepublicanes del s. I aC de la ciutat de *Iesso*. Aquestes cases, situades al barri septentrional de la ciutat, mostren un esquema simple de dues o tres habitacions, sense un pati distribuïdor interior. En canvi, un element destacable d'aquestes cases modestes és l'existència d'un circuit d'aigua corrent. Una comoditat no documentada en cap dels exemples domèstics anteriors a l'arribada dels romans. Però a la mateixa ciutat de *Iesso* en època d'August, apareix un nou model d'hàbitat, més complex que el de les seves cases veïnes. La primera fase de la casa senyorial (fitxa n°59) mostra un espai distribuïdor descobert que articula gran part de la casa, amb la presència d'un *triclinium*.

Les cases d'atri i *peristil* documentades a Empúries no són les úniques descobertes a Catalunya, també es compta amb les dues cases del c/Lladó de Badalona, la casa dels Dofins i la casa de l'Heura. Aquestes unitats domèstiques es daten en època d'August i

es diferencien de les emporitanes per construir-se conjuntament el sector de l'atri i el del peristil. Són dues cases amb un esquema molt similar, que s'instal·len a banda i banda del *cardo maximus* de la ciutat. A les dues el possible peristil es desenvolupa transversalment respecte l'atri, amb sales de representació obertes al possible *viridarium*. L'atri de la *domus* dels Dofins podria ser toscà, mentre que la casa de l'Heura s'aixeca entorn d'un atri tetràstil. Aquestes dues cases segueixen el model pompeïà ja evolucionat, fet que permetria construir el sector de l'atri i el peristil amb una visió més de conjunt. Malauradament les restes no han estat suficients per observar la planta sencera de la casa i la connexió exacta entre els dos sectors, però l'opció de dissenyar des d'un inici una casa amb atri i peristil hauria de permetre una capacitat més gran d'establiment de funcions en cada sector, així com una relació més fluida entre sectors, que les cases construïdes en diverses fases.

Durant el canvi d'era i el regnat d'August es comencen a documentar la construcció de cases de peristil i pati porticat, com la casa del c/Palma nº15 (fitxa nº68) i possiblement la casa de la pl. Gran (fitxa nº67) de la ciutat d'*Iluro* o la casa de la pl. St. Miquel (fitxa nº42) de *Barcino*. Aquestes cases de peristil o pati porticat sense que arqueològicament es puguin relacionar amb un atri, són les primeres d'aquesta tipologia en les ciutats catalanes, a excepció de les de la "Neapolis". Aquestes últimes, però, presenten unes problemàtiques i característiques diverses. En realitat les cases de peristil i pati porticat que comencen a aparèixer a partir d'August a les altres ciutats catalanes corresponen als primers models de cases de peristil i pati porticat plenament romanes, sempre que no es confirmi l'existència d'un atri com a àrea de circulació també en aquestes *domus*.

En definitiva el s. I aC i canvi d'era en algunes de les ciutats catalanes es perfila una arquitectura domèstica amb esquemes plenament itàlics. Ciutats com *Baetulo* o Empúries desenvolupen *domus* benestants amb patrons canònics de la casa pompeïana, mentre que a ciutats com *Barcino* i *Iluro* sembla que ja en època d'August introdueixen peristils i patis porticats com a àrees d'articulació centrals de la casa de característiques romanes, substituint les tipologies de cases d'atri o d'atri i peristil. Finalment a ciutats d'interior com *Iesso* es pot observar cases amb tipologies més senzilles, però amb elements romanitzadors integrats a la disposició i funcions interiors dels habitatges.

12.2.3. L'arquitectura domèstica altimperial

A partir del s. I dC totes les ciutats estudiades compten amb restes domèstiques per ser contrastades. Des d'època d'August a Catalunya no es documenta la construcció de cap atri²¹⁵, i sí de peristils i patis porticats. En no comptar amb les plantes senceres no es pot afirmar si són cases de peristil, o en canvi responen a la tipologia de cases d'atri i peristil. A part d'una possible coincidència en la troballa de més peristils i patis porticats, aquest fet pot indicar que el tipus de casa més descobert al territori de Catalunya en època altimperial és la casa que es desenvolupa entorn d'un peristil o pati porticat, i no les cases d'atri i peristil.

Les cases en què s'ha descobert un atri s'ubiquen a les ciutats amb una cronologia més antiga, en el cas de *Barcino*, fundada posteriorment, no s'ha documentat cap casa d'atri o atri i peristil. La ciutat de Barcelona es va fundar cap a l'any 10 aC sota el govern d'August amb el nom de *Colonia Iulia Augusta Faventia Paterna Barcino*. L'arquitectura domèstica de *Barcino* és una arquitectura altimperial que no ve condicionada per un urbanisme i una estructura domèstica anterior. És un marc incomparable per poder observar quines són les tendències i preferències dels habitants per a les seves residències, a partir d'August. Un dels elements més importants que es constata a l'hàbitat de *Barcino* és que únicament es coneix el model de *peristil* o de pati porticat com a àrea de circulació i distribució. Aquest fet podria determinar unes conclusions molt interessants, que tindrien més valor, si s'haguessin pogut excavar moltes més cases i es comptés amb un percentatge més elevat. De les quatre unitats domèstiques excavades, dues presenten aquest tipus d'àrea, mentre que es desconeix si les altres dues comptaven amb un àrea de circulació. Igualment, no es pot descartar l'existència d'una altra àrea de circulació en les cases on s'ha descobert un peristil o un pati porticat. Com s'ha comentat anteriorment la *domus* de la plaça St. Miquel, construïda segurament en època d'August, és una casa de pati porticat. La part coneguda de la *domus* mostra una disposició axial observada a moltes de les cases de peristil o pati porticat altimperials de l'imperi (Meyer 1999). La casa mostra un gran vestíbul amb accés al pati porticat en el

²¹⁵ Resta per resoldre la tipologia de casa d'atri i cronologia de la casa del c/ Roger de Llúria 19/21 (fitxa n°45) de *Tarraco*. No és segura ni la seva datació ni la seva tipologia. És una excavació antiga de la qual només es té la notícia (Cortés/Gabriel 1985, 58). És també una possible excepció l'habitació n°18 de la casa n°1 d'Empúries (fitxa n°30) interpretada com un possible atri.

qual s'obren diferents sales. Malauradament no s'ha conservat la part septentrional de la casa, on s'hagués pogut situar la sala principal situada axialment respecte el vestíbul.

A partir del s. II dC el nombre de cases amb una àrea de circulació identificada com un *peristil* o pati porticat s'incrementa, es localitzen nous exemples a ciutats com *Tarraco*, *Aeso*, *Barcino* o *Baetulo*. Durant aquest segle també es pot apreciar com antics espais distribuïdors descoberts (patis) es converteixen en peristils. Aquesta transformació es pot observar a la casa del c/Alguer n°9 (fitxa n°48) de *Tarraco* o a la casa Senyorial de *Iesso* (fitxa n°59). Són exemples de cases que durant aquest segle construeixen pòrtics als seus patis distribuïdors, i embelleixen l'interior dels *viridaria*.

Al s. III dC no es constaten gairebé noves construccions domèstiques al territori català. S'observa una continuïtat dels esquemes del segle passat, així com l'amortització de moltes de les cases o la reutilització dels espais per estructures domèstiques més senzilles. S'ha d'esperar a la tardoantiguitat per observar noves construccions de belles *domus*, a ciutats com *Tarraco* i *Barcino*.

12.3. L'interior de la casa, la decoració mural i musivària

L'estil de decorar i vestir l'interior de la casa és un llenguatge més que elabora l'ésser humà, igual que un vestit aporta informació sobre la persona que el dur, igual succeeix amb la decoració i ambientació d'una casa. Del que es desprèn del tipus de pintures murals, dels paviments i dels béns mobles és un llenguatge amb uns trets culturals, socials i gustos personals dels propietaris d'aquell habitatge. La tasca (no fàcil) de l'arqueòleg és intentar llegir aquests senyals i trets conservats des de fa dos mil anys en les restes arqueològiques. Hi ha hagut importants personalitats que han dedicat gran part del seu esforç a la traducció d'aquest llenguatge²¹⁶ i a la identificació d'aquests signes amb resultats molt suggestius. Aquests estudis han demostrat que, des d'una perspectiva raonable, és possible fer un acostament a la personalitat i 'status' del patró. Quan un passeja en l'actualitat per les cases i *villes* vesuvianes i les contempla pot concebre una imatge viva dels habitants d'aquelles cases. És obvi que aquestes restes han estat un punt de partida incalculable perquè els estudiosos comencessin a entendre aquest llenguatge decoratiu. Evidentment el visitant de les restes d'arquitectura domèstica de les ciutats catalanes no pot arribar a copsar amb la mateixa intensitat la imatge dels seus antics habitants. L'arquitectura domèstica catalana ha deixat mostres d'estructures arquitectòniques destacades i captivants, però no tant en restes decoratives a l'interior d'aquestes estructures. S'han recuperat fragments importants de composició mural i abundants restes pavimentals, però poques vegades s'ha aconseguit una visió del conjunt decoratiu de les estances i del total de la casa. Moltes vegades quan es conservaven les pintures murals, no s'havia preservat la pavimentació, i a l'invers, a més de no disposar de la decoració dels sostres. Tot i així aquestes mostres aporten modestos indicis dels corrents i estils que seguien alguns d'aquests propietaris, així com el seu possible 'status' social.

La "Neapolis" emporitana no ha conservat gran quantitat de pintura mural, però en canvi sí que ha deixat interessants inscripcions en alguns dels seus paviments de decoració tessel·lada. Les inscripcions gregues són un testimoni dels habitants d'aquestes cases i les funcions d'algunes de les seves sales. L'exemple de la casa nº1

²¹⁶ Com l'obra de J.R. Clarke (1991), l'estudi de Pompeia de P. Zanker (1993), les conferències "Roman art in the private sphere" realitzades pel *College Art of America* a Boston l'any 1987 (Gazda 1994), per A. Wallace-Hadrill (1994), entre d'altres.

(fitxa n°1), on s'observen formes de salutació i de bons auguris a estances de representació (*Xaipete i Eytxe'Ω*), permet apreciar com, tot i adquirir patrons itàlics en l'estructura de la casa, el patró de la casa dins de les seves parets mostra les seves costums gregues. Aquesta tradició pròpia grega encara és més palesa amb la inscripció grega de l'*andron* de la casa 52 (fitxa n°17) (*Hedykoitos*) o la de la sala de representació de la casa 80 (fitxa n°24) (*Xaire Agathos Daimon*). La tasca difícil que es presenta a les ciutats de les províncies de diferenciar la casa d'un indígena de classe mitja alta romanitzat, en aquest cas grec, o la casa d'un colon itàlic, sembla que en aquests exemples de cases no seria tant complexa i es podria parlar d'una classe benestant grega immersa dins d'un procés d'aculturació itàlica.

A diferència de les poques dades decoratives de l'assentament grec, a la ciutat romana es localitzen uns dels millors exemples catalans de cases amb restes decoratives conservades dels seus interiors. Les cases n°1, 2A i 2B (fitxa n° 30, 31 i 31) han ofert pintures murals identificats amb el II, III i IV estils pompeians. El tipus de composició és una mostra molt important del traspàs d'esquemes itàlics i pompeians al nord-est de la província de la Tarraconense. El II estil localitzat de l'habitació n°26, al sector de l'atri de la casa n°2B, és un bon exemple d'aquest contacte amb els estils pompeians, és un esquema molt semblant al *triclinium* n°39 de les estances de la casa del *Labirinto* (De Vos 1982, 183). Altres estances com l'habitació n°16 i 17 presenten un esquema compositiu comparable a l'estança n° IV de la *Casa dei Grifi* del Palatí, i a l'habitació n°16 s'observa la divisió d'espais per funció amb la creació de columnes estucades amb relleu a la paret, típic d'aquest segon estil. El II estil Pompeià introdueix a part de la imatge d'opulència i grans efectes de perspectiva, una sensació de teatralitat i escenografia (*megalography*) (Strocka 2007, 309), i sembla que cronològicament la casa 2B no difereix gaire d'Itàlia (s. I aC). Com s'ha comprovat a la casa del *Labirinto*, el segon estil permet una jerarquització de l'espai, quan més gran és la profunditat suggerida pels efectes de la perspectiva, més gran és la importància i prestigi de l'estança. El II estil genera un ric luxe, que pot donar a una estança una sensació d'intimitat i gran privilegi a l'hora (Wallace-Hadrill 1994, 25-29). El propietari de la casa n°2B del s. I aC coneix aquestes possibilitats del II estil, demostrant una inquietud important pel luxe i la representació, i una gran coneixença dels corrents artístics i de patrons de comportament de la vida pública i privada dins de la casa itàlica i campana. La casa

aplicaria més endavant a altres zones de l'habitatge el III i IV estil Pompeià, encara que les restes es conserven en molt mal estat i no es poden definir bé els seus esquemes compositius, per bé que demostren que la casa 2B seguiria el corrents artístics desenvolupats a Itàlia.

En definitiva, les pintures observades a les cases de la ciutat romana mostren una influència itàlica molt clara, igual que la casa 2B, la casa n°1 com la 2A coneixen i gaudeixen de les modes artístiques portades d'Itàlia, sense una disparitat cronològica. Amb la pavimentació mostren també aquest coneixement artístic, encara que a partir del s. I dC es troba a faltar certa policromia en els mosaics i una composició més complexa, en comparació a les tendències campanes de mosaics que evolucionen al mateix temps que la decoració parietal (Clarke 2007).

Les cases de la ciutat romana no són les úniques amb un traspàs d'esquemes decoratius itàlics, destaca la casa del pati de la rectoria de St. Maria (fitxa n°37) a *Baetulo* per la rapidesa del traspàs, amb una execució del III estil en època d'August amb l'aparició del típic canelobre de la primera fase (Guitart 1976, 110). Aquesta preeminència del propietari de la casa del pati de la rectoria de St. Maria (fitxa n°37), en el moment d'escollir aquest estil per decorar les seves parets, és possible que no només es degués a un alt seguiment de les corrents artístiques d'últim ordre, sinó a la convicció d'un canvi de pensament i concepció que es genera durant el govern d'August. Encara que Vitruvi no està gens d'acord amb la falta de realitat i perspectiva que introdueix el nou corrent de pintura mural²¹⁷, el III estil és una conscient reacció al manierisme del II estil, defugint la 'hiperrealitat' i mostrant un nova elegància i refinament en l'execució senzilla i precisa que va molt en consonància amb el tarannà del principat (Strocka 2007, 315).

S'ha pogut observar bé com als segles I aC i. I dC, la tendència en decoració la marca Itàlia, i les ciutats dels nord-est de la província tarraconense la segueixen amb força fidelitat, fins i tot ciutats de l'interior com *Iesso*. Ara bé en el s. II dC, aquesta fidelitat

²¹⁷ Vitruvi VII, 5. 3. "*sed haec quae ex veris rebus exempla sumebantur, nunc iniquis moribus improbantur. nam pinguntur tectoriis monstra potius quam ex rebus finitis imagines certae. pro columnis enim statuuntur calami, pro fastigiis appagineculi striati cum crispis foliis et volutis, item candelabra aedicularum sustinentia figuras, supra fastigia earum surgentes ex radicibus cum volutis cauliculi teneri plures habentes in se sine ratione sedentia sigilla, non minus cauliculi dimidiata habentes sigilla alia humanis alia bestiarum capitibus.*"

comença a canviar i s'observa trets propis i característics de la zona en matèria estilística. *Tarraco* ofereix bells exemples de decoració original, si bé encara es poden observar paral·lels ben definits d'Itàlia en matèria de pintura mural, com les estances de la casa del c/Alguer n°9 i 11-13 (fitxa n°48), no tant en algunes de les pavimentacions. La ciutat de *Tarraco* al s. II dC desenvolupa a part de mosaics d'*opus tessellatum* amb paral·lels d'altres zones de l'imperi, belles pavimentacions amb lloses de marbre. Les grans sales de representació constatades a la ciutat entorn del s. II dC²¹⁸, estan pavimentades amb composicions originals. En tres d'aquestes estances s'ha pogut observar com el paviment compon la forma U o T+U, definint l'espai com una zona 'triclinar'. Aquest esquema, que és comú als *triclinia* o *oecus* d'època altimperial (Dunbabin 1991, 125-128), s'acostuma a facturar amb la tècnica de l'*opus tessellatum*, com una de les grans sales principals del peristil de la casa del *Mitreo* de Mérida o la casa de *Dionysus and the Seasons* de Volubilis. Però en canvi, a les estances de representació de la ciutat de *Tarraco* aquest esquema s'efectua amb grans lloses de marbre i *opus signinum*, i en alguns exemples amb un emblema d'*opus sectile*. Aquestes cases a part de mostrar un elevat nivell econòmic, deixen palès un gust i característiques pròpies a l'hora de decorar els àmbits on es genera el contacte social entre els iguals. Encara que també demostren una coneixença dels estils decoratius del moment, en desenvolupar el mateix esquema pavimental que altres parts de l'imperi.

Es pot dir doncs, que les ciutats romanes del territori de l'actual Catalunya durant la tardorepública i l'altimperi, manifesten un grau elevat de seguiment als corrents estilístics sorgits d'Itàlia, i més tard una gran integració a les de l'imperi romà. Pel que fa als quatre estils pompeians, on s'ha debatut enèrgicament si han de ser el model en què basar-se per a la reconstrucció de les pintures provincials²¹⁹, sens dubte poden rebre alguns matisos a l'hora de desenvolupar-se a les províncies amb trets propis i característics de la zona, a part d'un possible decalatge cronològic. Però com molt bé comenta A. Mostalac (1992, 12-13), segons demostren algunes de les pintures descobertes a Hispània, és lògic concloure que van existir escamots de pintors itàlics

²¹⁸ Habitació n°1 de la casa de l'av. Prat de la Riba n°9 (fitxa n°54); habitació n°1 de la casa del c/Eivissa n°16 (fitxa n°52); habitació n°1 i 2 de la casa del c/Alguer n°9-11/13 (fitxa n°48).

²¹⁹ A França d'aquest debat es van generar dos corrents: *pompeiano/centriste* i *regionaliste*. Com els seus noms indiquen, el primer creia que es podia datar la pintura provincial a través de la comparació amb els estils pompeians, i la segona defensava només una datació arqueològica i una pintura pròpia provincial (Belot 1984, 6 i ss).

que van treballar fora d'Itàlia contemporàniament al desenvolupament dels quatre estils pompeians, i per tant aquestes pintures poden ser observades com analogies de les campanes. El mateix autor té present les peculiaritats locals i regionals, i que en una mateixa casa es poden observar tant les que segueixen amb fidelitat les d'Itàlia com les més independents. En aquest eclecticisme poden entrar raons com el taller que les crea, i els cartons que utilitza, el nivell adquisitiu del propietari i també els gustos dels diferents clients. Concloent amb la reflexió d'A. Mostalac, en el cas del nord-est de la província s'ha pogut comprovar en matèria de decoració, com en altres zones d'Hispania, un traspàs idèntic de composició i cronologia d'un estil pompejà, com és el III estil de la casa del pati de la rectoria de St. Maria (fitxa n°37) de *Baetulo*. Però també trets característics i propis com alguns dels mosaics del s. II dC de *Tarraco*, i evidentment un decalatge cronològic en algunes de les execucions de pintura mural.

12.4. Conclusions

“La casa romana, pertanto, è assai più che il muto testimone di vite private vissute nel passato.”

A. Wallace-Hadrill (1996).

L'arquitectura privada és un excel·lent camí per endinsar-se a la vida quotidiana i a la realitat dels antics, per aproximar-se a com es relacionaven, com menjaven, com dormien, com jugaven, com gaudien els nostres avantpassats. L'arquitectura pública pot transmetre tendències, valors, normes, tradicions oficials i comunes d'aquella societat, però és a dins de les parets de la pròpia casa on un viu amb sinceritat la seva cultura, la seva religió, els seus gustos. És doncs l'arquitectura privada la que pot aportar el barem més aproximat del tipus de vida i cultura que es desenvolupava a les ciutats romanes de l'antiga Catalunya.

Acostar-se a aquest tipus de vida des del s. XXI i amb les restes tan parcials en què es compten no deixa de ser una tasca pretensiosa, complexa i arriscada, però a la vegada apassionant i estimulante. Evidentment les restes arqueològiques i els coneixements actuals no permeten saber el grau d'intimitat i formes d'actuar d'aquestes societats que ens agradaria obtenir, però l'estudi de l'arquitectura domèstica de les diferents ciutats romanes catalanes ha permès fer un primer recull del tipus de cases en què van preferir o van poder viure alguns d'aquests antics.

Les diferents tipologies que s'han establert en aquest treball són l'eina per poder valorar les diferents influències culturals que es van donar en aquestes ciutats. Tot i que es poden observar altres característiques romanes en l'hàbitat primerenc de les ciutats romanes a Catalunya que no responen obligadament a una casa d'atri, és potser aquest model el que pot oferir el millor indicatiu de la influència romana a l'hàbitat d'aquest territori a l'inici de la romanització. Diferents estudiosos han observat des de fa temps que Hispània és una de les províncies amb una difusió més elevada d'aquest tipus de casa (Fernandez 2001, Beltran 2003), segurament perquè aquesta és una de les més antigues de l'imperi. Fora d'Itàlia, estructures domèstiques identificades com a cases d'atri es localitzen sobretot a Hispània i al sud de França, i en canvi la presència d'aquesta tipologia al Nord d'Àfrica sembla nul·la (Ellis 2000, 28-31). En el cas de les

províncies septentrionals, com Britània, predominen les “cases de filera”, que impliquen un canvi substancial del tipus de cases anteriors a l'arribada dels romans, com demostren les restes de la ciutat de *Verulamium* (Hales 2003, 180-181). Finalment a les províncies orientals es poden observar patis centrals que morfològicament es podrien considerar atris tetràstils o corintis, però que es desenvolupen en plantes de cases que s'articulen com a cases de peristil i no d'atri. *Domus* altimperials a les ciutats com Umm-el-Jimal i Samaria a la Palestina romana, o Patraso i Corinto a Grècia, són exemples d'aquesta variant particular d'atri, però que a la vegada manifesten la introducció d'una influència romana a l'habitatge (Bonini 2006, 56-59; Gros 2006, 215-216). És difícil homogeneïtzar una tendència a un territori tan ampli com el de l'imperi romà, però en general a totes aquestes províncies es poden observar influències romanes, en canvi en molt poques es documenta un traspàs tan canònic de la casa d'atri com a Hispània. Cal tenir present també la romanització d'alguns d'aquests territoris, que es dona en contextos cronològics on la casa d'atri cada cop té menys difusió.

A la resta d'Hispània es poden trobar alguns exemples d'atri, com la primera fase de la casa *de Hércules* de Celsa (Beltrán 1991, 150-151), però el territori del nord-est de la Tarraconense és potser on més es documenten i en un moment més primerenc, segurament gràcies a excavacions en extensió com les d'Empúries. Com s'ha vist anteriorment, s'han localitzat exemples de cases d'atri o cases d'atri i peristil, a ciutats com Empúries (tant a la “Neapolis” com a la ciutat romana), a *Baetulo* i a *Tarraco*. Les cases d'atri conservades, mostren exemples força canònics d'aquest model, com les primeres fases de les cases de la ciutat romana d'Empúries o els sectors de l'atri de les cases de *Baetulo*. Però també s'ha pogut observar exemples molt interessants a la “Neapolis” emporitana, de cases d'atri que s'adapten a les característiques històriques de la ciutat, al solar i a les capacitats de cada propietari. Aquestes últimes presenten peculiaritats en la forma d'aplicar l'atri comparables alguns dels exemples de les províncies orientals.

On no s'han documentat cases d'atri, ni cases d'atri i peristil són a les ciutats de l'interior de Catalunya, com *Iesso*, *Aeso*, i *Ilerda*. Aquest fenomen, tal vegada per la parcialitat de les restes i pels pocs exemplars domèstics que s'han localitzat, pot també tenir una explicació en el tipus de població amb què es van formar les ciutats. Aquesta,

amb un origen més autòcton, on potser a l'inici de la ciutat encara era molt important la seva pròpia tradició arquitectònica. És possible també que un clima i unes característiques geogràfiques diferents a les de la costa fessin que la casa d'atri no fos un bon model per a l'hàbitat d'aquestes ciutats. És veritat, però, que es coneix part de l'arquitectura inicial de la ciutat de *Iesso* i no en canvi d'*Ilerda* i *Aeso*, però hi ha poca informació per aventurar-se a proposar una hipòtesi de l'arquitectura de l'hàbitat tardorepublicà de les ciutats de l'interior. Tot i així a la ciutat de *Iesso*, on les cases tardorepublicanes documentades responen potser a un esquema més indígena que romà, es descobreix una tecnologia no constatada fins a l'arribada dels romans, com és l'aigua corrent a les cases.

A partir d'època d'August es comença a documentar al territori de l'actual Catalunya la casa de *peristil* o pati porticat, sense que es pugui relacionar arqueològicament amb un atri. A la "Neapolis" emporitana es localitzen cases de *peristil* que segurament pertanyen a una cronologia força anterior, però són cases de tradició i origen hel·lenístic. Algunes de les cases que es van construir a partir d'August a les altres ciutats de Catalunya, com *Iluro*, *Baetulo*, *Tarraco* i *Barcino*, responen al model desenvolupat en època altimperial a l'imperi romà. En realitat a excepció de les cases del c/Lladó de *Baetulo* construïdes com a cases d'atri i peristil en època d'August, a les ciutats catalanes no es documenta la construcció de nous atris a partir d'aquesta cronologia, a excepció de l'habitació n°18 de la casa n°1 de la ciutat romana d'Empúries (fitxa n°30), considerada com un possible atri. Cal tenir en compte que són dades molt parcials i que segurament futures excavacions puguin oferir nous exemples de cases d'atri d'aquesta cronologia. Com s'ha pogut observar a moltes províncies occidentals, el traspàs del model de la casa d'atri, o atri i peristil, al model de casa de peristil, o pati porticat, és lent i amb un llarg període de coexistència (Gros 2006, 148-150). Així es documenten a la resta d'Hispania cases d'atri i peristil del s. I dC a ciutats com *Bracara Augusta*, amb la casa *das Carvalbeiras* (Martins 2004, 164-168), o cases d'atri també de s. I dC com la casa *de los dos Tesoros* a *Pollentia* (Arribas *et al.*1978, 9-108; Cau/Chávez 2003, 36), la *Domus I* de *Bilbilis* (Uribe 2004), o l'atri tetràstil de *l'insula* del vas fàl·lic de *Conimbriga* (Gros 2006, 207). Aquestes unitats domèstiques considerades com cases d'atri, encara que totes presenten un atri tetràstil, són unitats domèstiques amb petites variacions de la casa d'atri itàlica. En algunes s'observa una manca d'axialitat i no es pot parlar amb seguretat d'una relació amb un *tablinum*, mentre que en altres no apareix un *impluvium*.

Al mateix temps que s'aixequen cases d'atri o d'atri i peristil al s. I dC, es construeixen cases de peristil o pati porticat. Un bon exemple és la casa de la *Cabeça de Bronze* a *Pollentia* situada al costat de la casa d'atri *de los dos Tesoros* (Arribas *et al.* 1973, 41-97). Però en general a la resta d'Hispania es van descobrir al llarg del primer segle de l'era cases de peristil, com la casa n°3 de Clunia (Palol 1982, 72-77), o les *domus* de *Baelo Claudia*, la casa *l'Ouest* i la casa *cadran solaire*, entre d'altres.

Aquesta tipologia de casa de peristil que comença a implantar-se a partir d'aquest segle, és possible que contribueixi en aquests canvis amb l'aplicació i concepció de l'atri a les cases de nova construcció. Un bon exemple del canvi de concepció de l'atri en aquestes dates és el construït en una segona fase de la casa *degli Affreschi* a *Luni* (Zaccaria 1983). Aquesta casa construïda en torn al s. II aC, es dota d'un atri toscà a l'est de la casa i un *peristil* desenvolupat en situació transversal respecte l'atri. Però en una segona fase, en època de Tiberi, la casa es va quedar afectada per grans transformacions. L'atri inicial perd la seva funció, es construeixen grans sales d'aparell en el peristil, i s'aixeca un nou atri en l'ala occidental de la casa. Aquest nou atri, tot i ser un element de luxe de la casa, es concep com un sector secundari, donat que el cor de la casa en aquesta segona fase es troba al peristil. El mateix *tablinum* d'aquest segon atri s'obre en tota la seva amplada a aquest peristil, i A. Zaccaria assenyala que segurament algunes vegades s'utilitzés aquest *tablinum* com a sala de banquets. Aquest segon atri de la casa de *Luni* es podria relacionar amb el possible atri n°18 de la casa n°1 d'Empúries (Fitxa n°30), construït al s. I dC. Si aquest espai es considera un atri, s'ha d'entendre doncs com un espai secundari de prestigi, però situant la part motriu de la casa en una altra àrea de circulació.

A excepció d'aquest possible atri de la casa n°1 d'Empúries, com s'ha comentat anteriorment, les cases del c/ Lladó de *Baetulo* són les úniques que presenten un atri de nova construcció i amb la particularitat de ser cases d'atri i peristil d'una mateixa fase. Aquest fenomen s'ha observat a altres ciutats com Narbona, on es documenta la casa del *Clos de la Lombarde* d'atri i peristil d'època d'August, però poques vegades l'atri i el peristil estan aixecats en una mateixa fase.

A partir d'August, doncs, mentre es construeixen les cases d'atri i peristil de *Baetulo*, a les ciutats catalanes es comencen a construir cases de peristil i pati porticat com a la resta d'Hispania, Gàl·lia o Itàlia, com la *domus* situada sota la basílica d'*Aquileia* (George 1997, 40 i 76). Es descobreix la casa de la plaça Gran (fitxa n°67) i la del c/ de la Palma (fitxa n°68) d'*Iluro*, a la mateixa ciutat de *Baetulo* es troba la possible casa de peristil del c/del Temple (fitxa n°39) o la casa la casa de pati porticat de la plaça St. Miquel (fitxa n°42) de *Barcino*. També s'ha pogut observar com un possible atri es converteix en un pati porticat durant el s. I dC, a la casa del c/Governador González n°7 (fitxa n°46) de *Tarraco*.

A finals del s. I dC i a partir del s. II dC, la dinàmica de construccions de cases de peristil i pati porticat continua i es consolida. En aquestes dates sembla que s'edifica la casa del Clos de la Torre de *Baetulo* (fitxa n°40), es construeix la casa del c/ Magdalena n° 22 (fitxa n°58) d'*Ilerda* i la casa del c/Eivissa n°16 (fitxa n°52). Altres cases com la casa senyorial (fitxa n°59) de *Iesso* i la casa del c/Alguer n°9 i 11/13 (fitxa n°48) es transformen durant el s. II dC els seus patis interiors en peristils. La mateixa tendència es documenta en gran mesura a la resta d'Hispania, però a diferència de les ciutats del territori de l'actual Catalunya, on des del s. I dC no es constaten cases d'atri, és durant aquests segles que s'observa com cada cop més l'atri és desterrat de l'àmbit domèstic urbà (Beltrán 2003, 50).

Finalment, el s. III dC és una centúria amb poques novetats de models i construccions domèstiques a les ciutats catalanes. Com es comentava anteriorment s'ha d'esperar a la tardoantiguitat per a noves *domus*, o que noves descobertes confirmin o desmenteixin aquesta tendència poc edilícia domèstica del s. III a moltes de les ciutats catalanes.

Amb tot el que es coneix de les restes actuals d'arquitectura domèstica urbana que s'observa a Catalunya, es destaca des d'un moment molt inicial de la romanització un traspàs d'esquemes itàlics, i s'observa una presència significativa de la casa d'atri a les ciutats de costa amb una cronologia tardorepublicana. En general a totes aquelles ciutats on s'han pogut comprovar restes domèstiques del s. II i I aC, encara que no s'hagi descobert la casa d'atri, es percep un important impacte conceptual de l'habitatge amb l'arribada dels romans. Ressalta però, un nombre més elevat de cases d'atri que a la

resta d'Hispania i en una moment més primerenc, encara que s'ha de reconèixer que es concentra sobretot a la ciutat d'Empúries.

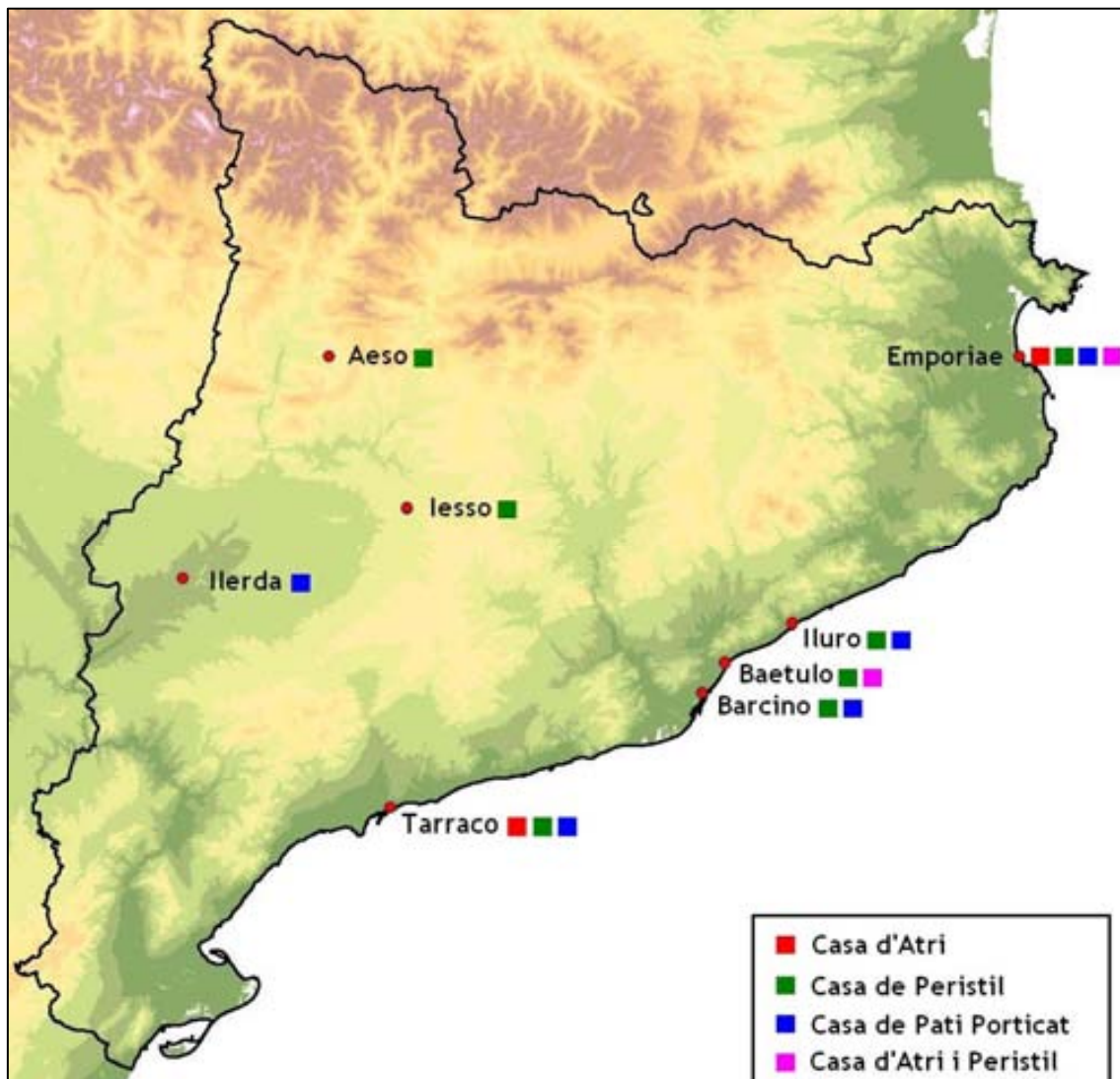

Fig. 234. Les ciutats romanes de Catalunya i la situació de les tipologies de cases d'atri, d'atri i peristil, de peristil i de pati porticat.

Un altre fenomen important de les ciutats romanes catalanes és que segueixen de prop la tendència de la casa de peristil que s'observa a la resta de l'imperi, sobretot a les províncies occidentals. De moment, amb les restes actuals, sembla que al nord-est de la tarraconense aquesta tipologia es consolida com a preferencial de les cases benestants abans que altres zones, tenint en compte que totes les cases de nova construcció descobertes a partir del s. I dC són de peristil o pati porticat.

L'arquitectura domèstica urbana al nord-est de la Tarraconense dels dos segles últims abans de la nostra era, i els primers d'aquesta, viu i evoluciona amb el canvi cultural que significa la conquesta romana, resultant una nova arquitectura, uns nous costums i en definitiva una nova manera d'entendre l'espai on es va desenvolupar la vida més íntima dels nostres avantpassats.

12.4. Conclusions

*“La casa romana, pertanto, è assai più che il muto di vite private vissute nel passato”
A. Wallace-Hadrill (1996).*

Private architecture is an excellent way to deepen into the every day life of the ancients. To learn about their relationships, how our ancestors slept, played or enjoyed themselves. On the other hand, public architecture can show trends, values, common and official traditions of a particular society, but it is in the inside of the houses where they live their culture, their religion and their interests. Therefore, it is private architecture which can contribute to a more accurate knowledge about the life style and culture that were developed in the Roman cities in ancient Catalonia.

It is somehow complex, risky and perhaps presumptuous to try to get close to that kind of life from the 21st century with such partial remains. Nevertheless it is certainly exciting and stimulating. Evidently, the archaeological remains and our present knowledge do not allow us to know the degree of intimacy and the way these societies behaved as much as we would like to, but the study of domestic architecture of the different Roman cities in Catalonia has led us to make a first list of the type of houses which some of those ancients could or chose to live in.

The different typologies that have been established in this work are the tool which will be able to assess the various cultural influences that took place in these cities. Even though other Roman characteristics can be observed in the early habitat of Roman houses in Catalonia, which did not necessarily follow the model of an *atrium* house, it is probably this type that can offer the best sign of Roman influence in the habitat of this territory at the beginning of romanization. Some experts have long noticed that Hispania is one of the provinces with the greatest spreading of this type of house (Fernandez 2001, Beltran 2003), probably because it is one of the oldest of the Empire. Outside of Italy, identified domestic structures as *atrium* houses are mostly found in Hispania and in the south of France, whereas in the north of Africa their presence seems non-existent (Ellis 2000, 28-31). As for the northern provinces like Britannia, the prevailing ones are the row houses, which imply a significant change from the houses

that existed before the Romans arrival, as it is shown in the remains of the city called *Verulamium* (Hales 2003, 180-181). Finally, central court which could morphologically be considered as tetrastyle or corinthian *atrium* can be observed in the eastern regions, although they are developed on stages of houses that are articulated as peristyle houses and not *atrium* ones. Imperial *domus* in cities such as Ummel-Jimal and Samaria in the Roman Palestine or Patraso and Corinth in Greece are examples of this particular variant of *atrium*, but they also show the introduction of a Roman influence on housing (Bonini 2006, 56-59, Gros 2006, 215-216). It is difficult to homogenize a tendency on such a wide territory as the Roman Empire, but Roman influence can be generally found in all these provinces. In very few, however, such a canonical transfer of the *atrium* house is documented as it is in Hispania. It is also to be taken into account the romanization of some of these territories where chronological contexts take place and the *atrium* house have gradually less presence.

A part from Catalonia, we can find some examples of atriums in the rest of Hispania, as in the first phase of the *Hercules of Celsa* house (Beltrán 1991, 150-151), but it is perhaps the north-eastern of the *Tarraconensis* territory where they are more documented and at an earlier time, certainly due to the expanding diggings like those in *Emporium*. As it has been mentioned, examples of *atrium* houses or atrium and peristyle houses have been located in cities like *Emporium* (both in the “Neapolis” as in the Roman city), *Baetulo* and *Tarraco*. The preserved *atrium* houses show quite canonical examples of this model, as in the first phases or of the houses in the Roman city of *Emporium* or the *atrium* sections of the houses in *Baetulo*. But it has also been possible to observe much more interesting examples in the “Neapolis” of *Emporium* within atrium houses which have been adapted to historical characteristics of the city, the land and to the capacities of each owner. Moreover, they show peculiarities in the way of applying the *atrium* similar to some of the examples in the eastern provinces.

It is in Central Catalonia where *atrium* houses and *atrium* and peristyle houses have not been documented, as in *Iesso*, *Aeso* and *Ilerda*. This phenomenon, due to the partial remains and the few domestic examples that have been found, can also have an explanation for the type of population that was developed in the cities. This population,

from a more native origin, would probably still give great importance to their traditional architecture at the beginning of the city foundation. It is also possible that the climate and the different geographical characteristics to those on the coast, made the *atrium* house not such a good model in these cities. It is true, however, that part of the initial architecture in *Iesso* is known but not in *Ilerda* and *Aeso*, although there is still little information to suggest a hypothesis about the late republican domestic architecture of the inner cities. Nevertheless, in *Iesso*, where the documented late republican houses are more likely to match the native diagram than the Roman one, a new technology is found, which is not documented until the arrival of the Roman, such as running water in houses.

From Augustus times on, the peristyle house or portico court started to be documented, but with no possible archaeological connection to the *atrium*. Peristyle houses, which belong to a quite earlier chronology, are located in the Emporium “Neapolis”, but they are houses of Hellenic origin and tradition. Some of the houses that were also built at the same time in other Catalan cities such as *Iluro*, *Baetulo*, *Tarraco* and *Barcino*, correspond to a model which was developed at the early imperial Era in the Roman Empire. In fact, except for the houses in *Lladó* street in *Baetulo* built as *atrium* and peristyle houses at Augustus times, there is no documented construction of new *atriums* from that chronology in Catalan cities, with the exception of *room no.18 of the house no. 1* in the Roman city in *Emporium* (file no. 30), considered as a possible atrium. It is important to take into account the fact that they are very partial pieces of information and that future diggings will very probably be able to offer new examples of *atrium* houses of this chronology. As it has been observed in many western cities, the changing of the *atrium* or the *atrium* and peristyle house model to the peristyle or portico court patio model, is slow and with a long period of coexistence (Gros 2006, 148-150). Thus *atrium* and peristyle houses are documented in the first century in the rest of Hispania in cities like *Bracara Augusta, das Carvalbeiras* (Martins 2004, 164-168), or *atrium* houses also from the first century like the house of *los dos Tesoros* in *Pallentia* (Arribas *et al.* 1978, 9-108, Cau/Chavez 2003, 36), *Domus 1* in *Bibillis* (Uribe 2004), or the tetrastyle tetrastial *atrium* in the *Insula du vase phallique in Conimbriga* (Gros 2006, 207). These unit houses, considered as atrium houses, even though they all have a tetrastyle *atrium*, they are domestic units with slight variations on the Italic *atrium*. There is a lack

of axiality in some of them which prevent us from stating a connection with a *tablinum*, whereas an *implivium* does not appear in others.

In the first century, some *atrium* or *atrium* and peristyle houses were being built at the same time as peristyle or portico courts were being constructed. We find a good example in the house of *La Cabeza de Bronce* in *Pollentia* situated near the *atrium* house of *Los dos Tesoros* (Arribas *et al.* 1973, 41-97). But in general, during that Era, the discovery of peristyle houses was made in the rest of Hispania, such as the house n.3 in *Clunia* (Palol 1982, 72-77), or the *domus* of *Baelo Claudia*, the *Ouest* house and the *Cadran Solaire* house, among others.

This peristyle house typology, which was introduced around this era, would possibly contribute to the changes in the conception and application of the *atrium* in the construction of new houses. A valuable example of this change is the one built in a second phase of the *degli Affreschi a Luni* (Zaccaria 1983). This house, which was built within the second century, has a Tuscan atrium on the east side and a peristyle developed on a transverse situation regarding the atrium. But on a second phase, at Tiberius times, the house was affected by considerable transformations. The initial *atrium* lost its purpose, great reception rooms were built in the peristyle, and a new *atrium* was raised on the western wing of the house. This new *atrium*, although being a luxurious element of the house, was conceived as a secondary section, thus the heart of the house on this second phase was found in the peristyle. In fact, the *tablinum* of this second *atrium* spreads fully on this peristyle, and Zaccaria points out that probably, on some occasions, this *tablinum* was used as a banqueting hall. This second *atrium* of the house of *Luni* could be related to the *atrium* no.18 of the house no. 1 in *Emporium* (file no. 30), built in the first century. If this space is considered as an *atrium*, it must be so considered as a secondary prestigious place, situating, however, the central part of the house on another circulating area.

Except for this possible *atrium* of the house n.1 in *Emporium*, as it has been mentioned, the houses in *Lladó* street in *Baetulo* are the only ones which show an *atrium* of new construction with the peculiarity of being houses of *atrium* and peristyle of a same phase. This phenomenon has been observed in other cities such as *Narbona*, where the

house of *Clos de la Lombarde* with an *atrium* and peristyle of Augustus times are documented. Nevertheless, in very few occasions, the *atrium* and peristyle are raised on a same phase.

Hence from Augustus time on, while *atrium* and peristyle houses were being built in *Baetulo*, the construction of houses with peristyle and portico court started in Catalonia and in the rest of Hispania, Gallia or Italy, such as the *domus* under the basilica of *Aquileia* (George 1997, 40 &78). The *casa de la plaça Gran* (file no. 67) and the one in *La Palma* street in *Iluro* (file no. 39) as well as the portico patio house in *St. Miquel* square in *Barcino* were discovered. It has also been observed how a possible *atrium* turned into a portico court at the house in no.7 *Governador González* street in *Tarraco* (file no. 46) in the first century.

At the end of the first century and beginning of the second, the building dynamics of peristyle and portico court houses were consolidated. It seems that the house of *Clos de la Torre* in *Baetulo* (file no.40), the house in no.22 *Magdalena* street (file no.58) in *Ilerda* and the house in n.16 *Eivissa* street (file no.52) were built. During the second century, some interior patios of other houses such as the *casa Senyorial* in *Iesso* (file no.59) and the one in n.9, 11/13 in *Alguer* street (file no. 48) suffer a transformation into peristyle. The same tendency is documented in the rest of Hispania, but unlike the houses in the present Catalonian territory, where there had been no presence of *atrium* houses since the first century, it is during these centuries where atrium houses gradually disappear from the urban domestic field.

Finally, the third century provides with very few new models and domestic constructions in the Catalan cities. As it has been mentioned, it is necessary to wait until the late antiquity to find new *domus*, or that new discoveries confirm this tendency of such little new domestic construction during this century in many Catalan cities

Considering the known present remains of the urban domestic architecture in Catalonia, the transfer of italic structures is notorious from the very beginning of romanization, and a significant presence of the *atrium* house is observed in the cities on the coast with a laterepublican chronology. In general, all those cities, where domestic

remains from the first and second century have been found and although *atrium* houses have not appeared, they show an important conceptual impact on housing with the arrival of the Romans. Nevertheless, the fact that there were far more *atrium* houses at an earlier time than in the rest of Hispania is quite remarkable, although the majority are concentrated in the city of *Emporium* (fig. 234).

Another important phenomenon of the Roman houses in Catalonia is the fact that they follow the trend of the peristyle houses as the ones observed in the rest of the Empire, especially in the western provinces. So far, according to the present remains, it seems that this typology consolidated, preferably on wealthy houses, in north-eastern *Tarraconensis* territory, before it did in other zones, taking into account that all the houses of new construction that have been discovered since the first century are peristyle or portico court houses.

The urban domestic architecture in north-eastern *Tarraconensis* territory from the last two centuries before our era and its first few, developed within the cultural change that the Roman conquest meant, resulting in a new architecture, new customs and all in all a new way of understanding the space where the most intimate life of our ancestors was developed.

13. BIBLIOGRAFIA

Accame, S. (1984). "La "Breve disputa" sull'archeologia di G. De Sanctis e di G. Patroni." *Miscellanea greca e romana* n°9: 343-356.

Adroer, A. M. (1979). "Restos romanos en el palacio de los Virreyes de Barcelona." *Rivista di studi liguri* n° 45: 247-252.

Adserias, M., Arbeloa, J. M. V., Dupré, X., León, A. M., Massó, M. J. i Solé, X. (1986). "Les excavacions realitzades a Tarragona durant el Pla de Solidaritat amb l'Atur l'any 1984." *Tribuna d'Arqueologia 1984-1985*: 35-42.

Adserias, M., Burés, L., Miró, M. T. i Ramon, E. (1993). "L'assentament pre-romà de Tarragona." *Revista d'Arqueologia de Ponent* n°3:177-223.

Adserias, M., Pociña, C. A. i Remolà, J. A. (2000). "L'habitat suburbà portuari de l'antiga Tàrraco. Excavacions al sector afectat pel peri 2 (Jaume I - Tabacalera)." *Ruix de Arbulo, J (ed). Tàrraco 99. Arqueologia d'una capital provincial romana. Tarragona*: 137-154.

Alarcao, J. i Etienne, R. (1977). *Fouilles de Coninbriga, I. L'architecture*. Paris.

Alba, M. (2004). "Arquitectura domèstica." *Dupré, X. (ed) Las Capitales Provinciales de Hispània. 2. Mérida. Colonia Augusta Emerita. Roma*: 67-83.

Alba, M. (2005). "Evolución y final de los espacios romanos emeritenses a la luz de los datos arqueológicos (Pautas de transformación de la ciudad Tardoantigua y Altomedieval)." *Augusta Emerita. Territorios, Espacios, Imágenes y Gentes en Lusitania Romana*: 209-255.

Alemany, J. (1995). "La casa romana del carrer de Lladó de Badalona." *Carrer dels Arbres* 6: 7-13.

Alföldy, G. (2000). "Wann wurde Tarraco römische kolonie?" *Paci, G (ed) Miscellanea epigrafica in onore di Lidio Gasperini. Tivoli*: 3-22.

Alföldy, G. (2004). "Introducción histórica." *Dupré, X. (ed). Las capitales provinciales de Hispania.3.Tarragona. Colonia Iulia Urbs Triumphalis Tarraco. Roma*: 7-14.

Allison, P. M. (2004). *Pompeian households. An analysis of material culture*. Los Angeles.

Allison, P. M. (2007). "Domestic spaces and activities." *J.J. Dobbins i P.W. Foss (ed). The World of Pompeii. Londres.*: 269-278.

Almagro, M. (1947). "Dos buenos retratos femeninos romanos halados en Ampurias." *Ampurias IX-X*: 43-53.

Almagro, M. (1949). "Ceramica griega gris de los siglos VI y V a. De. J.C. en Ampurias." *Revista di studi liguri, XV*: 62-122.

Almagro, M. (1951a). *Las fuentes escritas referentes a Ampurias. Monografías Ampuritanas I*. Barcelona.

Almagro, M. (1951b). *Ampurias; Història de la ciutat, guia de las excavaciones*. Barcelona.

Almagro, M. (1952). *Las inscripciones ampuritana griegas, ibéricas y latinas*. Barcelona.

Almagro, M. (1962). *Ampurias*. Madrid.

Almagro, M. (1964). *Excavaciones en la Palaiapolis de Ampurias*. Madrid.

Almagro, M. i Lamboglia, N. (1959). "La estratigrafía del decumano A de Ampurias." *Ampurias XXI*: 1-28.

Aquilué, J., Mar, R., Nolla, J., Ruiz de Arbulo, J. i Sanmartí, E. (1984). *El fòrum romà d'Empúries. Excavacions de l'any 1982*. Barcelona.

Aquilué, J., Mar, R. i Ruiz de Arbulo, J. (1983). "Arquitectura de la Neápolis ampuritana. Espacio y función hacia el cambio de Era." *Información Arqueológica* 40: 127-137.

Aquilué, X. (1992). Relaciones económicas, sociales e ideológicas entre el norte de África y la Tarraconense en época romana: las cerámicas de producción africana procedentes de la Colonia Iulia Urbs Triumphalis Tarraco. Tesi Doctoral. Departament de Prehistòria, Història Antiga i Arqueologia. Barcelona, Universitat de Barcelona.

Aquilué, X. (1997). "Empúries republicana." *Hispania Romana. Da terra conquista a provincia dell'Impero. Palazzo delle Esposizioni, 22 settembre-23 novembre 1997*:44-49.

Aquilué, X. (2002). "Emporion y el urbanismo griego en la península ibérica" Jiménez, J.L. i Ribera, A. (coords.) *Valencia y las primeras ciudades romanas de hispania*. Valencia.: 93-102.

Aquilué, X. (2004). "Arquitectura oficial." Dupré, X. (ed). *Las capitales provinciales de Hispania.3.Tarragona. Colonia Iulia Urbs Triumphalis Tarraco*. Roma.: 41-53.

Aquilué, X., Castanyer, P., Jordan, D., Santos, S. i Tremoleda, J. (2000a). "Resultats del projecte de prospeccions electromagnètiques a la ciutat romana d'Empúries (l'Escala, Alt Empordà)." *Empúries* 52: 261-279.

Aquilué, X., Castanyer, P., Santos, M. i Tremoleda, J. (2000b). "Noves dades sobre la fundació d'Empòrion." *Els Grecs a Ibèria. Seguint les passes d'Heracles.*: 89-108.

Aquilué, X., Castanyer, P., Santos, M. i Tremoleda, J. (2002). "El Campo de silos del área central de la ciudad romana de Empúries." *Romula* 1: 9-38.

Aquilué, X., Castanyer, P., Santos, S. i Tremoleda, J. (2006a). "Greek Emporion and its relationship to Roman Republican Empúries." *Abad, L; Key, S i Ramallo, S. (eds.). Early Roman Towns in Hispania Tarraconensis. Journal of Roman Archaeology. Supplementary series n° 62*: 19-32.

Aquilué, X., Castanyer, P., Santos, S. i Tremoleda, J. (2006b). "Les termes de la *insula* 30 (Empúries)." *Vivó, D. (ed). Aigua i conjunts termals a les civitates d'Emporiae, Gerunda i Aquae Calidae. Girona.:* 37-44.

Aquilué, X. i Dupré, X. (1986). "Reflexions entorn de Tarraco en època tardo-republicana." *Forum. Temes d'història i d'arqueologia tarragonines 1:* 3-20.

Aquilué, X. i Monturiol, J. (2004). *Forum Emporiae MMIV. El fòrum romà d'Empúries, 2004 anys d'història.* Girona.

Aquilué, X. (ed.) (1999). *Intervencions arqueològiques a Sant Martí d'Empúries (1994-1996). De l'assentament precolonial a l'Empúries actual (Monografies Empuritanes n°9).* Barcelona.

Aquilué, X. (ed.) (2005). *Jardins d'Empúries. La jardineria en època romana.* Girona.

Arribas, A. (1982). *La ciutat romana de Pollentia.* Palma de Mallorca.

Arribas, A., Tarradell, M. i Woods, D. (1973). *Pollentia I. Excavacions en Sa Portella. Alcudia (Mallorca).* Madrid.

Arribas, A., Tarradell, M. i Woods, D. (1978). *Pollentia II. Excavacions en Sa Portella. Alcudia (Mallorca).* Madrid.

Arxé, J. i Cerdà, J. A. (1983). "Notícia sobre les darreres actuacions arqueològiques a la plaça Gran de Mataró. L'excavació de l'any 1982." *Laietania 2-3:* 289-290.

Asensio, D., Ciuraneta, M., Martorell, S. i Otiña, P. (2000). "L'assentament ibèric de Tarragona. L'excavació arqueològica al carrer dels Caputxins, n°24, l'any 1978." *Ruiz de Arbulo, J (ed). Tàrraco 99. Arqueologia d'una capital provincial romana. Tarragona.:* 71-81.

Asensio, D., Morer de Llorens, J., Rigo, A. i Sanmartí, J. (2001). "Les formes d'organització social i econòmica a la cossetània ibèrica: Noves dades sobre l'evolució i tipologia dels assentaments entre els segles VII-I aC." *Martin, A. i Plana, R. (dir.).*

Territori polític i territori rural durant l'edat del Ferro a la Mediterrània Occidental. Actes de la Taula Rodona celebrada a Ullastret. Monografies d'Ullastret 2. Ullastret.: 253-271.

Axel, G. (1999). ""Medianum-apartments": konzepte von Wohnen in der *insula* im 2. Jh. n.Chr." *Mededelingen van het Nederlands Instituut te Rome*. 58: 103-115.

Bach, J. (1986-1987). "Sedimentación holocena en el litoral emergido de l'Alt Empordà (NE de Catalunya)." *Acta geológica Hispánica*, 21-22: 195-203.

Bakker, J. T. (1994). *Living and working with the Gods. Studies of evidence for private religion and its material environment in the city of Ostia (100-500 AD)*. Amsterdam.

Balil, A. (1959a). *La casa romana en España*. Madrid.

Balil, A. (1959b). "Arquitectura domèstica en la Barcelona romana." *Oretania* I: 125-133.

Balil, A. (1962a). "Arte helenístico en el Levante español. Tres emblemata ampuritanos (1)." *Archivo español de arqueología XXXV*: 117-123.

Balil, A. (1962b). "Arte helenístico en el Levante español. Un ara pintada hallada en Ampurias." *Archivo español de arqueología XXXV*: 117-123.

Balil, A. (1962c). "Mosaicos ornamentales romanos de Barcelona." *Archivo español de arqueología XXXV*. 105/106 36-69.

Balil, A. (1964). "Mosaicos romanos de Baetulo." *Zephyrus XV*: 85-100.

Balil, A. (1972a). *Casa y urbanismo en la España Antigua I*. Valladolid.

Balil, A. (1972b). "Casa y urbanismo en la España Antigua II. Casa familiar y vivienda colectiva en la España Romana." *Boletín del seminario de estudios de arte i arqueología, Universidad de Valladolid XXXVIII*: 55-131.

Balil, A. (1973). *Casa y urbanismo en la España antigua III*. Valladolid.

- Balil, A. (1974). *Casa y urbanismo en la España antigua IV*. Santiago de Compostela.
- Balty, J. (1959). "Etudes sur la Maison Carrée de Nimes, 2." *Latomus*, 18: 399-432.
- Balty, J. (1984). "La Maison aux consoles." Apamée de Syrie. Bilan des recherches archéologiques, 1973-1979. Aspects de l'architecture domestique d'Apamée: 19-40
- Balty, J. (1989). "La maison urbaine en Syrie." *Archéologie et histoire de la Syrie II. La Syrie de l'époque achéménide à l'avènement de l'Islam*. Saarbrück.: 407-422.
- Barral, X. (1978). *Les mosaïques romaines et médiévales de la Regio Laitana*. Barcelona.
- Barral, X. (1979). "Els mosaics d'Empúries. Informació preliminar." *Faventia* 1: 71-76.
- Barral, X. (1980). "La preparació del Corpus de mosaics d'Empúries." *Ampurias* 41-42: 463-465
- Barral, X. (1989). "La història moderna del mosaic del sacrifici d'Ifigènia d'Empúries." *Empúries* 48-50, I: 94 - 99.
- Barral, X. i Navarro, R. (1975). "Un motivo de orla italico. Las representaciones de murallas en los Mosaicos romanos de Hispania." *Boletín del seminario de estudios de arte i arqueología, Universidad de Valladolid XL-XLI*: 503-522.
- Bastet, F. i De Vos, M. (1979). *Proposta per una classificazione del terzo stile pompeiano* Roma.
- Bea, D. (2008). "El port romà de Tarraco. Aportacions historiogràfiques i noves interpretacions. La intervenció arqueològica als solars de l'U.A. 15 de Tarragona (Tarragonès)." *Citerior. Arqueologia i ciències de l'Antiguitat*.: 149-185.
- Bedello, M. (1999). "Mobili in un interno." *Mededelingen van het Nederlands Instituut te Rome*. 58: 209-218.

- Bejor, G. (1998). "Contributi cirenaici alla storia della casa greca in età romana." *E. Catani i S.M. Marengo (eds). La Cirenaica in età antica. Roma.:* 35-42.
- Belarte, C. (1996). "L'estudi de la casa protohistòrica a Catalunya i àrees adjacents: proposta tipològica i terminològica." *Pyrenae n°27:* 103-115.
- Belarte, C. (1997). *Arquitectura domèstica i estructura social a la Catalunya protohistòrica. Arqueo Mediterrània 1.* Barcelona.
- Belot, E. (1984). "La peinture murale romaine provinciale dans le Nord, Pas-de-Calais." *Catalogue Exposition Valennciennes.*
- Beltrán, J. (1998). "La elaboración del vino en el mundo romano: una instalación urbana de producción de vino en Barcino." *El vi a l'antiguitat: economia, producció i comerç al Mediterrani occidental. 2on Col·loqui Internacional d'Arqueologia Romana. Monografies Badalonines 14. Badalona.:* 277-288.
- Beltrán, J. (2001). "Continuïtat i canvi en la topografia urbana. Els testimonis arqueològics del quadrant nord-est de la ciutat." *Beltrán, J. (dir.). De Barcino a Barcinona (segles I-VII). Les restes arqueològiques de la plaça del Rei de Barcelona. Barcelona.:* 96-107.
- Beltrán, J. (2005). "Molina, J i Sánchez, MJ (coord.). La *cetaria* de Barcino. Una factoria de salazón del siglo III d.C. en el yacimiento de la Plaza del Rey de Barcelona. Santa Pola." *III Congreso internacional de estudios históricos. El Mediterráneo: La cultura del mar y la sal.* 191-197.
- Beltrán, J. (2006). "El urbanismo romano y tardoantiguo de Barcino (Barcelona): Una aportación a la topografía de la colonia." *Civilización. Un viaje a las ciudades de la España Antigua. Alcalá de Henares.:* 87-96.
- Beltrán, J. (2007). "La via *sepulchralis* de la plaza vila de Madrid. Un ejemplo del ritual funerario durante el alto imperio en la necrópolis occidental de Barcino." *Quaderns d'Arqueologia i Història de la ciutat de Barcelona. Època II any 2007 n°3:* 12-63.

Beltrán, J., Comas, M., Gurri, E. i Juan, J. (2006). "Noves aportacions sobre la producció de vi a la Laietània romana: instal·lacions vinícoles i anàlisis de residus." *Quaderns d'Arqueologia i Història de la ciutat de Barcelona. Època II any 2006 n°2*: 92-107.

Beltrán, M. (1991). "La colonia Celsa." *La Casa Urbana Hispanorromana. Ponencias y comunicaciones. Saragossa.*: 131-161.

Beltrán, M. (2003). "La casa hispanorromana. Modelos." *Bolskan, n°20*: 13-66.

Beltrán, M. i Mostalac, A. (1996). "La Casa romana en Hispania." *la Maison urbaine d'époque romaine en Gaule Narbonnaise et dans les provinces voisines (actes du colloque d'Avignon, 11-13 novembre 1994).* Avinyó.: 53-60.

Beltrán, M. i Mostalac, A. (2007). "Arquitectura domèstica." *Beltrán, F. (ed.). Las capitales provinciales de Hispania.4. Zaragoza. Colonia Caesar Augusta. Roma.*: 71-83.

Beltrán, M., Mostalac, A. i Lasheras, J. (1984). *Colonia Victrix Iulia Lepida Celsa (Velilla de Ebro Zaragoza). 1. La arquitectura de la Casa de los Delfines.* Zaragoza.

Berges, M. i Navarro, R. (1974). "Un mosaico con tema de Muralla en Tarragona." *Pyrenae 10*: 165-173.

Bermudez, A. (1992). "El Taller escola de restauració y la rehabilitación de la muralla de Tarragona." *Acta Arqueològica de Tarragona, V (1991-92)*: 99-109.

Bermudez, A. (1993b). "Rambla Nova, 46, Tarragona." *Anuari d'intervencions arqueològiques a Catalunya. Època romana Antiguitat tardana. Campanyes 1982-1989.* Barcelona.: 244.

Bermúdez, A. (1993a). "C. del Governador González, 7. Jardí annex, Tarragona." *Anuari d'intervencions arqueològiques a Catalunya. Època romana Antiguitat tardana. Campanyes 1982-1989.* Barcelona.: 241.

Bermúdez, A., Flandes, E., Palau, R. i Pujante, P. (1994). "Intervencions arqueològiques a l'àrea central intramurs, sector central de la colònia Tarraco." Dupré, X. (coord.). *La ciutat en el món romà, Actes del XIVè Congrés Internacional d'Arqueologia Clàssica de Tarragona (1993), vol.2. Tarragona.*: 61-62.

Bermúdez, A., Palau, R., Pujante, P., Flandes, E., Parra, P. i Escoda, C. (1990). *Memoria de la intervención arqueológica efectuada en el solar situado en la calle Gobernador González nº7 (junio-julio de 1990). Mecanoscrit memòria d'intervenció arqueològica dipositada a la Direcció General del Patrimoni Cultural, Generalitat de Catalunya.* Tarragona.

Bermudez, A., Pujante, P., Flandes, E. i Palau, R. (1989). "Excavacions arqueològiques a l'àrea central intramurs de Tarraco: intervenció al solar situat a Governador González, 10." *XXXV Assemblée Intercomarcal d'Estudiosos de Catalunya, Valls.*: 123-134.

Blanco, A. (1978). *Mosaicos Romanos de Merida.* Madrid.

Boarghini, G. (2004). *Marmi antichi.* Roma.

Bollmann, B. (2001). "Les collèges religieux et professionnels romains et leurs lieux de réunion à Ostie." J-P Descoendres (dir.). *Ostia: port et porte de la Rome antique.* Ginebra.: 172-178.

Bonini, P. (2006). *La casa nella Grecia romana. Forme e funzioni dello spazio privato fra I e VI secolo.* Roma.

Bonini, P. i Rinaldi, F. (2003). "Gli ambienti di servizio." Gbedini, F., Bullo, S. i Zanovello, P. (eds.). *Amplissimae atque ornatissimae domus. (Aug., civ., II, 20, 26). L'edilizia residenziale nelle città della Tunisia romana. Antenor quaderni 2:* 189-220.

Bonnet, C. i Beltrán, J. (2000). "El primer grupo episcopal de Barcelona." Ripoll, G. i Gurt, J.M (eds). *Sedes Regiae (400-800 dC).* Barcelona.: 467-490.

Bonnet, C. i Beltrán, J. (2001). "Origen y evolución del conjunto episcopal de *Barcino*: de los primeros tiempos cristianos a la época visigoda." *Beltrán, J. (dir.). De Barcino a Barcinona (sigles I-VII). Les restes arqueològiques de la plaça del Rei de Barcelona. Barcelona.*: 74-93.

Bosch, M., Comas, M. i Padrós, P. (2001). "Baetulo: La ciutat romana y el seu territori. Intervencions arqueològiques període 1996-2001." *Genera, M (coord.). Actes de les Jornades d'Arqueologia i Paleontologia, comarques de Barcelona, La Garriga 29 i 30 de novembre, 1 de Setembre de 2001. Barcelona.*: 362-368.

Botet i Sisó, J. (1879). *Noticia històrica y arqueològica de l'antiga ciutat d'Emporion*. Madrid.

Bouet, A. (1996). "Les thermes des maisons urbaines en Gaule Narbonnaise." *La Maison urbaine d'époque romaine en Gaule Narbonnaise et dans les provinces voisines (actes du colloque d'Avignon, 11-13 novembre 1994). Avinyó.*: 169-183.

Bouet, A. (2003). *Les thermes privés et publics en Gaule Narbonnaise*. Roma.

Bouiron, M. (1996). "Glanum. Bouches-du-Rhône." *La Maison urbaine d'époque romaine en Gaule Narbonnaise et dans les provinces voisines (actes du colloque d'Avignon, 11-13 novembre 1994). Avinyó.*: 279-323.

Bowe, P. (2004). *Gardens of the Roman World*. Londres.

Bruneau, P. (1983). *Guide de Délos, 3ª Edició*. Paris.

Bruneau, P. i Ducat, J. (2005). *Guide de Délos*. Atenes.

Bullo, S. i Ghedini, F. (2003). *Amplissimae atque ornatissimae domus. (Aug., civ., II, 20, 26). L'edilizia residenziale nelle città della Tunisia romana. Antenore quaderni 2*. Roma.

Burés, L. (1998). *Les structures Hidràuliques a la ciutat antiga: L'exemple d'Empúries. Monografies Empúries n°10*. Barcelona.

Buxó, R. (1999). "Comentaris introductoris al paleopaisatge i restitució medioambiental." *Aquilué, X. (ed). Intervencions arqueològiques a Sant Martí d'Empúries (1994-1996). De l'assentament precolonial a l'Empúries actual (Monografies Emporitanes n°9)*. 87-88.

Buxó, R., Canal, D., Guitart, J., Pera, J. i Piqué, R. (2004). "Excavació de dos pous d'època romana a Guissona. L'explotació dels recursos vegetals a la ciutat de *Iesso* als segles I aC-II dC." *J.Guitart i J.Pera (eds). Iesso I. Miscel·lània Arqueològica. Barcelona.*: 213-278.

Campo, M. i Ruiz de Arbulo, J. (1989). "Conjuntos de abandono y circulación monetaria en la Neápolis emporitana" *Empúries 48-50, I*: 152-163.

Camps, E. i Santaaulària, J. (1982). *Guissona*. Barcelona.

Cantarellas, V. (2006). *La domus de l'heura, la domus dels dofins i el cardo maximus de Baetulo (Badalona)*. Treball de recerca. Institut Català d'Arqueologia Clàssica. Tarragona.

Caputo, P. (2005). "Una domus-villa urbana a Cuma, in Campania e il suo rapporto con la città." *Otium. Festschrift für Volker Michael Strocka*: 39-46.

Carandini, A. (1990). "Il Palatino e le aree residenziali." *M. Cristofani (ed.). La Grande Roma dei Tarquini*. Roma.: 97-99.

Caravale, A. i Toffoletti, I. (1997). *Anfore Antiche. Conoscerle e Identificarle*. Formello.

Carillo, J. R. (1995). "Las sedes de corporaciones en el mundo romano: un problema de identificación arqueológica." *Anales de Arqueología Cordobesa n°6*: 29-77.

Carreras, T. i Sáez, M. (ed.) (2007). *L'Esculapi: el retorn del Déu. Museu d'Arqueologia de Catalunya-Barcelona. Exposició del 27 d'Octubre al 17 de Febrer de 2008*. Barcelona.

Carrington, R. C. (1934). "Some ancient Italian countryhouses." *Antiquity*: 261 i ss.

Carrión, I. (1992). "Un tema recurrente de la pintura mural romana en el Museo de Ampurias." *Jiménez, JL (ed.). I Coloquio de pintura mural romana en España. Actas del Coloquio Valencia-Alicante, 9 -11 de febrer de 1989. Valencia.:* 81-86.

Carrión, I. i Santos, M. (1993). "Etude préliminaire de la maison 2B d'Emporiae. Programmes décoratifs et phases constructives," *Moormann, EM (ed.). Functional and spatial analysis of wall painting. Proceedings of the Fifth International International. Congress on Ancient Wall Painting, Amsterdam 8-12 Setember 1992. Leiden.:* 103-110.

Carrión, I. i Santos, M. (1995). "L'architecture et le décor du secteur de l'atrium de la Maison 2B d'Ampurias (Espagne)." *Actes des seminaires de l'association française de peintures murales antiques 1990-1991-1993, Aix-en-Provence, Narbonne, Chartes, (Revue archéologique de picardie N.spécial 10):* 111-118.

Cartocci, A. (2002). "Le domus di Volubilis. Struttura e decorazione degli edifici del quartiere sud ovest." *Annali della Facoltà di Lettere e Filosofia. Vol. XXIII:* 71-107.

Casas, J. i Ruiz de Arbulo, J. (1997). "Ritos domésticos y cultos funerarios. Ofrendas de huevos y gallináceas en villas romanas del territorio emporitano (s. III dC)." *Pyrenae n°28:* 211-227.

Castanyer, P., Sanmartí, E., Santos, M., Tremoleda, J., Benet, C., Carreté, J. M., Fàbrega, X., Remolà, J. A. i Rocas, X. (1993). "L'excavació del Kardo B. Noves aportacions sobre l'abandonament de la ciutat romana d'Empúries." *Cypsela X:* 159-194.

Castanyer, P. i Tremoleda, J. (1999). *La Vil·la romana de Vilanba : un exemple de l'ocupació i explotació romana del territori a la comarca del Pla de l'Estany.* Girona.

Castanyer, P. (ed.) (2003). *10 anys d'arqueologia a l'entorn d'Empúries, 1993-2002.* Girona.

Cau, M. i Chávez, M. (2003). "El fenómeno urbano en Mallorca en época romana: los ejemplos de *Pollentia* y *Palma*." *Mayurqa* 29: 27-49.

Cela, X. i Muñoz, V. (2000). *Memòria de la intervenció arqueològica d'urgència al carrer la Palma nº15, Mataró. Mecanoscrit memòria d'intervenció arqueològica dipositada a la Direcció General del Patrimoni Cultural, Generalitat de Catalunya*. Barcelona.

Cela, X. i Revilla, V. (2004). "La transició del *municipium* d'Iluro a *Alarona* (Mataró). Cultura material i transformació d'un espai urbà entre els segles V i VII dC." *Laietania* nº15.

Célié, M., Monteil, M., Piskorz, M. i Souq, F. (1996). "Nîmes." *La Maison urbaine d'époque romaine en Gaule Narbonnaise et dans les provinces voisines (actes du colloque d'Avignon, 11-13 novembre 1994)*. Avinyó.: 185-228.

Celis, R. (2005). "Las Lucernas." *Introducción al estudio de la cerámica romana*: 405-464.

Cerdà, J., García, J., Martí, C., Pujol, J., Pera, J. i Revilla, V. (1997). "El Cardo Maximus de la ciutat romana d'Iluro (Hispania Tarraconensis)." *Laietania* nº10, vol. 1-2.

Chazelles, C. A. (1990). "Les constructions en terre crue d'Empuries à l'époque romaine." *Cypsela* nº8: 101-118.

Clariana, J. F. (1984). "Notes sobre l'estructura urbana d'Iluro." *Faventia* nº6/1: 89-112.

Clariana, J. F., Clemente, M., Járrega, R. i Juhé, E. (1991). "Aportación al estudio de la arquitectura domèstica de Iluro (Mataró)." *La Casa Urbana Hispanorromana. Ponencias y comunicaciones*. Saragossa.: 49-55.

Clariana, J. F., Clemente, M., Járrega, R. i Juhé, E. (1993). "La arquitectura domèstica de la romana Iluro." *IX Sessió d'Estudis Mataronins*. Mataró.: 39-60.

Clariana, J. F. i Juhé, E. (1997). "Noves dades sobre el programa decoratiu de la domus de la Plaça Gran /Mataró)." *Actes de la XIII Sessió d'Estudis Mataronins*. Mataró.: 133-159.

Clarke, J. (2007). "Domestic decoration. Mosaics and stucco." *Dobbins, JJ i Foss PW (ed). The World of Pompeii*. Londres.: 323-335.

Clarke, J. R. (1991). *The Houses of roman Italy, 100 B.C. - A.D. 250. Ritual, space, and decoration*. Berkeley.

Coarelli, F. (1994). "Due fregi da Fregellae. Un documento storico della prima guerra Sirieca." *Ostraka 3*: 93-108.

Coarelli, F. i Pesando, F. (2006). *Rileggere Pompei. I. L'insula 10 della Regio VI. (Studi della Soprintendenza archeologica di Pompei. 12.)*. Roma.

Colominas, J. (1941). "Poblado ibérico de Guissona." *Ampurias III*: 35-38.

Comas, M. (1987). "Importació i exportació de vi a Baetulo: l'estudi de les àmfores." *El vi a l'antiguitat economia producció i comerç al mediterrani occidental. Actes I Col·loqui d'Arqueologia romana, Badalona 1985*. Barcelona.: 161-174.

Comas, M., Guitart, J. i Padrós, P. (1999). "Prehistòria i Història Antiga." *Història de Badalona. Monografies Badalonines, n°16*: 21-54.

Comas, M. i Juan, J. (2002). "Dues domus amb instal·lacions per a la producció de vi a la ciutat romana de Baetulo. Anàlisis arqueobotàniques i de residus orgànics." *Rivet, L i Sciallano, M (eds.). Vivre, produire et échanger: reflets méditerranéens. Mélanges offerts à Bernard Liou. Archéologie et histoire romaine 8*. Montagnac.: 451-456.

Comas, M. i Padrós, P. (1982). *Memòria campanya excavacions arqueològiques Baetulo 1982 (Badalona, Barcelonès). Jardí davant del viver municipal. Mecanoscrit memòria d'intervenció arqueològica dipositada a la Direcció General del Patrimoni Cultural, Generalitat de Catalunya*. . Barcelona.

Comas, M., Padrós, P. i Puerta, C. (1987). *Memòria d'intervenció arqueològica al Carrer Fluvià 23. Mecanoscrit memòria d'intervenció arqueològica dipositada a la Direcció General del Patrimoni Cultural, Generalitat de Catalunya*. Badalona.

Coromines, J. (1995). *Onomasticon Cataloniae. Els noms de lloc i noms de persona de totes les terres de llengua catalana. Vol. IV*. Barcelona.

Cortés, A. (2004). Estudi estratigràfic d'una *Domus* alt-imperial al Parc Arqueològic de Guissona. Treball de recerca. Ciències de l'Antiguitat i de l'Edat Mitjana, UAB - Institut Català d'Arqueologia Clàssica. Bellaterra.

Cortés, R. i Gabriel, R. (1985). *Tarraco: Recull de dades Arqueològiques*. Barcelona.

Cottica, D. (1994). "La casa urbana in Britannia e la sua evoluzione: una breve analisi complessiva." *Rivista di archeologia* n°18: 90-104.

Crema, L. (1959). *L'architettura romana*. Torino.

Croisille, J.-M. (2005). *La peinture romaine*. Paris.

Cuyàs i Tolosa, J. (1977). *Història de Badalona, Volum III*. Badalona.

Dasca, A., Bermudez, A., Palau, P. i Pujante, P. (1991). *Memòria de l'excavació del C/Fortuny n°12-14 (1990). Mecanoscrit memòria d'intervenció arqueològica dipositada a la Direcció General del Patrimoni Cultural, Generalitat de Catalunya*. Tarragona.

DDAA (1991). *La Casa urbana hispanoromana: ponències i comunicacions*. Zaragoza.

DDAA (1996). *La Maison urbaine d'époque romaine en Gaule narbonnaise et dans les provinces voisines (actes du colloque d'Avignon: 11-13 novembre 1994). Volum I-II*. Avinyó.

DDAA (2003). *Baetulo ciutat romana*. Badalona.

De Albentiis, E. (1990). *La casa dei romani*. Milano.

De Chazelles, C.-A. (1990). "Les constructions en terre crue d'Empúries à l'époque romaine." *Cypselia VIII*: 101-118.

De Franciscis, A. (1956). "S. Maria Capua Vetere. Resti di abitazioni." *Notizie degli scavi di Antichità 10*: 65-79.

De Kind, R. E. L. B. (1998). *Houses in Herculaneum*. Amsterdam.

De Soto, P. (2006). La xarxa de comunicació romanes a l'actual Catalunya. Treball de recerca. Doctorat Interuniversitari en Arqueologia Clàssica 2004-2006, Institut Català d'Arqueologia Clàssica. Tarragona.

De Vos, A. i. M. (1982). *Pompei, Ercolano, Stabia. Guide archeologiche Laterza 11*, direttore F. Coarelli. Roma.

DeLaine, J. (1996). "The Insula of the Paintings. A model for the economics of construction in Hadrianic Ostia." *Roman Ostia*: 141-156.

DeLaine, J. (1999). "High Status *Insula* Apartments in Early Imperial Ostia - a Reading." *Mededelingen van het Nederlands Instituut te Rome 58*: 175-189.

DeLaine, J. (2004). "Designing for a market. Medianum apartments at Ostia." *Journal of Roman Archaeology n°17*: 146-176.

Díaz, M., Macías, J. i Teixell, M. I. (2005). "Intervencions al Carrer Sevilla núms.12-14. Noves dades per a l'evolució urbana del "casc antic" de Tàrraco. ." *Butlletí Arqueològic. Ep. V*, 27:47-103.

Díaz, M. i Macías, J. M. (2000). "Excavacions arqueològiques en el carrer del Gasòmetre, núm.36." *Ruiz de Arbulo (ed). Tàrraco 99. Arqueologia d'una capital provincial romana. Tarragona.*: 107-110.

Díaz, M. i Puche, J. (2003). "El proceso de urbanización de la Tarraco republicana: los niveles constructivos del colector principal de la ciudad." *Revista d'Arqueologia de Ponent* n°11: 291-319.

Dickmann, J. (1997). "The peristyle and the transformation of domestic space in Hellenistic Pompeii." *Laurence, R i Wallace-Hadrill, A (eds). Domestic space in the roman world: Pompeii and Beyond. Journal of Roman Archaeology. Supplementary series n° 22*: 121-136.

Dickmann, J. (1999). *Domus frequentata. Anspruchsvolles Wohnen im pompejanischen Stadthaus, vol. I-II*. Munic.

Dickmann, J. i Pirson, F. (2001). "Abitare e lavorare nell'antica Pompei. L'indagine nella Casa dei Postumii tra archeologia e tutela." *Pompei tra Sorrento e Sarno. Atti del terzo e quarto Ciclo di conferenze di geologia, storia e archeologia. Pompei, gennaio 1999 - maggio 2000. Roma.*: 63-85.

Dickmann, J. i Pirson, F. (2005). "Il progetto Casa dei Postumii. Un complesso architettonico a Pompei come esemplificazione della storia dell'insediamento, del suo sviluppo e delle sue concezioni urbanistiche." *Nuove ricerche archeologiche a Pompei ed Ercolano. Atti del convegno internazionale, Roma 28 - 30 novembre 2002. Nàpols.*: 156-169.

Dobbins, J. i Foss, P. (eds.). (2007). *The World of Pompeii*. Londres.

Domínguez, A. J. (1986). "La ciudad griega de Emporion y su organización política." *Archivo español de arqueología* 59 / 153-154: 3 -12.

Dunbabin, K. M. D. (1991). "Triclinium and Stibadium." *Slater, WJ (ed.). Dining in a Classical Context. Ann Arbor.*: 121-148.

Dunbabin, K. M. D. (1999). *Mosaics of the greek and roman world*. Cambridge.

Dunbabin, K. M. D. (2003). *The Roman banquet. Images of conviviality*. Cambridge.

Dúran, A. (1943). "Vestigios de la Barcelona romana en la Plaza del Rey." *Ampurias* V: 53-77.

Duran, E. (1984). *Lluís Ponç D'Icard i el "Llibre de les grandeses de Tarragona"*. Barcelona.

Durán, M. (1993). *Iconografía de los moasicos romanos en la Hispania alto-Imperial*. Barcelona.

Dwyer, E. (1991). "The Pompeian Atrium House in the Theory and in Practice." *Gazda, EK i Haeck, AE (eds.). Roman art in the private sphere: new perspectives on the architecture decor of the Domus, Villa and Insula; Ann Arbor:* 25-48.

Ehrhardt, W. (2004). *Häuser in Pompeji, 12. Casa delle nozze d'argento (V 2, i)*. Munic.

Ehrhardt, W. (2005). "Zur Geschichte des rhodischen Peristyls. Das Peristyl in der Casa delle Nozze d'argento in Pompeji." *Mols, S.T.A.M. i Moormann, EM (eds.). Omni pede stare. Saggi architettonici e circumvesuviani in memoriam Jos de Waele. Nàpols:* 257-270.

Ellis, S. (1999). "Theories of circulation in Roman houses." *Leslie, A (ed.). Theoretical Roman archaeology and architecture. Glasgow:* 75-98.

Ellis, S. (2000). *Roman Housing*. Londres.

Ennaifer, M. (1976). *La cite d' Althiburos et l'Edifice des Asclépieia*. Tunis.

Eschebach, H. (1982). "Die Casa di Ganimede in Pompeji VII 13,4." *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, n°89:* 229-313.

Etienne, R. (1960). *Le quartier nord-est de Volubilis.* Paris

Étienne, R. (1967). *La vie quotidienne à Pompei*. Roma.

Evans, E. (1978). "A group of atrium houses without side rooms in Pompei." *British Archaeological Reports, Supp. Ser. 41:* 175-191.

Farrar, L. (1996). "Gardens of Italy and the western provinces of roman empire. From the 4th century BC to the 4th century AD." *British Archaeological Reports, Super. Ser. 650*.

Fernandez-Galiano, D. (1992). *Las Villas hispanoromanas*. Madrid.

Fernández-Vega, P. A. (1994). "Las áreas periurbanas de las ciudades altoimperiales romanas. Usos del suelo y zonas residenciales." *Hispania Antiqua vol. XVIII*:141-158.

Fernández-Vega, P. A. (2001). "La casa de atrio en la España Romana." *Hernández, L; Sagredo, L i Solana, JM (eds.). Actas del I congreso internacional de historia antigua "La península Ibérica hace 2000 años"*. Valladolid.: 681-697.

Fernández-Vega, P. A. (2003). *La casa romana*. Madrid.

Fernandez Castro, M. C. (1982). *Villas romanas en España*. Madrid.

Ficuciello, L. (2000). "Le case. Sacavo di strutture abitative nel quartiere occidentale databili tra l'età arcaica e l'età romana." *Paestum. Scavi, studi, ricerche. Bilancio di un decennio, 1988-1998*. Paestum.: 172-176.

Gallart, J., Junyent, E., Pérez, A. i Rafel, N. (1985). *L'arqueologia a la ciutat de Lleida 1975-1985*. Lleida.

Gamer, G. i (1989). *Formen römischer Altäre auf der Hispanischen Halbinsel*. Magúncia.

Gandía, E. (1937). "Diaris d'Excavació."

Garcés, I., Molist, N. i Solias, J. (1989). "Les excavacions d'urgència a Iesso (Guissona, la Segarra)." *Excavacions arqueològiques d'urgència a les comarques de Lleida, 9*. Barcelona.: 108-124.

Garcés, I., Molist, N. i Solias, J. (1998). "Aportacions al coneixement de la topografia urbana de *Iesso* (Guissona, la Segarra)." *Mayer, M; Nolla, JM i Pardo, J. De les estructures indígenes a l'organització provincial romana de la Hispània Citerior (Annexos, 1). Barcelona.:* 229-244.

García-Bellido, M. P. (1994). "Las relaciones económicas entre Massalia, Emporion y Gades a través de la moneda." *Cabrera, P; Olmos, R; Sanmartí E (coord.). Iberos y Griegos: lecturas desde la diversidad. Simposio internacional celebrado a Ampurias, 3 al 5 de Abril de 1991. Huelva.:* 115-149.

García, D. (1994). "Une maison à cour de plan méditerranéen de la fin de l'Age du fer à Lattes (l'îlot 9 au IIe s.av.n.è.)." *LATTARA* 7: 155-169.

García, J., Martín, A. i Cela, X. (2000). "Nuevas aportaciones sobre la romanización en el territorio de *Iluro* (*Hispania Tarraconensis*)." *Empúries* 52: 29-54.

García, J., Miró, N. i Revilla, E. (2003). "Un context paleoandalusí a l'excavació de l'Arxiu Administratiu de Barcelona (1998)." *II Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya. Sant Cugat del Vallès 18-21 d'Abril de 2002. Volum I. Sta. Margarida de Montbui.:* 363-380.

Gazda, E. K. (ed.) (1994). *Roman art in the private sphere. New Perspectives on the Architecture and Decor of the Domus, Villa, and Insula.* Ann Arbor.

George, M. (1995). "The typology of domestic architecture in Roman Spain." *Journal of Roman Archaeology, vol.8:* 461-464.

George, M. (1997). *The roman domestic architecture of northern Italy. British Archaeological Reports, Supp. Ser. 670.* Oxford.

Ghedini, F. (2003). "La casa romana in Tunisia fra tradizione e innovazione." *Amplissimae atque ornatissimae domus. L'edilizia residenziale nelle città della Tunisia romana. S.Bullo i F. Ghedini (eds) Roma.:* 315-356.

Gil, I., Lorient, A., Morán, M., Payà, X. i Pérez, A. (2001). "De la *Iltirta* prerromana a la *Ilerda* tardorromana. Nuevos datos tras dos décadas de investigación continuada en Lèrida." *AEspA* 74: 161-181.

Gimeno, J. (1991). *Estudios de arquitectura y urbanismo en las ciudades romanas del nordeste de Hispania*. Madrid

Gnoli, R. (1988). *Marmora Romana*. Roma.

Gómez, A. (2006). La arquitectura domèstica urbana en època romana en la *Provincia Baetica*. Tesi Doctoral. Facultad de Humanidades. Universidad de Huelva.

Gómez, J. (1997). *Edición y comentario de las inscripciones sobre mosaico de Hispania: inscripciones no cristianas*. Roma.

González, I. i Velázquez, I. (2005). *Ingeniería romana en Hispania. Historia y técnicas constructivas*. Madrid.

Gorges, J. G. (1979). *Les villas hispano-romaines. Inventaire et problématique archéologique* Paris.

Goudineau, C. (1979). *Les fouilles de la Maison au Douphin. Recherches sur la romanisation de Vaison-la-Romaine. Gallia, Supp. 37*. Paris.

Graham, J. W. (1966). "Origins and Interrelations of the Greek House and the Roman House." *Phoenix* n°20: 3-31.

Grahame, M. (1997). "Public and private in the Roman house: the spatial order of the *Casa del Fauno*." Laurence, R i Wallace-Hadrill, A (eds). *Domestic space in the roman world: Pompeii and Beyond. Journal of Roman Archaeology. Supplementary series n° 22*: 137-164.

Granados, J. O., Manera, E. i Sol, J. (1977). "Notas sobre Barcelona: sector B de la plaza de San Miguel." *Crónica del XIV Congreso Nacional de Arqueología, vol. 20. Saragossa*: 1105-1112.

Granados, J. O. i Rodà, I. (1980). "Restos de una casa romana en el Patio del palacio arzobispal de Barcelona." *Noticiario Arqueologico Hispànico* 9: 449-464.

Granados, O. (1994). "Estructura urbana de la ciutat romana." *Història de Barcelona. 1. La ciutat antiga. Barcelona*: 140-201.

Grimal, P. (1990). *I giardini di Roma Antica*. Milà.

Gros, P. (2006). *L'Architecture romaine, 2. Maisons, palais, villas et tombeaux. Les Manuels d'Art et d'Archéologie Antiques. 2e Ed.* Paris.

Gudiol, J. (1931). *Nocions d'Arqueologia Sagrada Catalana. Vol 1*. Barcelona.

Güell, M., Diloli, J. i Piñol, L. (1994). "Noves aportacions al coneixement de la Tàrraco tardo-republicana: el carrer de Lleida, 27." *Tribuna d'Arqueologia 1992-1993*: 107-113.

Güell, M. i Piñol, L. (1994). "El carrer Lleida, 27. Noves dades per l'estudi de la Tàrraco tardo-republicana." Dupré, X. (coord.). *La ciutat en el món romà, Actes del XIVè Congrés Internacional d'Arqueologia Clàssica de Tarragona (1993), vol.2. Tarragona*: 184-185.

Guidobaldi, F. (1985). "Pavimenti in *opus sectile* di roma e dell'area romana: proposte per una classificazione e criteri di datazione." *Marmi Antichi. Problemi d'Impiego, di restauro e d'identificazione. Roma*: 171-233.

Guidobaldi, F., Olevano, F. i Trucchi, D. (1994). "Classificazione preliminare dei *Sectilia pavimenta* di Pompei." *batalla, CM (ed.). VI Coloquio internacional sobre mosaico antiguo. Palencia-Mérida Octubre 1990. Guadalajara*: 49-61.

Guidobaldi, M. i Pesando, F. (2006). *Gli Ozi di Ercole: Residenze di lusso a Pompei ed Ercolano*. Roma.

- Guidobaldi, M. P. i Pesando, F. (2007). "I giardini nelle residenze di lusso romane: la documentazione dell' area vesuviana. ." *di Pasquale, G i Paolucci, F (eds.). Il giardino antico da Babilonia a Roma. Scienza, arte e natura. Liorna.*: 118-127.
- Guiral, C. (2000). "La pintura romana en España: aportaciones recientes." *Nogales, T (ed.). La pintura romana antigua. Actas del coloquio Internacional. Museo Nacional de Arte Romano (septiembre 1996), Mérida.*: 21-35.
- Guitart, J. (1976). *Baetulo. Topografía arqueológica, urbanismo e Historia. Monografias Badalonesas 1.* Barcelona.
- Guitart, J. (1993). "La ciudad romana en el ámbito de Catalunya." *La ciudad hispanorromana, Barcelona.*: 54-83.
- Guitart, J. (1997). "L'antiga Iesso: seqüència evolutiva constatada a l'excavació del Camp Primer." *Hispania i Roma. D'August a Carlemany (Annals de l'Institut d'Estudis Gironins, 1996-1997 vol. XXXVII). Girona.* 815-823.
- Guitart, J. (1998). "Arquitectura civil i urbanisme a Catalunya a l'època romana." *Barral, X (dir.). Art de Catalunya, Urbanisme, arquitectura civil i industrial. Barcelona.* 26-67.
- Guitart, J. (2003). "L'arqueologia clàssica en l'obra de Puig i Cadafalch." *Balcells, A. (ed). Puig i Cadafalch i la Catalunya contemporània. Barcelona.*: 41-51.
- Guitart, J. (2006). "Iluro, Baetulo, Iesso, and the Roman town model in Catalunya." *Abad,L; Keay, S i Ramallo, S. (eds.). Early Roman Towns in Hispania Tarraconensis. Journal of Roman Archaeology. Supplementary series n° 62.* 51-61.
- Guitart, J. (2007). "L'utilisation de l'eau en Catalogne romaine: les cas de Iesso (Guissona)." *Brun, JP i Fiches, JL (eds). Énergie Hydraulique et machines élévatrices d'eau durant l'antiquité. Actes du Colloque Interenational organisé par l'Établissement public de coopération culturelle Pont du Gard et le Centre Jean Bérard, Vers-Pont-du-Gard 20-22 septembre 2006. Nàpols.*: 33-49.

Guitart, J. (2008). *L'arqueologia i els orígens de les ciutats romanes de Catalunya. Discurs d'ingrés de l'acadèmic electe Il·lm. Sr. Dr. Josep Guitart i Duran, llegit a la sala d'actes de l'Acadèmia el 17 de Setembre del 2008. Discurs de contesta de l'acadèmic numerari Il·lm. Sr. Antoni Pladevall i Font. Reial Acadèmia catalana de Belles arts de Sant Jordi*. Barcelona.

Guitart, J. i Padrós, P. (1986). "Distribución espacial de la vivienda en el urbanismo tardo-republicano y augusteo: el modelo constatado en Baetulo (Badalona)." *Arqueología Espacial*, 4: 77-95.

Guitart, J., Padrós, P. i Fonollà, A. (1993). "Aproximació a l'esquema urbanístic fundacional de la ciutat romana de Baetulo (Badalona)." *Dupré, X. (coord.). La ciutat en el món romà, Actes del XIVè Congrés Internacional d'Arqueologia Clàssica de Tarragona (1993), vol.2. Tarragona.*: 188-191.

Guitart, J., Padrós, P. i Puerta, C. (1991). "La casa urbana en Baetulo." *La Casa Urbana Hispanorromana. Ponencias y comunicaciones. Saragossa.*: 35-47.

Guitart, J., Pera, J. i Ros, J. (2004). "Arqueologia a l'antiga ciutat romana de Iesso (Guissona, Lleida)." *Guitart, J i Pera, J (eds). Primer simposi. Patrimoni i turisme cultural. Arqueologia viva de les ciutats de l'antiguitat. Barcelona.*: 153-192.

Guitart, J. i Prevosti, M. (1982). "Guissona." *Excavacions arqueològiques a Catalunya en els darrers anys. Barcelona.*: 365-366.

Guitart, J. i Ros, J. (2004). "El museu de Guissona Eduard Camps: Un centre d'interpretació per a apropar-se al coneixement de la ciutat romana de Iesso." *Guitart, J i Pera, J (eds). Primer simposi. Patrimoni i turisme cultural. Arqueologia viva de les ciutats de l'antiguitat. Barcelona.*: 193-204

Gurt, J. i Godoy, C. (2000). "Barcino, de sede imperial a Urbs Regia en época Visigoda." *Ripoll, G i Gurt, JM (eds.) Sedes Regiae (400-800 dC). Barcelona.*: 425-466.

- Guyon, J., Nin, N., Rivet, L. i Saulnier, S. (1996). "Aix-en-Provence." *La Maison urbaine d'époque romaine en Gaule Narbonnaise et dans les provinces voisines (actes du colloque d'Avignon, 11-13 novembre 1994)*. Avignon.:9-65.
- Hales, S. (2003). *The roman house and social identity*. Cambridge.
- Helg, R. (2005). "Abitazioni atipiche a Pompei. Le regiones I e II." *Quilici, L i Quilici Gigli, S (eds.)*. *La forma della città e del territorio*, 2. Roma.: 147-167.
- Hernández-Gasch, J. (2006). "The *Castellum* of *Barcino*: from its early roman empire origins as a monumental public place to the late antiquity fortress." *Quaderns d'Arqueologia i Història de la ciutat de barcelona*. Època II any 2006 n°2: 74-91.
- Hirschfeld, Y. (1997). *Dwelling houses in Roman and Byzantine Palestine*. Jerusalem.
- Hoffmann, A. (1980). "Ein Beitrag zum Wohnen im vorrömischen Pompeji." *Architectura. Zeitschrift für Geschichte der Baukunst n° 10*: 1-14.
- Hoffmann, A. (1984). "L'architettura." *Zevi, F (ed.)*. *Pompei 79. Raccolta di studi per il decimonono centenario dell'eruzione vesuviana*. Nàpols.: 97-118.
- J.Overbeck (1884). *Pompeji in seinen Gebäuden, Alterthumern und Kunstwerken*. Leipzig.
- Jansen, G. (1992). "Water systems and Sanitation in the Houses of Herculaneum." *Mitteilungen Leichtweis Institut 117*: 450-468.
- Jansen, G. (1994). "Sewers and Tapwater as urban innovations at Herculaneum." *Dupré, X. (coord.)*. *La ciutat en el món romà, Actes del XIVè Congrés Internacional d'Arqueologia Clàssica de Tarragona (1993)*, vol.2. Tarragona.: 218-220.
- Jansen, G. (1996). "Die Verteilung des Leitungswassers in den Häusern Pompejis." *De Haan, N i Jansen, G (eds.)*. *Cura Aquarum in Campania. Bulletin Antieke Beschaving, Supplement 4*: 47-50.

Jansen, G. (1997). "Private Toilets at Pompeii: Appearance and Operation." *Bon, SE i Jones, R (eds.). Sequence and Space in Pompeii. Oxford*: 121-143.

Jashemski, W. F. (1993). *The Gardens of Pompeii, Herculaneum and the Villas Destroyed by Vesuvius*. Nova York.

Jashemski, W. F. (1996). "The Use of Water in Pompeian Gardens." *De Haan, N i Jansen, G (eds.). Cura Aquarum in Campania. Bulletin Antieke Beschaving. Supplement 4*: 51-57.

Jashemski, W. F. (2007). "Gardens." *Dobbins, JJ i Foss PW (ed). The World of Pompeii. Londres*: 487-498.

Jiménez, J. i Ribera, A. (eds.) (2002). *Valencia y las primeras ciudades romanas de Hispania*. Valencia.

Jones, R. i Robinson, D. (2004). "The making of an élite house. The house of the Vestals at Pompeii." *Journal of Roman Archaeology n°17*: 107-130.

Jones, R. i Robinson, D. (2005). "The economic development of the commercial triangle (VI. i. 14-18, 20-21)." *Nuove ricerche archeologiche a Pompei ed Ercolano. Atti del convegno internazionale, Roma 28-30 novembre 2002. Nàpols*: 270-277.

Junyent, E. i Pérez, A. (1995). "Los restos de la Plaza Sant Joan de Lleida II." *Revista d'Arqueologia de Ponent n°5*: 211-248.

Kent, S. (ed.) (1990). *Domestic Architecture and the Use of Space. An interdisciplinary cross-cultural study*. Cambridge.

Lamboglia, N. (1973). "La formazione del municipio di Emporiae." *Rivista di Studi Liguri, XXXIX* 21-35.

Laurence, R. i Wallace-Hadrill, A. (eds.) (1997). *Domestic space in the Roman world. Pompeii and beyond. Journal of Roman Archaeology. Supplementary series, 22*. Portsmouth.

- Lazzarini, L. (2004). *Pietre e Marmi Antichi*. Pàdua.
- Leach, E. (2003). "The archaeology of the roman fullonica." *Journal of Roman Archaeology* n°16, 2: 442-446.
- Leach, E. W. (1997). "Oecus on Ibycus: Investigating the Vocabulary of the Roman House." *Bon, SE i Jones, R (eds.). Sequence and Space in Pompeii*. Oxford.: 50-72.
- Lemaire, A., Robert, R. i Bragantini, I. (2000). "Le case. Per lo studio delle case romane di Paestum." *Paestum. Scavi, studi, ricerche. Bilancio di un decennio, 1988-1998*. Paestum.: 157-176.
- Ling, R. (2003). "La casa del Menandro." *Stefani, G. (ed). Menander. La casa del Menandro di Pompei*. Milà.: 10-45.
- Lo Tennero, G. (2003). "L'arte dei Giardini e il ruolo dell'architetto nel disegno dei viridaria delle domus ad atrio e peristilio nel "De architectura" di Vitruvio." *Ciotto, G (ed). Vitruvio nella cultura architettonica antica, medievale e moderna. Atti del convegno internazionale di Genova, 5-8 nov. 2001*. Gènova.: 164-170.
- López, A. (2001). "Un cuenco de paredes finas con decoración a molde e inscripción procedente de Baetulo (Badalona)." *Sylloge Epigraphica Barcinonensis IV*, 9: 103-113.
- López, G. (2005). "Narciso y otras imágenes reflejadas en los mosaicos hispano-romanos." *Morlier, H (ed). La Mosaïque gréco-romaine. Actes du IX colloque international pour l'étude de la mosaïque antique et médiévale (Roma 5-10 novembre 2001)*. École Française de Rome. Roma.: 959-973.
- López, J. (2006). *Les basíliques paleocristianes del suburbi occidental de Tarraco. El temple septentrional i el complex martirial de Sant Fructuós*. Tarragona.
- Lorencio, C., Puig, F. i Julià, M. (1987). "Enterraments infantils a l'edifici imperial de la Magdalena (Lleida)." *Mayer, M; Nolla, JM i Pardo, J. De les estructures indígenes a l'organització provincial romana de la Hispània Citerior (Annexos, 1)*. Barcelona.: 278-282.

Loriente, A. i Oliver, A. (1992). *L'antic Portal de Magdalena. Monografies d'Arqueologia Urbana de Lleida n°4*. Lleida.

Loriente, A., Oliver, A. i Pérez, A. (1993). "El municipium de Ilerda y Medina Larida. Diez años de Arqueologia Urbana en Lleida." *Revista de Arqueologia, n° 149*: 16-25.

Lostal, J. (1992). *Los Miliarios de la Provincia tarraconense (conventos tarraconense, cesaraugustano, cluniense y cartaginense)*. Saragossa.

Low, S. M. i Chambers, E. (eds.) (1989). *Housing, culture, and design: a comparative perspective*. Filadèlfia.

Macias, JM. (1999). *La ceràmica comuna tardoantiga a Tàrraco. Anàlisi tipològica i històrica (segles V-VII)*. *Tulcis. Monografies Tarragonines 1*. Tarragona.

Macias, JM. (2000). "L'urbanisme de Tàrraco a partir de les excavacions de l'entorn del fòrum de la ciutat." *Ruiz de Arbulo (ed). Tàrraco 99. Arqueologia d'una capital provincial romana*. Tarragona.: 83-106.

Macias, JM. (2004a). "Arquitectura domèstica." *Dupré, X. (ed). Las Capitales Provinciales de Hispània.3.Tarragona - Colonia Iulia Urbs Triumphalis Tarraco*. Roma.: 73-81.

Macias, JM. (2004b). *Les termes públiques de l'àrea portuària de Tàrraco. Carrer de Sant Miquel de Tarragona. Documenta 2*. Tarragona.

Macias, JM. i Adserias, M. (1996). *Memòria de la intervenció arqueològica realitzada en el solar núm.12 del carrer de Fortuny, Tarragona (Tarragonès)*. *Anys 1993 i 1994. Mecanoscrit memòria d'intervenció arqueològica dipositada a la Direcció General del Patrimoni Cultural, Generalitat de Catalunya*. Tarragona.

Macias, JM., Fiz, I., Piñol, L., Miró, M. T. i Guitart, J. (2007a). *Planimetria arqueològica de Tàrraco. Documenta 5. Atlas d'Arqueologia Urbana 2. Treballs d'arqueologia Urbana 1*. Tarragona.

Macias, JM., Menchon, J., Muñoz, A. i Teixell, I. (2007b). "Excavaciones en la catedral de Tarragona y su entorno: avances y retrocesos en la investigación sobre el Culto Imperial." *Nogales, T i González, J (eds.). Culto Imperial: política y poder. Actas del Congreso Internacional, 18-20 de Mayo, 2006, Mérida. Roma.:* 764-787.

Macias, JM. i Puche, J. (1997). "Noves excavacions a la part baixa de Tarragona. Dades per l'evolució urbanística de la ciutat romana." *Tribuna d'Arqueologia 1995-1996:* 149-163.

Macias, JM. i Remolà, JA. (2004). "Topografía y evolución urbana." *Dupré, X. (ed.). Las Capitales Provinciales de Hispània.3.Tarragona - Colonia Iulia Urbs Triumphalis Tarraco. Roma.:* 27-40.

Maiuri, A. (1973). *Alla ricerca di Pompei preromana.* Nàpols.

Mansuelli, G. (1963). "La casa etrusca di Marzabotto." *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, n°70:* 44-62.

Mar, R. (1995). "Las casas de atrio en Pompeya. Cuestiones de tipología." *Archeologia classica : rivista del Dipartimento di Scienze storiche archeologiche e antropologiche, n°47:* 103-137.

Mar, R. i Ruiz de Arbulo, J. (1986). "El foro republicano de Empúries. Metrología y composición." *6è Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà 1984:* 367-374.

Mar, R. i Ruiz de Arbulo, J. (1988). "Sobre el ágora de *Emporion*." *Archivo español de arqueología 61:* 39-60.

Mar, R. i Ruiz de Arbulo, J. (1993). *Ampurias romana. Història, arquitectura y arqueología.* Sabadell.

Marcet, R. i Sanmartí, E. (1990). *Empúries.* Barcelona

Martín, A. i García, J. (2002). "La romanización en el territorio de los layetanos y la fundación de la ciudad romana de Iluro (Hispania Tarraconensis)." *Jiménez, JL i Ribera, A. (coords.). Valencia y las primeras ciudades romanas de Hispania. Valencia:* 195-204

Martin, R. (1977). "Formation et développement de l'habitat en Gaule romaine"." *Duval, PM i Frézouls, E (eds).Thèmes de recherches sur les villes antiques d'Occident. Paris:* 173-183.

Martins, M. (2004). "Urbanismo e Arquitectura em *Bracara Augusta*. Balanço dos contributos da Arqueologia Urbana." *Ruiz de Arbulo, J (ed.). Simulacra Romae. Roma y las capitales provinciales del Occidente Europeo. Estudios Arqueológicos. Reunión celebrada en Tarragona los días 12, 13, 14 de diciembre del 2002. Tarragona:* 149-169.

Massó, J. (2004). "Introducción de la investigación." *Dupré, X. (ed). Las capitales provinciales de Hispania.3.Tarragona. Colonia Iulia Urbs Triumphalis Tarraco. Roma:* 15-26.

Mau, A. (1982). *Pompeii its life and art. (1º ed. 1899).* Nova York.

Mayer, M. (2002). "Ovidi a Badalona (*Baetulo*)." *Sylloge Epigraphica Barcinonensis IV, 9:* 93-102.

Mayer, M. i Rodá, I. (1997). "La via Augusta des Pyrénées à l'Èbre." *Castellvi, G; Comps, JP.; Kotarba, J i Pezín, A. (dirs.). Voies romaines du Rhône à l'Èbre: Via Domitia et Via Augusta. Documents d'archéologie Française 61. Paris:* 111-245.

McKay, A. (1975). *Houses, villas and palaces in the Roman World.* Londres.

Menchon, J., Macias, J. M. i Muñoz, A. (1994). "Aproximació al procés transformador de la ciutat de *Tarraco*. Del baix imperi a l'edat mitjana." *Pyrenae nº25:* 225-243.

Menchon, J. i Massó, J. (1998). *Les muralles de Tarragona. Defenses i fortificacions de la ciutat (segles II aC-XX dC).* Tarragona.

Meyboom, P. G. P. (2007). "Iphigenia in Ampurias." *Guiral, C (ed.). Circulación de temas y sistemas decorativos en la pintura mural antigua. Actas del IX Congreso Interbacional de la Association Internationale pour la Peinture Murale Antique [AIPMA] Zaragoza-Calatayud 21-25 septiembre 2004. Saragossa.: 97-102.*

Meyer, K. E. (1999). "Axial peristyle houses in the western empire." *Journal of Roman Archaeology n°12: 101-121.*

Michel, D. (1990). *Häuser in Pompeji, 3. Casa dei Ceii (I 6, 15).* Munic.

Migliorati, L. (1993) "'Coloniae Maritimae': riflessioni urbanistiche." *Dupré, X. (coord.). La ciutat en el món romà, Actes del XIVè Congrés Internacional d'Arqueologia Clàssica de Tarragona (1993), vol.2. Tarragona.: 281-282.*

Miró, B. i Rigo, A. (1990). *Memòria de les excavacions arqueològiques d'urgència a l'edifici de l'arxiu administratiu de l'Ajuntament de Barcelona (Barcelonés). Mecanoscrit memòria d'intervenció arqueològica dipositada a la Direcció General del Patrimoni Cultural, Generalitat de Catalunya. Barcelona.*

Miró, C. i Puig, F. (2000). "Edificios termales públicos y privados en *Barcino*." *Fernández, C y García, V (eds.). Termas romanas en el Occidente del Imperio. II Coloquio Internacional de Arqueología. Gijón.: 171-178.*

Miró, N. (2005). "Noves dades sobre la muralla romana de *Barcino*: el pas de ronda conservat al carrer de l'arc de Sant Ramon del call." *Quaderns d'Arqueologia i Història de la ciutat de Barcelona. Època II any 2005 n°1: 58-67.*

Mols, S.T.A.M. (1999). "La vita privata attraverso lo studio delle decorazioni parietali." *Mededelingen van het Nederlands Instituut te Rome 58: 165-173.*

Morán, M. (2000). *Memòria de l'excavació arqueològica carrer la Parra num. 24-25, Lleida. Mecanoscrit memòria d'intervenció arqueològica dipositada a la Direcció General del Patrimoni Cultural, Generalitat de Catalunya. Barcelona.*

Moret, P. (2002). "Maisons phéniciennes, grecques et indigènes: dynamiques croisées en Méditerranée occidentale (de l'Hérault au Segura)." *PALLAS* n°58: 329-356.

Mostalac, A. (1992). "La pintura romana en España. Estado de la cuestión." *Anuario del Departamento de Historia y teoría del Arte*, IV: 9-22.

Mostalac, A. (1999). "La pintura romana en Hispania de Augusto a Nerón." *Madridrer Mitteilungen*, 40: 168-188.

Murillo, J. F. (2006). "Fases de desarrollo urbanístico y modelos monumentales en las ciudades hispanas I. Desde la fundación de Gadir a César." *Vaquerizo, D i Murillo, JF (eds.). El concepto de lo provincial en el mundo antiguo. Homenaje a la prof. Pilar León. vol. 1. Còrdova.*: 327-390.

Nappo, S. (1997). "Urban transformation at Pompeii in the late 3rd and early 2nd c.B.C." *Laurence, R i Wallace-Hadrill, A (eds). Domestic space in the roman world: Pompeii and Beyond. Journal of Roman Archaeology. Supplementary series n° 22*: 91-120.

Nappo, S. (2007). "House of Regions I and II." *Dobbins, JJ i Foss PW (ed). The World of Pompeii. Londres.*: 347-372.

Navarro, R. (1979). Los mosaicos romanos de Tarragona. Tesis Doctoral. Càtedra d'Arqueologia Cristiana i Medieval, Universitat de Barcelona. Barcelona, Universitat de Barcelona.

Nevett, L. C. (1999). *House and society in the ancient greek world*. Cambridge.

Nicolaou, K. (1967). "Excavations at Nea Paphos. The House of Dionysos. Outline of the campaigns 1964-1965." *Report of the Department of Antiquities Cyprus*: 100-125.

Nicolau, A. (2001). "La plaça del Rei de Barcelona, un jaciment sempre viu." *Beltrán, J. (dir.). De Barcino a Barcinona (segles I-VII). Les restes arqueològiques de la plaça del Rei de Barcelona. Barcelona.*: 13-17

- Nicolau, A. (2005). "Editorial." *Quaderns d'Arqueologia i Història de la ciutat de Barcelona. Època II any 2005 n°1*: 8-9.
- Nieto, J. (1977). "Los esquemas compositivos de la pintura mural romana de Ampurias." *XIV Congreso nacional de arqueologia. Saragossa*: 851 - 868.
- Nieto, J. (1980). "Repertorio de la pintura mural romana de Ampurias." *Ampurias*, 41 - 42: 279-341.
- Nieto, J. (1981). "Acerca del progresivo despoblamiento de Ampurias." *Rivista di Studi Liguri XLVII*: 34-51.
- Nieto, J. i Nolla, J. M. (1985). "El yacimiento arqueológico submarino de Riells-La Clota y su relación con Ampurias." *VI Congreso Internacional de Arqueología Submarina, Cartagena 1982. Madrid*: 265-284.
- Nolla, J. (1998). "Empúries. Creixement, crisi i adaptació. Algunes consideracions." *Mayer, M; Nolla, JM i Pardo, J. De les estructures indígenes a l'organització provincial romana de la Hispània Citerior (Annexos, 1). Barcelona*: 429-440.
- Nolla, J. M. (1993). "L'abandonament de la Neàpolis Emporitana. Estat de la qüestió i noves dades." *Miscel·lània arqueològica a Josep M. Recasens: abril 1992. Tarragona*: 83-89.
- Olmos, R. i (1989). ""Hedykoitos" y "Agathos Daimon". Inscripciones en dos mosaicos tardohelenísticos de Ampurias." *Mosaicos romanos. Actas de la I Mesa redonda hispano-francesa sobre mosaicos romanos habida en Madrid en 1985. Manuel Fernández-Galiano in memoriam. Madrid*: 43-59.
- Orengo, H. i Fiz, I. (2008). "The Application of 3D Reconstruction Techniques in the Analysis of Ancient Tarraco's Urban Topography." *Posluschny, A; Lambers, K i Herzog, I (eds.). Layers of Perception. Proceedings of the 35th International Conference on Computer*

Applications and Quantitative Methods in Archaeology (CAA), Berlin, Germany, April 2-6, 2007. *Kolloquien zur Vor- und Frühgeschichte Vol. 10. Bonn.*: 343.

Otiña, P. i Ruiz de Arbulo, J. (2000). "De Cese a Tàrraco. Evidencias y reflexiones sobre la Tarragona ibèrica y el proceso de romanización." *Empúries* n°52: 107-136.

Packer, J. (1971). *The insula of imperial Ostia. Memoirs of the American Academy in Rome* 31. Roma.

Padrós, P. (1984). *Memòria excavació d'urgència plaça de l'oli, n°8. Baetulo (Badalona, Barcelonès). Mecanoscrit memòria d'intervenció arqueològica dipositada a la Direcció General del Patrimoni Cultural, Generalitat de Catalunya.* Barcelona.

Padrós, P. (1985). *Baetulo. Arqueología urbana 1975-1985. Monografies Badalonines* 7. Badalona.

Padrós, P. (1999). "El suministro de agua y la red de colectores en la ciudad romana de Baetulo (Badalona)." *Rodríguez, A. Los orìgenes de la ciudad en el noroeste hispano. Actas del Congreso Internacional, Lugo 15-18 de Mayo de 1996. Vol.1. Lugo.*: 599-621.

Padrós, P., Comas, M., Bosch, M. i Muñoz, V. (2001). "Baetulo: La ciutat romana i el seu territori. Intervencions arqueològiques període 1996-2001." *Genera, M (coord.). Actes de les Jornades d'Arqueologia i Paleontologia, comarques de Barcelona, La Garriga 29 i 30 de novembre, 1 de Setembre de 2001. vol.II. Barcelona.*: 363-364.

Padrós, P. i Moranta, L. (2006). "El teatro romano de Baetulo." *Márquez, C i Ventura, A (coord.). Jornadas sobre teatros romanos en Hispania, Córdoba 2002.*: 205-222.

Palauí, L. i Vivó, D. (1993a). "Termes de les cases d'Empúries." *Utilització de l'aigua a les ciutats romanes. Documents D'Arqueologia Clàssica.*: 118-124.

Palauí, L. i Vivó, D. (1993b). "Termes de la "basílica" d'Empúries." *Utilització de l'aigua a les ciutats romanes. Documents D'arqueologia Clàssica* 0: 103-111.

Palet, J. (1997). *Estudi territorial del Pla de Barcelona. Estructuració i evolució del territori entre l'època íbero-romana i l'altmedieval, segles II-I aC-X-XI dC*. Barcelona.

Palet, J. i Gurt, J. (1998). "Aménagement et drainage des zones humides du littoral emporitain (Catalogne): Une lecture diachronique des structures agraires antiques." *Méditerranée n°4*: 41-48.

Palol, P. (1982). *Guia de Clunia. 5ª Edición*. Burgos.

Papiol, L. (2004). "Memòries dels meus treballs arqueològics." *Estudis de Constantí 20, Centre d'Estudis de Constantí*: 69-116.

Pappalardo, U. (2005). "Nuove ricerche nella Villa Imperiale a Pompei." *Guzzo, PG i Guidobaldi, MP (eds.). Nuove ricerche archeologiche a Pompei ed Ercolano. Atti del convegno internazionale. Rome 28-30, novembre 2002. Nàpols*: 331-228.

Pardo, J. (1993). *Imatges d'Empúries*. Barcelona.

Patroni (1902). "L'origine della Domus." *RendLinc*: 467-507.

Patroni, G. (1941). *Architettura preistorica generale ed italica. Architettura etrusca*. Milà.

Paulo, P. i Zarankin, A. (2001). "Algunas consideraciones arqueológicas sobre la vivienda doméstica en Pompeya." *Gerión 19*: 493-511.

Payà, X. (2003). "Les termes públiques de la ciutat romana d'Ilerda (Lleida, Segrià)." *Tribuna d'Arqueologia 1999-2000*: 147-163.

Payà, X., Gil, I., Lorient, A., Lafuente, A. i Morán, M. (1996). "Evolució espacial i cronològica de l'antiga ciutat d'Ilerda." *Revista d'Arqueologia de Ponent n°6*: 119-149.

Payà, X., Gil, I., Loriente, A., Molist, M. i Morán, M. (2000). "La ciutat romana d'Ilerda. Darreres aportacions al seu coneixement (Lleida, Segrià)." *Genera, M (coord.). Actes de les Jornades d'Arqueologia i Paleontologia, comarques de Lleida. Lleida: 279-308.*

Payà, X. i Morán, M. (1998). *Memòria de la intervenció arqueològica a l'antiga pizzeria san siro (Magdalena n°22) Octubre de 1997 a gener de 1998, Lleida. Mecanoscrit memòria d'intervenció arqueològica dipositada a la Direcció General del Patrimoni Cultural, Generalitat de Catalunya. Barcelona.*

Payà, X., Puig, F., Reyes, T. i Agelet, J. (1994a). "Darreres intervencions al municipi romà d'Aeso (Isona, Pallars Jussà)." *Tribuna d'Arqueologia 1992-1993.: 115-124.*

Payà, X., Puig, F., Reyes, T. i PRAMA (1994b). "Primeres datacions dels nivells fundacionals d'Aeso." *Revista d'Arqueologia de Ponent n°4: 151-172.*

Payà, X. i Reyes, T. (1997). *Memòria d'excavació Campanya de 1992. Muralla Romana d'Aeso, Isona. Mecanoscrit memòria d'intervenció arqueològica dipositada a la Direcció General del Patrimoni Cultural, Generalitat de Catalunya. Barcelona.*

Pellicer, J. M. (1887). *Estudios histórico-arqueológicos sobre Iluro, antigua ciudad de la España Tarraconense, región Layetana. Mataró.*

Pena, M. J. (1988). "Hipòtesis noves sobre Empúries a partir de l'anàlisi de les fonts literàries." *Fonaments 7: 11-45.*

Pera, J. (1992). "Aportació de l'excavació de Can Xammar al coneixement de l'urbanisme d'aquest sector d'Iluro." *Laietania n°7: 5-34.*

Pera, J. (1995). "La vil·la romana dels Vilassos (Tarroja de Segarra, la Segarra)." *Revista d'Arqueologia de Ponent n°5: 195-209.*

Pera, J. (1997a). "Iesso i Sigarra en el marc de la romanització de la Citerior." *Revista d'Arqueologia de Ponent n°7: 229-236.*

- Pera, J. (1997b). "La necròpolis paleocristiana de *Iesso* (Guissona, la Segarra)." *Hispania i Roma. D'August a Carlemany (Annals de l'Institut d'Estudis Gironins, 1996-1997, vol. XXXVII)*. Girona: 1117-1129.
- Perez, A. (1991). "Herma en marmol hallada en Francesc Macià 37-41." *Revista d'Arqueologia de Ponent n°1*: 216-219.
- Pérez, A. (1998). "Tres casos de rituales fundacionales o propiciatorios en construcciones domésticas en el alto imperio romano ¿Latinidad o indigenismo?" *Arys n°1*: 195-206.
- Pérez, E. (1996). *Revestimientos de Opus Sectile en la península ibérica*. Valladolid.
- Pérez, M. (2006). *Memòria control Arqueològic. Av. Prat de la Riva n°9. Tarragona (el Tarragonès). Juliol Agost 2003. Mecanoscrit memòria d'intervenció arqueològica dipositada a la Direcció General del Patrimoni Cultural, Generalitat de Catalunya*. Tarragona.
- Perring, D. (2002). *The roman house in Britain*. Londres.
- Pesando, F. (1989). *La casa dei Greci*. Milà.
- Pesando, F. (1997). *Domus: edilizia privata e società pompeiana fra III e I secolo a.C.* Roma.
- Pi i Arimon, A. (1854). *Barcelona Antigua y Moderna*. Barcelona.
- Pirson, F. (1999). *Mietwohnungen in Pompeji und Herkulaneum. Untersuchungen zur Architektur, zum Wohnen und zur Sozial- und Wirtschaftsgeschichte der Vesuvstädte*. Munic.
- Plana, R. (1989). "Le territoire d'Empúries: première phase de l'implantation romaine." *Dialogues d'Histoire Ancienne 15.2* 249-281.

Pociña, C. A. i Remolà, JA. (2001). *Memòria del seguiment arqueològic dels treballs de fonamentació de l'edifici de la parcel·la 30 del PERI 2 (Tarragona, Tarragonès)*. Mecanoscrit memòria d'intervenció arqueològica dipositada a la Direcció General del Patrimoni Cultural, Generalitat de Catalunya. Tarragona.

Pociña, C. A., Remolà, JA. i García, M. (2001). *Memòria de les excavacions arqueològiques a les parcel·les 30, 31 i 32 del Peri 2/ Jaume I - Tabacalera, Tarragona (Tarragonès)*. Juny 1998-Abril 2001. Mecanoscrit memòria d'intervenció arqueològica dipositada a la Direcció General del Patrimoni Cultural, Generalitat de Catalunya. Tarragona.

Puche, J. (1995). *Memòria de la intervenció arqueològica duta a terme al carrer Alger 9 de Tarragona (Tarragonès)*. Any 1994. Mecanoscrit memòria d'intervenció arqueològica dipositada a la Direcció General del Patrimoni Cultural, Generalitat de Catalunya. Tarragona.

Puerta, C. i Rodríguez, M. (1987). "Una indústria urbana de producció de vi a Baetulo (Badalona)." *El vi a l'antiguitat: economia, producció i comerç al mediterrani occidental*. I Col·loqui d'Arqueologia romana. Badalona.: 183-188.

Puig, F. i Lázaro, P. (1987). "Les excavacions a l'Antic Portal de Magdalena: noves dades sobre l'urbanisme antic de la ciutat de Lleida." *Tribuna D'Arqueologia 1985-1986*: 83-88.

Puig i Cadafalch, J. (1908). "Les excavaciones d'Empúries. Estudi de la topografia." *Anuari del Institut d'Estudis Catalans I*: 150-194.

Puig i Cadafalch, J. (1920). "La colonització grega. La colònia grega d'Empúries." *Anuari del Institut d'Estudis Catalans VI*: 694-712.

Puig i Cadafalch, J. (1934). *L'arquitectura romana a Catalunya*. Barcelona.

Ragozzino, A. (2000). *La casa pompeiana. Struttura, ambienti, storia nella magistrale descrizione d'un grande archeologo Amadeo Maiuri*. Nàpols.

Ramallo, S. (1990). "Talleres y escuelas Musivas en la península Ibérica." *Mosaicos Romanos. Estudios sobre iconografía. Actas del Homenaje in Memoriam de Alberto Balil Illana, Guadalajara (27 y 28 de Abril de 1990). Guadalajara.*: 135-180.

Rambaud, F. (2005). "Reconstrucción de la línea de costa en el entorno de Ampurias." *Empúries* 54: 59-70.

Raya de Cárdenas, M. i Miró, B. (1989). *Memòria de la intervenció arqueològica a la Plaça Sant Miquel. Mecanoscrit memòria d'intervenció arqueològica dipositada a la Direcció General del Patrimoni Cultural, Generalitat de Catalunya.* Barcelona.

Raya de Cárdenas, M. i Miró, B. (1991). "Excavació arqueològica a la plaça de sant Miquel." *Tribuna d'Arqueologia 1989-1990*: 157-158.

Raya de Cárdenas, M. i Miró, B. (1994). "Una *domus* Augustea en la plaza de Sant Miquel de Barcelona." Dupré, X. (coord.). *La ciutat en el món romà, Actes del XIVè Congrés Internacional d'Arqueologia Clàssica de Tarragona (1993), vol.2.* Tarragona.: 349-350.

Rebuffat, R. (1969). "Maisons à péristyle d'Afrique du Nord. Répertoire de plans publiés." *Mélanges de l'École Française de Rome n° 81*: 659-742.

Remolà, JA. (1995). *Memòria de la intervenció arqueològica duta a terme al carrer Alguer, 9 de Tarragona (Tarragonès). Mecanoscrit memòria d'intervenció arqueològica dipositada a la Direcció General del Patrimoni Cultural, Generalitat de Catalunya.* Tarragona.

Remolà, JA. i Pociña, CA. (2004). "La "font dels lleons"." Ramon, E i Remolà, JA (eds.). *Tàrraco i l'aigua. Exposició al Museu Nacional Arqueològic de Tarragona. Del 18 setembre de 2004 al 27 de març de 2005.* Tarragona.: 53-68.

Reyes, T. i Medina, J. (1991). "Excavacions al solar de l'avinguda Francesc Macià, 37-41 de Lleida." *Revista d'Arqueologia de Ponent n°1*: 209-215.

Ribas, M. (1980). "Troballes de restes romanes en una casa de la Plça Gran de Mataró." *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia del Maresme* n°11-12: 372-380.

Richardson jr., L. (1988). "Water triclinia and biclinia in Pompeii." *Curtis, RI (ed.). Studia pompeiana and classica: In honor of Wilhelmina F Jashemsky. Nova York.*: 305-312.

Richardson jr., L. (1998). *Pompeii, an Architectural History*. Baltimore.

Riggsby, A. M. (1997). "Public and private in Roman Culture. The case of the Cubiculum." *Journal of Roman Archaeology* n°10: 36-56.

Ripoll, E. i Martí, F. (1968). "Materiales cerámicos de una cisterna romana de Ampurias." *Ampurias* XXX: 275-292.

Ripoll, G. (2001). "La transformació de la ciutat de Barcino durant l'antiguitat tardana." *Beltrán, J. (dir.). De Barcino a Barcinona (segles I-VII). Les restes arqueològiques de la plaça del Rei de Barcelona. Barcelona.*: 34-43.

Riva, S. (1999). "Le cucine delle case di Ostia." *Mededelingen van het Nederlands Instituut te Rome* 58 58: 117-128.

Robertson, D. S. (1969). *A handbook of Greek and Roman architecture*. Cambridge.

Roca, M. i Fernández, M. I. (2005). *Introducción al estudio de la cerámica romana. Una breve guía de referencia*. Málaga.

Rodá, I. (2001). "Barcelona. De la seva fundació al segle IV dC." *Beltrán, J. (dir.). De Barcino a Barcinona (segles I-VII). Les restes arqueològiques de la plaça del Rei de Barcelona. Barcelona.*: 22-31.

Rodá, I. (2004). "El culte imperial i el seu reflex a la colònia de Barcino." *Marin, E (ed.) Divo Augusto . La descoberta d'un temple romà a croàcia. El descubrimiento de un templo romano en croacia. Split.*: 311-322.

Rodá, I. (2007). "La figura de Agripa, el ejército y la promoción de la obras públicas en Hispania." *Larouco. Revista anual da antiguedade galaica n°4*: 27-43.

Rodrigo, E. (2004). "L'estructuració del territori de Iesso en època romana." *Guitart, J i Pera, J (eds.). Iesso I. Miscel·lània Arqueològica. Barcelona.* : 171-186.

Rodríguez, J. M. (1991). "Dos ejemplos domésticos en Traianopolis (Itálica): Las casas de los Pájaros y de la Exedra." *La Casa Urbana Hispanorromana. Ponencias y comunicaciones. Saragossa.*: 291-302.

Romaní, N. (2006). Estudi estratigràfic d'un cardo minor de la ciutat romana de Iesso (Guissona, Segarra). Treball de recerca. Institut Català d'Arqueologia Clàssica. Tarragona.

Ruiz de Arbulo, J. (1986). Emporion - Emporiae (28 a .C. - 100 d. C.). Tesi Doctoral. Departament de Prehistòria i Història Antiga, Universitat de Barcelona.

Ruiz de Arbulo, J. (1991). "Los inicios de la romanización en Occidente: los casos de Emporion y Tarraco." *Athenaeum* 79: 459-490.

Ruiz de Arbulo, J. (1993). "Contextos cerámicos de la primera mitad del s.II a. C.en la Neápolis Emporitana." *Padró, J; Prevostí, M; Roca, M i Sanmartí, J (eds.). Homenatge a Miquel Tarradell. Barcelona.*: 629-646.

Ruiz de Arbulo, J. (1994). "El gimnasio de Emporion (s.II-IaC)." *Butlletí Arqueològic època V, n°16*: 11-44.

Ruiz de Arbulo, J. (1998). "La evolución urbana de Emporion en época republicana. La complejidad de una tradición." *Mayer, M; Nolla, JM i Pardo, J. De les estructures indígenes a l'organització provincial romana de la Hispània Citerior (Annexos, 1). Barcelona.* 539-554

Ruiz de Arbulo, J. (2002). "La fundación de la colonia Tàrraco y los estandares de César." *Jiménez, JL i Ribera, A. (coords.) Valencia y las primeras ciudades romanas de Hispania. Valencia.:* 137-156

Ruiz de Arbulo, J. (2004). "L'aigua a Tàrraco." *Ramon, E i Remolà, JA (eds.). Tàrraco i l'aigua. Exposició al Museu Nacional Arqueològic de Tarragona. Del 18 setembre de 2004 al 27 de març de 2005. Tarragona.:* 9-20.

Ruiz de Arbulo, J. (2006). "Scipionum opus and something more: an Iberian reading of the provincial capital (2nd-1st c. B.C)." *Abad, L; Keay, S i Ramallo, S. (eds.). Early Roman Towns in Hispania Tarraconensis. Journal of Roman Archaeology. Supplementary series n° 62:* 33-43.

Ruiz de Arbulo, J. i Mar, R. (1999). "Arqueologia i planificació urbana a Tarragona. Tradició historiogràfica i realitat actual." *Mar, R; Ruiz de Arbulo, J i Subias, E (eds.) Recuperar la memòria urbana. L'arqueologia a la rehabilitació de les ciutats històriques. Tarragona 27 i 28 de febrer del 1997. Documents d'Arqueologia Clàssica 2 (URV):* 131-157.

Ruiz de Arbulo, J. i Vivó, D. (2007). "Carreras, T i Sáez, M (eds.). Els braços del déu. Els peus de la deessa. Serapis i Isis a Empòrion. Barcelona." *L'esculapi. El retorn del Déu.* 45-65.

Ruiz de Arbulo, J., Vivó, D., Mar, R. i Fiz, I. (2006). "El capitolio de Tarraco. Identificación y primeras observaciones " *Vaquero, D i Murillo, JF (eds.). El concepto de lo provincial en el mundo antiguo. Homenaje a la prof. Pilar León. vol. 1. Còrdova.:* 391-418.

Sabrié, M., Sabrié, R. i Moulis, D. (1996). "Narbonne." *la Maison urbaine d'époque romaine en Gaule Narbonnaise et dans les provinces voisines (actes du colloque d'Avignon, 11-13 novembre 1994). Avinyó.:* 161-174.

Salza, E. (1980). "Cucine e quartieri servili in epoca romana." *Rendiconti della Pontificia Accademia Romana di Archeologia 51-52:* 237-294.

- Salza, E. (1987). "The importance of water in roman Garden triclinia." *MacDougall, EB (ed.). Ancient Roman Villa Gardens. :* 135-184.
- Sánchez, G. i Nodar, R. (1997). "Reflexiones sobre las casas suburbanas en Augusta Emerita: Estudio preliminar." *Mérida. Excavaciones arqueológicas 3.:* 367-386.
- Sánchez Real, J. (1973). "Los enterramientos romanos de la Via Augusta." *Boletín Arqueológico, èp. IV, fasc. 113-120, años 1971-1972:* 173-208.
- Sanmartí-Grego, E. (1993). "Els íbers a Emporion (Segles VI-VIII a.C.)." *Laietania 8:* 87-101.
- Sanmartí-Grego, E. (1996). "Bibliografia emporitana 1901-1995." *Cypsela 11:* 161-173.
- Sanmartí-Grego, E. (2000). "Empòrion: una ciutat grega a Ibèria." *Cabrera, P i Sánchez, C (eds.). Els Grecs a Ibèria. Seguint les passes d'Heracles. Barcelona.:* 109-118.
- Sanmartí-Grego, E., Castañer, P. i Tremoleda, J. (1993). "Nuevos datos sobre la historia y la topografía de las murallas de Emporion." *Madrider Mitteilungen 33:* 100 - 112.
- Sanmartí, E. (1988). "Una carta en lengua iberica, escrita sobre plomo, procedente de Emporion." *Revue Archéologique de Narbonnaise 21:* 95-113
- Sanmartí, E. (1990). "Emporion, port grec à vocation iberique." *Bats, M (ed). La Magna Grecia e il lontano Occidente. Atti del ventinovesimo convegno di studi sulla Magna Grecia. Taranto, 6-11 ottobre 1989. Latas.:* 389-410.
- Sanmartí, E. (1992a). "Massalia et Emporion: une origine commune, deux destins différents." *Chaves, F (ed.). Marseille greque et la Gaule. Actes du Colloque international d'Histoire et d'Archéologie du Ve Congrès archéologique de Gaule méridionale, Marseille, 18-23 novembre 1990, (Collection études massaliètes 3). Sevilla.:* 27-41.
- Sanmartí, E. (1992b). "Nuevos datos sobre Emporion." *Griegos en Occidente:* 173-194.

Sanmartí, E., Castañer, P. i Tremoleda, J. (1984). "Les excavacions a l'àrea del pàrking al sud de la Neàpolis d'Empúries (Informe preliminar)." *Empúries* 45-46: 110-153.

Sanmartí, E., Castañer, P. i Tremoleda, J. (1988). "Secuencia histórico - topográfica de las murallas del sector meridional de Emporion." *Madridrer Mitteilungen* 29: 191-200.

Sanmartí, E., Castanyer, P., Santos, M. i Tremoleda, J. (1994). "Testimonios epigráficos de la presencia de población indígena en el interior de Emporion." *Cabrera, P; Olmos, R; Sanmartí E (coord.). Iberos y Griegos: lecturas desde la diversidad. Simposio internacional celebrado a Ampurias, 3 al 5 de Abril de 1991. Huelva.*: 203-214.

Sanmartí, E., Castanyer, P. i Tremoleda, J. (1990). "Emporion: Un ejemplo de monumentalización precoz en la Hispania republicana. (Los santuarios helenísticos de su sector meridional)." *Trillmich, W. i Zanker, P. (eds.). Stadtbild und Ideologie. Die Monumentalisierung hispanischer Städte zwischen Republik und Kaiserzeit. Munich.*: 117-44.

Sanmartí, E., Castanyer, P., Tremoleda, J. i Santos, M. (1991). "Les muralles del sector meridional de la Neàpolis d'Empúries." *Fortificacions. La problemàtica de l'ibèric ple: segles IV-III a.C. Simposi Internacional d'Arqueologia Ibèrica, Manresa 1990*: 325-328.

Sanmartí, E., Castanyer, P., Tremoleda, J. i Santos, M. (1995). "Amphores grecques et trafics commerciaux en Méditerranée occidentale au IVE a. Av. J.C. Nouvelles données issues d'Emporion." *Arcelin, P; Bats, M i Garcia, D (eds.). Sur le pas des Grecs en Occident. Hommages à André Nickels, (Collection études massaliètes 4). Paris.*: 31-47.

Sanmartí, E. i Santiago, R. A. (1988). "La lettre greque d'Emporion et son contexte archéologique." *Revue Archéologique de Narbonnaise* 21: 3-17.

Sanmartí, E. i Santos, M. (1989). "Algunes observacions entorn dels nivells tardo-republicans d'Empúries." *Empúries n°48-50 (1986-1989) vol.II*: 292-309.

Santiago, RA. (1993). "Epigrafía dialectal emporitana." *Crespo, E; García, JL i Striano, A (eds.). Dialectologia Graeca. Actas del II Coloquio Internacional de Dialectologia Griega. Madrid. :* 281-294.

Santiago, RA. (1994). "El texto de Estrabón en torno a Emporion a la luz de los nuevos descubrimientos arqueológicos y epigráficos." *Emerita 62.1:* 61-74.

Santos, M. (1991). "Distribución y evolución de la vivienda urbana tardorrepublicana y altoimperial en Ampurias." *La Casa Urbana Hispanorromana. Ponencias y comunicaciones. Saragossa:* 19-34.

Santos, M. (1998). "Una aproximación al estudio de la arquitectura doméstica en la Ampurias tardorrepublicana." *Mayer, M; Nolla, JM i Pardo, J. De les estructures indígenes a l'organització provincial romana de la Hispània Citerior (Annexos, 1). Barcelona:* 555-566.

Santos, M. (2003). "Fenicios y Griegos en el extremo N.E. peninsular durante la época arcaica y los orígenes del enclave foceo de Emporion." *Fernandez, JH i Costa, B (eds.). Contactos en el extremo de la oikoumene. XVII Jornadas de Arqueologia fenicio-púnica (Eivissa, 2002):* 87-132.

Santos, M. (2005). "L'espai del jardí en la casa urbana romana." *Aquilué, X (dir.). Jardins d'Empúries. La jardineria en època romana. Girona:* 28-38.

Schroeder, SF. (2000). "Empòrion i la seva connexió amb el món hel·lenístic oriental. Les escultures emporitanes d'Àgatos Dèmon-Serapis i Apol·lo." *Cabrera, P i Sánchez, C (eds.). Els Grecs a Ibèria. Seguint les passes d'Heracles. Barcelona:* 119-133.

Schwartz, L. (1989). "De la erudición noticiosa: el motivo de Acteón en la poesía áurea." *Egido, A. i Molina, C.A. (eds.). Actas de los congresos I - X (1962-1989). Asociación Internacional de Hispanistas. Barcelona:* 551-561.

Scott, RT. i Bruno, VJ. (1993). "Cosa, 4. The houses. ." *Memoirs of the American Academy in Rome 38:* 1-211.

Segura, S. (2005). *Los jardines en la Antigüedad*. J. Torres (ed). Bilbao.

Serra Ràfols, J. d. C. (1928). *Forma Conventus Tarraconensis: I. Baetulo-Blanda*. Barcelona.

Serra Ràfols, J. d. C. (1932). "Excavacions a Badalona." *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans 1927-1932* VIII: 100-109.

Serra Ràfols, J. d. C. (1939). "Excavaciones en Baetulo (Badalona) y descubrimiento de la puerta NE de la ciudad." *Ampurias* I: 268-289.

Serra Ràfols, J. d. C. (1964). "Notas sobre el sector nordeste de la muralla romana de Barcelona." *Cuadernos de Arqueología e Historia de la ciudad*. Num. V: 5-64.

Serra Ràfols, J. d. C. (1967). "Balanç i estat actual de l'estudi de la muralla romana de Barcelona." *Cuadernos de Arqueología e Historia de la ciudad*. Num X: 129-148.

Serra Vilaró, J. (1932). *Excavaciones en Tarragona. Memorias de la Junta Superior de Excavaciones y Antigüedades*. Madrid.

Sillières, P. (1991). "La maison romaine á Baelo Claudia. Essai de révision des données anciennes." *La Casa Urbana Hispanorromana. Ponencias y comunicaciones*. Saragossa.: 321-326.

Sillières, P. (2001). "La maison aristocratique à l'époque républicaine, principalement dans la vallée de l'Ebre." *Navarro, M i Demouguin, D (eds.). Elites hispaniques*. Burdeos.: 173-185.

Sogliano, A. (1937). *Pompei nel suo sviluppo storico. Pompei preromana*. Roma.

Sommella, P. (1988) *Italica antica. L'urbanística romana*. Roma

Sommella, P. (1998) "Schemi programmatici e pianificazione edilizia nell'urbanística romana in Italia. Rodríguez Colmenero, A. (coord.) *Los orígenes de la ciudad en el noroeste hispánico*. Actas del Congreso Internacional, Lugo 15-18 de mayo 1996. Lugo.: 209-218.

Spinazzola, V. (1953). *Pompei alla luce degli scavi nuovi di via dell'Abbondanza II*. Roma.

Stefani, G. (2003). *Menander. La casa del Menandro di Pompei*. Milà

Stevens, S. (2005). "Reconstructing the garden houses at Ostia. Exploring water supply and building height." *Bulletin Antieke Beschaving. Annual Paper on Classical Archaeology* 80: 113-123.

Strocka, V. (1977). *Die Wandmalerei der Harbhäuser in Ephesos. Forschungen in Ephesos, VIII, 1*. Viena.

Strocka, V. (2007). "Domestic decoration: painting and the "Four Styles"." *Dobbins, JJ i Foss PW (ed). The World of Pompeii*. Londres.: 302-322.

Strocka, V. M. (1991). *Häuser in Pompeji, 4. Casa del Labirinto (VI II-8-10)*. Munic.

Tamm, B. (1973). "Some notes on Roman houses." *Opuscula romana* 9: 53-60.

Tang, B. (2005). *Delos, Carthage, Ampurias. The housing of three Mediterranean Trading Centres*. Roma.

Tarradell, M., Arribas, A. i Rosselló, G. (1978). *Historia de Alcudia. Volumen I*. Alcudia.

Tarragó, JA. (1944). "Materiales de arqueología de la ciudad de Lérida." *Ilerda n° III*: 415-438.

Teichner, J. (2000). "La casa núm. 2 de Munigua. Un complejo de producción de aceite en Sierra Morena." *Chic, G (ed.). Ex Baetica amphorae. Conservas, aceite y vino de la Bética en el imperio romano. Congreso internacional, Ecija y Sevilla 17 al 20 de diciembre de 1998. Actas .Ecija.*: 1343-1348.

Thébert, Y. (1985). "Vie privée et architecture domestique en Afrique romaine." *Histoire de la vie privée, I*. Paris: 303-397.

Tommasino, E. (2004). "Oltre lo sterro. Scavi stratigrafici inediti nelle domus pompeiane (1900-1962)." *Rivista di Studi Pompeiani*, n° XV: 15-49.

Tram, V. (1988). *La casa dei Cervi a Herculaneum*. Roma.

Tremoleda, J. (2000). *Industria y artesanado cerámico de época romana en el nordeste de Cataluña (Época augústea y altoimperial)*. *British Archaeological Reports. International Series*. Oxford.

Trillmich, W. (1993). *Denkmäler der Römerzeit, Hispania Antiqua*. Magúncia.

Trümper, M. (2005). "Modest Housing in Late Hellenistic Delos." *Ault, BA i Nevett, LC (eds.) Ancient Greek Houses and Households. Chronological, Regional, and Social Diversity. Filadèlfia*: 119-139.

Tybout, R. A. (2007). "Rooms with a view. Residences built on terraces along the edge of Pompeii (Regions VI, VII and VIII)." *Dobbins, JJ i Foss PW (ed). The World of Pompeii. Londres*: 407-420.

Uribe, P. (2004). "Arquitectura domèstica en Bilbilis, la Domus I." *Saldvie n°4*: 191-220.

Uribe, P. (2006). "La construcción con tierra en la arquitectura domèstica romana del Nordeste de la península Ibérica." *Saldvie n°6*: 213-223.

Uscatescu, A. (2004). "La ciutat de Iesso durant l'antiguitat tardana: les novetats de la campanya d'excavacions de 1999." *Guitart, J i Pera, J (eds). Iesso I. Miscel·lània Arqueològica. Barcelona*: 11-142.

Van Binnebeke, M. (1999). "Archaeology and Law. Some Remarks on the Use of Domestic Space." *Mededelingen. Van het Nederlands Instituut te Rome*. 58: 143-148.

Vicente, J., Punter, M., Escriche, C. i Herce, A. (1991). "La Caridad (Caminreal, Teruel)." *La Casa Urbana Hispanorromana. Ponencias y comunicaciones. Saragossa*: 81-129.

- Villarroya, J. (1999). "Introducció." *Història de Badalona. Monografies badalonines, n°16*: 13-14.
- Vivó, D. (1996). "Rbode: arquitectura i urbanisme del barri hel·lenístic." *Revista d'Arqueologia de Ponent n°6*: 81-117.
- Vivó, D., Palahí, L., Nolla, J. M. i Sureda, M. (2006). *Aigua i conjunts termals a les ciutats d'Emporiae, Gerunda i Aquae Calidae...sed uitam faciunt*. Girona.
- Wallace-Hadrill, A. (1991a). "Houses and Households: Sampling Pompeii and Herculaneum." B. Rawson (ed.). *Marriage, Divorce, and Children in Ancient Rome*. Oxford: 191-227.
- Wallace-Hadrill, A. (1991b). "Elites and trade in the Roman town " Rich, J i Wallace-Hadrill, A (eds.). *City and country in the ancient world*. Londres.: 241-272.
- Wallace-Hadrill, A. (1994). *House and society in Pompeii and Herculaneum*. Princeton.
- Wallace-Hadrill, A. (1996). "Le abitazioni urbane." Boriello, M; D'Ambrosio, A; De Carro, S i Guzzo, PG (eds.). *Pompei. Abitare sotto il Vesuvio*. Ferrara ,Palazzo dei Diamanti, 29 settembre 1996 - 19 gennaio 1997. Ferrara.: 12-19.
- Wallace-Hadrill, A. (1997). "Rethinking the Roman atrium house." Laurence, R i Wallace-Hadrill, A (eds). *Domestic space in the roman world: Pompeii and Beyond*. *Journal of Roman Archaeology. Supplementary series n° 22*: 219-240.
- Wallace-Hadrill, A. (2007). "The development of the Campanian house." Dobbins, JJ i Foss PW (ed). *The World of Pompeii*. Londres.: 279-291.
- Walthew, CV. (1975). "The town House and the Villa House in Roman Britain." *Britannia n°6*: 189-205.
- Ward-Perkins, J. (1981). *Roman Imperial Architecture*. London.

Ward-Perkins, J. (1992). "Materials, Quarries and Transportation." *Dodge, H i Ward-Perkins, B. (eds). Marble in antiquity. Collected papers of JB Ward-Perkins. Londres.:* 13-22.

Wiggers, JBM. (1996). "The urban water supply system of Pompeii." *De Haan, N i Jansen, G (eds.). Cura Aquarum in Campania. Bulletin Antieke Beschaving. Supplement 4:* 29-32.

Ynguanzo, MD. (2004). *Memòria. Rases de prospecció arqueològica Avinguda Prat de la Riba n.9. Tarragona (El tarragonès) Abril-Maig 2001. Mecanoscrit memòria d'intervenció arqueològica dipositada a la Direcció General del Patrimoni Cultural, Generalitat de Catalunya. Tarragona.*

Ynguanzo, MD. (2006a). *Memòria. Excavació arqueològica Av. Prat de la Riba núm.9. Tarragona (el Tarragonès). Novembre-gener 2002-2003. Mecanoscrit memòria d'intervenció arqueològica dipositada a la Direcció General del Patrimoni Cultural, Generalitat de Catalunya. Tarragona.*

Ynguanzo, MD. (2006b). *Memòria control Arqueològic. Desmuntatge Av. Prat de la Riba n.9. Tarragona (el Tarragonès). Juliol 2004. Mecanoscrit memòria d'intervenció arqueològica dipositada a la Direcció General del Patrimoni Cultural, Generalitat de Catalunya. Tarragona.*

Zaccaria, A. (1983). "La Casa degli affreschi a Luni: fasi edilizie per successione diacronica." *Quaderni del Centro di Studi Lunensi n.8:* 3-38.

Zaccaria, A. (2001). "Abbinamento triclinium-cubiculum: Un'ipotesi interpretativa." *Verzár-Bass. M (ed.). Abitare in Cisalpina. L'edilizia privata nelle città e nel territorio in età romana. Atti della XXXI Settimana di studi aquileiesi, 23-26 maggio 2000. Trieste.:* 59-99.

Zaccaria, A. (1995). *Spazio privato e spazio pubblico nella città romana. Roma.*

Zamora, D. (1996). *Les ceràmiques de vernís negre del poblat ibèric del Turó d'en Boscà. Aproximació a la interpretació històrico-arqueològica del poblat. Igualada.*

Zanker, P. (1993). *Pompei società, immagini urbane e forme dell'abitare. Turí.*

